

Інститут Кеннана
Київський проект

УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Конференція українських випускників програм
наукового стажування у США

Ялта, 12 – 15 вересня 2002 р.

ЗМІСТ

СОЦІАЛЬНІ, ЕТНІЧНІ І КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА УКРАЇНА.....	4
<i>Blair RUBLE. Вступне слово.....</i>	4
<i>Сергій РИМАРЕНКО. Українська політична нація – міф чи реальність?.....</i>	5
<i>Ольга ФІЛІППОВА. Національна ідентичність в умовах множинності ідентичностей.....</i>	13
<i>Антоніна КОЛОДІЙ. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні.....</i>	18
<i>Мирослава АНТОНОВИЧ. Співвідношення понять “народ” і “нація” у національному та міжнародному праві.....</i>	26
<i>Тетяна КЛИНЧЕНКО. Мовно-культурна політика в Україні доби посткомунізму і постмодерну.....</i>	30
<i>Михайло ГРОДЗИНСЬКИЙ. Україна в континуумі “локалізація – глобалізація” (на прикладі екологічної політики).....</i>	35
<i>Тамара ДЕНИСОВА. Глобальне і локальне: параметри культури.....</i>	40
<i>Галина СИВАЧЕНКО. Мультикультурне виховання у дискурсі глобалізації.....</i>	45
<i>Олександр ДЕМ’ЯНЧУК. Політичні та інституційні аспекти впровадження закордонних моделей освіти в Україні.....</i>	48
<i>Сергій КЛЕПКО. Глобалізація і атестація наукових кадрів.....</i>	53
<i>Ірина БЕРЕЗОВСЬКА. Інформаційні технології і роль викладача вищого навчального закладу в Україні сьогодні.....</i>	59
ДИСКУСІЯ.....	62
УКРАЇНСЬКА ГЕОСТРАТЕГІЯ В УМОВАХ ПОСТ-ВЕРЕСНЕВИХ ЗМІН МІЖНАРОДНИХ СТОСУНКІВ.....	71
<i>Ігор КОВАЛЬ. Глобалізація, загальна безпека і безпека в Україні.....</i>	71
<i>Віктор ЗАБЛОЦЬКИЙ. Українська зовнішня політика після 11 вересня 2001 року. Кінець багатовекторності?.....</i>	77
<i>Сергій ФЕДУНЯК. Україна в новостворюваній системі безпеки Центрально-Східної Європи і Євразії.....</i>	81
<i>Іван ПАНКЕВИЧ. Україна та Європейський Союз (реалії та перспективи).....</i>	84
<i>Віктор ПАСІСНИЧЕНКО. Україна обирає НАТО: чи можна сподіватися на взаємність?.....</i>	87
<i>Віктор СУСАК. Українські гостьові робітники та іммігранти в Португалії (1997 - 2002 рр.).....</i>	91
ДИСКУСІЯ.....	97
ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	111
<i>Олександр ФІСУН. Політико-режимна трансформація України: дилеми неопатримоніального розвитку.....</i>	111
<i>Юрій РАРОГЮ Деякі проблеми трансформації політичних режимів у посттоталітарних країнах Європи і Азії.....</i>	115
<i>Олена ЛАЗОРЕНКО. Переструктуризація владно-політичних команд України: осінь 2002.....</i>	121
<i>Сергій СЛУХАЙ. Становлення відносин між рівнями держави в Україні: чи відбувається децентралізація?.....</i>	123
<i>Сергій РЯБОВ. Громадянське суспільство та політична культура.....</i>	129

<i>Іванна ІБРАГІМОВА. Зв'язки з громадськістю як індикатор ефективності державного управління та показник стану громадянського суспільства.....</i>	<i>134</i>
<i>Лько КУЧЕРІВ. Корупція і подальший розвиток України.....</i>	<i>136</i>
<i>ДИСКУСІЯ.....</i>	<i>137</i>
СТРАТЕГІЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ГЕОЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ.....	148
<i>Наталія ЛАКІЗА-САЧУК. Глобалізація і проблеми формування соціальної політики в Україні</i>	<i>148</i>
<i>Ігор РИБАЛЬЧЕНКО. Стратегія інноваційного розвитку для України – від слів до справ. Адаптація досвіду США.....</i>	<i>153</i>
<i>Володимир АНДЕРСОН. Геоменеджмент і геомаркетинг як інструменти запровадження регіонального розвитку в умовах ринкових перетворень в Україні</i>	<i>160</i>
<i>Ірина НОВАК. Спеціальні економічні зони як інструмент економічного розвитку України</i>	<i>165</i>
<i>Олександр БІРЮКОВ. Інститут неспроможності (банкрутства) як необхідний елемент законодавства країн з ринковими відносинами</i>	<i>170</i>
<i>Наталія МЕДЖИБОВСЬКА. Електронна комерція в Україні: проблеми і перспективи.....</i>	<i>174</i>
<i>ДИСКУСІЯ.....</i>	<i>180</i>
КРУГЛИЙ СТІЛ “Україна між парламентськими і президентськими виборами”.....	186

СОЦІАЛЬНІ, ЕТНІЧНІ І КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА УКРАЇНА

Blair RUBLE,
Kennan Institute, Director

Opening remarks

I would like to welcome the participants and guests to the Fifth conference for alumni of US Government Sponsored programs organized by the Woodrow Wilson Center's Kennan Institute and its Kennan Kyiv Project together with the Pylyp Orlyk Institute for Democracy, the US-Ukraine Foundation, and the Kennan Institute Ukrainian Alumni Association under the generous sponsorship of the Bureau of Educational and Cultural Affairs of the US Department of State, the US Embassy in Ukraine, and the George F. Kennan Fund. I would like to begin by thanking Oleksandr Fisun and his colleagues on the Kennan Institute's Ukrainian Alumni Advisory Council – Olga Fillipova, Victor Susak, Igor Koval- as well as the stalwart staff of the Kennan Kyiv Project – Yaroslav Pylynsky and Natalia Samozvanova – for their tireless efforts in getting all of us in this lovely room this weekend.

Globalization is, in many ways, a well worn subject. Arguably, it is a topic that has generated more heat than light as scholars and politicians use the term to relate to any number of different social, political, and economic phenomena. Part of what is meant by globalization is an opening of borders to the increasingly free flow of goods, capital, and people. Such processes erode state sovereignty by relocating, in the words of Saskia Sassen, “various components of state authority to supranational organizations,” while simultaneously privatizing “transnational legal regime[s] for cross-border business transactions which now also includes certain components of cross-border labor mobility, notably service workers.”¹ Nation states cede portions of sovereignty to trans-border authorities so as to facilitate the movement of goods, services, capital, and people in response to demand from private employers labor. Simultaneously, cities and metropolitan regions emerge as central nodes in a global economy which undercuts sovereignty from below.² The result, according to many, is a global urban and economic hierarchy which favors inequality.³

As unprecedented as the new challenges of globalization may seem to all of us today, we are well advised to remember that the present is not the first period of dynamic transnational exchange of goods, services, capital, and people. Many economic historians are coming to argue that the present is, in fact, a second era of globalization. The earlier period extended from roughly the 1840s until August 1914, concurrent with the emergence of capitalist industrial production patterns around the north Atlantic.⁴ Despite extensive research to prove or disprove a link between globalization and inequality during this earlier period, no serious analysis exists which demonstrates such a connection one way or the other at the aggregate level. Moreover, the overall record of the era 1840-1914 was one of an expansion in wealth and life expectancy, and an enhancement in the quality of life in the aggregate. The first era of globalization produced a more positive record of improved life experiences for more people than the period of anti-global backlash between 1912 and 1945.

Individuals, however, do not live in the aggregate. The closer one gets to the ground, the more one sees that some nations, communities, and individuals failed to come to terms with globalization's first wave, while others succeeded. There were many winners and there were many losers. Moreover, how winners and losers were chosen evolved over time as the global rules of the game changed. Success in periods of global transformation require different skills from the more predictable and closed systems that were in place in previous eras. Local context and the specificity of time and place frequently determine who wins and who loses. Finance-driven economic development is non-linear. Unemployment and bankruptcy constantly threaten individuals and

¹ Saskia Sassen, “The De Facto Transnationalizing of Immigration Policy,” in Saskia Sassen, *Globalization and Its Discontents* (New York: The Free Press, 1998: pp.5-30: 5).

² Saskia Sassen, *Cities in a World Economy* (Thousand Oaks: Pine Forge Press, 1994).

³ Saskia Sassen, *The Global City. New York, London, Tokyo* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991).

⁴ Kevin H. O'Rourke and Jeffrey G. Williamson, “When Did Globalization Begin,” Conference Paper, Ohlin Conference, Stockholm, Sweden, October 14-19, 1999.

corporations alike, as do intense conflicts among speculators large and small, competition, fraud, ill luck and incompetence. Not only are some individuals successful and others not; the very same individual can lurch back and forth between prosperity and ruin. The result of globalization in its first era as in its second has been intense uncertainty for individuals, firms, and countries. This is the case even if the aggregate figures so beloved by economic historians reveal unrelenting progress.

Leadership thus seems to make a real difference in how well institutions and societies respond to globalization. Successful leadership in times of uncertainty require a different policy sensibility from more stable times. Leaders and individuals, institutions and societies, must recognize the force of the global tidal wave that appears to be washing across the world's economy and seek to seize the power of that transformation for their own advantage. The leadership arts of inclusion and coalition building often ameliorate tensions arising from fragmentation of previously secure social, political, economic, and cultural hierarchies. If the first period of globalization reveals that there is no simple link between transnational economic flows and increased social inequality, it also shows that human agency and leadership shape concrete life experience even in the face of seemingly impersonal global economic forces.

I raise issues of history, context, and leadership as a means for setting the stage for our discussion over the next two days. They highlight the sorts of dimensions inherent in debates over globalization which relate to the fate of specific countries and societies, such as Ukraine. They accent the extent to which national and cultural identity matter even within a global context, and why science and education reform may be important tools at the disposal of societies seeking to master new global trends. History, context, and leadership also point to the ways in which changing geopolitical realities present new dilemmas in a globalizing world. Finally, leadership – local, national, and institutional – matter in a world of heightened geo-economic competition. History, context, and leadership both stand at the core of the sessions to follow and accent linkages between the experience of Ukraine with that of other societies. I am looking forward, therefore, to your presentations and discussions in the hours ahead.

Сергій РИМАРЕНКО,

*доктор політичних наук, старший науковий співробітник
Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України,
випускник програми CI (IREX)*

Українська політична нація – міф чи реальність?

Останній часом у літературі застосовується так званий етатистський підхід до розуміння такого складного явища, як нація. Він полягає у розгляді останньої як сукупності громадян однієї держави, незалежно від їх етнічної (національної) належності. Ця концепція прагне пов'язати воедино процеси етногенезу з характерними для нової історії політичними, соціально-економічними чинниками (господарська інтеграція, уніфікація мови, спільні соціально-культурні зв'язки).

За такого підходу ідея нації – це не ідея моноетнічної державності, оскільки в історичному процесі територіальні кордони між державним утворенням, як правило, не збігалися з кордонами проживання представників етнокультурних спільнот.

У громадянському суспільстві його населення як сукупність громадян даної держави і утворює націю. Тому поняття “національна державність” у міжнародній практиці, на відміну від вітчизняних підходів, має загальногромадянський смисл, тобто поняття “нація” та “державна” в цьому контексті виступають як синоніми.

Нацією тоді визначається народ, організований у державу на своїй території, кордони якої поважають інші нації, який до того ж створив залежні від нього державні органи влади. При цьому, зазвичай, посилаються на П. Сорокіна, який вважав: “Нація є багато пов'язаною (багатофункціональною), солідарною, організованою, напівзакритою соціокультурною групою, що повною мірою усвідомлює факт свого існування та єдності... Ця група складається з індивідів, які: 1) є громадянами однієї держави; 2) мають спільну чи подібну мову та спільну сукупність культурних цінностей, які виходять із спільної минулої історії цих індивідів та їх попередників; 3) займають спільну територію, на якій живуть вони і жили їх предки” .

Таке трактування нації як “політичної спільноти”, на нашу думку, є відображенням таких підходів до вивчення етнонаціональних процесів, які, за поодинокими винятками, ґрунтуються на “суспільноцентричній настанові”, що зумовлює переважно політичне бачення етнонаціонального чинника з акцентуацією на його деструктивність (прагнення етнонаціональних спільнот до домінування, реваншу, вияву агресивності з іншого боку у процесі відстоювання своїх інтересів тощо). Правий П. Надолішній, який вважає, що “відмова від того традиційного для вітчизняної науки підходу, який підтримується загальною політичною ситуацією в Україні і на теренах колишнього СРСР, етнополітичними конфліктами в різних регіонах світу, відкриває можливість повною мірою оцінити потенціал багатокультурності українського суспільства, об’єктивно розглянути вплив етнонаціонального чинника на модернізаційні процеси в контексті становлення громадянського суспільства”.

Модель нації Е. Д. Сміт характеризує як “східну”, “етнічно-генеалогічну”. Він протиставляє їй “західній”, “громадянсько-територіальній”, наголошуючи на тому, що в складі останньої етнічний компонент нібито не відіграє ролі, принаймні суттєвої. Але справа в тім, що таке протиставлення “західної” і “східної” моделей нації є хибним, оскільки етнічний чинник відіграє свою роль, і до того ж важливу, в усіх націях, включаючи і західні. Просто вони виникали за умов абсолютного переважання одного етносу, а то й взагалі на моноетнічній основі, або у специфічному етнічному середовищі Північної Америки, причому за умов становлення й розвитку демократичних суспільних інститутів. А це якоюсь мірою затушовувало етнічне питання, приховувало дію етнічного чинника

Проте реалії сучасного світу свідчать, що ігнорування дії етнічного чинника є великою помилкою, і зокрема стосовно Західної Європи та Північної Америки. Згадаймо Канаду, яка внаслідок нещодавнього референдуму серед франкоканадців мало не розкололася на дві держави, а отже, й нації. Прикладом може служити й Велика Британія, де на наших очах відбувається процес інституалізації шотландської, уельської та ольстерської автономій і перетворення їх на субнації, а згодом і на справжні нації. У Бельгії також спостерігається фактичне утворення двох субнацій на основі фламандського та валлонського етносів. Навіть у благополучній Франції не все так спокійно в етнонаціональному плані, як здається на перший погляд. Йдеться не тільки про взаємовідносини між французами, з одного боку, й корсиканцями, бретонцями, ельзасцями та басками — з іншого, а й про не такі вже невдалі спроби відродження провансальської мови й самосвідомості, попри багатовікову традицію їх асиміляції. І яким буде результат цих спроб, особливо зважаючи на відмінність північнофранцузької та південнофранцузької етнічних ніш, а також ймовірні непередбачувані зміни в політичній обстановці, покаже майбутнє. А в США культурантропологи фіксують, як буквально на наших очах колись єдина американська нація починає ділитися на цілу низку регіональних етнокультурних блоків — зародкових етносів. Це проявляється як у культурі, зокрема в англійській мові, що вже демонструє поділ на кілька діалектів, так і в самосвідомості, яка стає відмінною в різних груп американців. Фіксується навіть переписування історії — по-різному в різних регіонах США, що є показником процесу творення регіональних національних міфів. Учені прогнозують, що США з часом постануть перед проблемою розв’язання етнонаціонального розмежування, як це сталося в Росії у ХХ ст. Отже, етнічний чинник підриває американську націю зсередини. Приклади такого роду стосовно західного світу можна продовжити. Втім, про афро-азіатські реалії і особливо про події на теренах колишніх СРСР та Югославії не варто й згадувати: вони говорять самі за себе.

Отже, етнічний момент суттєво впливає на національний, і в складі націй справді поєднуються соціальний організм та етнос. І класичні “громадянсько-територіальні” нації Західної Європи виникали, як правило, на ґрунті найчисленнішого етносу. У Франції — французи, в Італії — італійці, у Великій Британії — англійці, в Голландії — голландці. Ці етноси домінують у національному житті й надають нації етнічного забарвлення та специфічного способу вираження. Є також нації, що практично збігаються з етносами — ісландська, ірландська, португальська.

Своєрідним винятком виступає Швейцарія, де на паритетних засадах співіснують чотири етноси: германошвейцарці, франкошвейцарці, італошвейцарці та ретороманці. Проте й тут етнічний чинник, дається взнаки. Річ у тім, що найменший із чотирьох етносів, які утворюють

швейцарську націю, – ретороманський, як найслабший, за сучасних умов піддається асиміляції з боку інших швейцарських етносів, і важко передбачити, якою буде на це реакція етнічно свідомої його частини, передусім інтелігенції, в подальшому .

Більше того, Е. Сміт, як його називає російський дослідник В. Тишков, свого роду західний варіант академіка Ю. Бромлея, створив навіть цілу генеалогію сучасних націй на основі саме їх “етнічних коренів”. У. Коннор, в свою чергу, викликав цілу дискусію своїм твердженням про те, що етнонації існували задовго до утворення сучасних держав .

Ф. Геккерман, у свою чергу, стверджує, що національну державу створює спільнота, яка має “не стільки спільне походження, скільки спільність ціннісних уявлень” (орієнтацій), інституцій і політичних переконань. У державі, етнічною основою якої є певна людська спільнота, політика ґрунтується на політичній ідеології націоналізму, який не є виявом гіпертрофованих етнічних почуттів, а категорією певного визвольного руху”

Чи не тому в останні роки дослідники приділяли значно більше уваги суб’єктивним вимірам колективних культурних ідентичностей – впливові мови й масової культури, стратегіям політичних й інтелектуальних еліт, можливостям дискурсних мереж та ритуальних способів дій, впливові етнічного символу, міфу й пам’яті” .

Зрештою, відштовхуючись від думки Е. Геллнера про те, що “жодна політична одиниця” яка не здатна містити самостійну (“національну”) освітню систему, у принципі “не може відновлювати себе”, тобто не може існувати, а людина ідентифікує себе через писемну культуру, “в яку вона занурена та всередині якої здатна успішно функціонувати” , варто звернути увагу на прагнення держави сумістити свої кордони з кордонами своїх культур та захищати і впроваджувати свої культури у межах своєї влади.

Щоправда, практичне застосування етнічної концепції може повернути нас до небезпечних спроб з’ясування “етнічної чистоти” кожного українця, відтак і створення спеціальних засобів вимірювання цієї чистоти та органів, котрі проводитимуть таке вимірювання. Подібна політика автоматично ставить щонайменше 20–25 відсотків громадян поза межі української нації, отже, формує потужну антидержавну силу, яка в деяких регіонах становитиме більшість населення.

Отже, обидві сучасні концепції нації (етнічна і політична), слабують на надзвичайно серйозні теоретичні й практичні вади. Головна із них – прагнення звести національну ідентичність до якогось одного, бодай і важливого, виміру.

Зрештою, етнічність – лише одна із форм самовизначення особи. Водночас всі ми належимо до різних груп: професійних, вікових тощо. Етнічність же як така має “тоталітаризуючу” якість проникати крізь всі інші людські зв’язки і перетворюватися в єдину основу самовизначення. Це може викликати конфлікт, коли всі багаточисленні ідентичності знаходяться в одному фокусі, соціальний поділ відчувається тоді досить різко. Зрештою, почуття етнічної приналежності – сила й емоційний чинник мобілізації, який не просто відрізняє “нас” від “інших”, але й може надати цим іншим демонічних, нелюдських рис.

Що ж до такого поняття, як “українська політична нація”. Що це – знову ж таки “єдина всеукраїнська нація” – “правонаступниця” поняття “єдиної радянської нації”, яке, до речі, в науковій літературі і раніше відкидалося як неспроможне. Невиправдано і нелогічно вкладати в її зміст суто етнічне. Це зрозуміло. Але правомірним є інший його зміст – державно-правовий, що впливає із суверенності України, яка включає в себе як національний, державний і, передовсім, народний суверенітети. Ця міжнародно-правова традиція має, на наш погляд, враховуватися в розумінні міжнародно-правового аспекту нації як спільності громадян однієї держави. Такий підхід може стати дійовим чинником розвитку демократії та національної безпеки України. І, безсумнівно, саме національна визначеність громадянського суспільства з його історичними коренями, робить його народом, міцно пов’язаним зі своєю Вітчизною безліччю соціальних та духовних зв’язків. У цьому джерело патріотизму щодо своєї єдиної Батьківщини. А без масового патріотизму суспільство втрачає цілісність, згуртовуючу людей національну ідею і стає крихким утворенням із значними центробіжними тенденціями. Одне слово, прогрес українського суспільства з багатонаціональним складом населення залежить від рівня його громадянськості та патріотичності, спільної відповідальності за долю країни як єдиного цілого. Врешті-решт, немала користь є в тому, що різні нації, сформувавшись політично, здебільшого мають у своєму складі

деякі інородні елементи, які створюють сполучну ланку з їх сусідами і вносять різноманітність у надто монотонну однорідність національного характеру (В. Ленін). З цього погляду політичну українську націю в літературі розуміють як метаєтнічну, політичну спільність, яка передбачає плідне “співіснування” в ній соціальних та етносоціальних елементів і понять основного рівня – класів, прошарків, національних груп. В її основі – наближення цілей та ідеалів у справі розбудови української державності. Вихідним пунктом консолідації суспільства є розуміння самої української нації як поліетнічної спільноти, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як спільноту громадян Української держави.

Відтак, дотримання такого підходу у визначенні нації і здійснення з урахуванням цього етнонаціональної політики даватиме змогу долати національну вузькість і обмеженість, створюватиме належні умови для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, де поважатимуться права людини незалежно від її етнічної приналежності. Водночас досягатиметься вищий ступінь особистісного усвідомлення національних інтересів кожним свідомим громадянином України як своїх власних. Останнє ж створить важливий внутрішній аспект діяльності держави щодо обстоювання національних інтересів і водночас запоруку ефективності функціонування системи національної безпеки. Політична нація, на відміну від етнічної, розглядається деякими дослідниками як “суверенне співгромадянство”, як “багатоетнічне співгромадянство” (В. Тишков). Але для цього, вважають вони, потрібна висока громадянська культура, або, як називають її західні політологи, культура громадянськості, якої, на превеликий жаль, ми ще не маємо.

“Українська політична нація” як феномен теоретично може долати протиставлення між титульною нацією та етнічними групами, наповнює українську національну ідею загальнонаціональним, загальноукраїнським змістом і спрямуванням. Концепція “української політичної нації” може стати важливим засобом стабілізації міжетнічних відносин, гармонізації інтересів титульної нації та інонаціонального населення. І це вкрай необхідно: лише тією мірою, в якій все населення України буде почувати себе справжнім суб’єктом здійснюваних перетворень, можна розраховувати на успіх останніх. “Знімаються” певним чином і національні суперечності в українському суспільстві, яким, як правило, протиставляється безконфліктний розвиток як ідеал, зараховуються, таким чином, всі суперечності у розряд явищ, що підлягають не подоланню, а викоріненню. Ці суперечності вже в “лоні” “української політичної нації” логічніше розглядати як об’єктивні взаємозв’язки між явищами, як джерело процесів етнонаціонального розвитку.

Зрештою, “українська політична нація” і стала б уособленням справді існуючих багатоманітних та взаємопроникаючих зв’язків між титульною нацією та інонаціональним населенням країни. При оперуванні категорією “українська політична нація” “знімаються” заперечення проти поняття “державна нація”, “нація-держава”, адже такою виступала б українська нація та всі етноси країни, зрештою – всі класи, соціальні прошарки, словом, сукупний “народ України”. “Українська політична нація” стала б за такого підходу виявом інтеграції українського суспільства на політичних, а не на етнічних засадах.

А як же тоді бути з українською національною самосвідомістю? Вона, виходить, виключена із вжитку? Напевно, ні. Національна самосвідомість пов’язана з системою не лише ідеологічних, а й політичних вартостей, для неї центральною є ідея національної держави (“нації-держави”). Зрештою, ідеологічно-політичний компонент національної самосвідомості, що втілюється в національній ідеї в термінах політико-правових, ідеологічних, доповнює зміст етнічної свідомості внаслідок активної дії національних партій або інших політизованих цільових груп. Відтепер належність до політичної спільноти “українська політична нація” визначається не спільним походженням і кров’ю, а через автоматичну включеність до громадсько-політичних об’єднань у структурі національної держави. За таких умов маємо не лише уявний зв’язок ідей нації та вітчизни-держави на рівні групової чи міжгрупової свідомості, але й об’єктивне втілення державності як політико-правового виразу національної ідеї, національної самосвідомості (В. Жмир).

І все ж таки “українська політична нація”, зрештою, все ж таки надто політизує сферу етнонаціональних відносин, завершуючи процес політизації, чи переполітизації етносів, особи, бо ж навіть держави. І тому, на нашу думку, важливим кроком до деполітизації етнонаціональних відносин повинно стати офіційне визнання тієї обставини, що Україна є державою, яка носить

ім'я своєї титульної нації, найчисленнішого із своїх корінних етносів – українського. Це має стати вихідним пунктом для справедливого розв'язання всіх питань національно-державного та національно-культурного будівництва з тим, щоб знову ж таки подолати вузьку політизацію етнонаціональних відносин, яка, в свою чергу, може створити ґрунт для конфліктів між однаціональною (за назвою) державою та її різноетнічним населенням. До того ж, оперування категорією “політична нація” дає підстави для деяких політичних сил великодержавницького гатунку розмірковувати, чи не варто, скажімо, в Криму, розуміти його народ як відповідник “російської політичної нації” чи “кримської політичної нації”, можливо – “російсько-української політичної нації” (Б.Парахонський). Тобто “національна держава” має виступати як загальнонародна, що відображає та захищає інтереси всіх громадян цього державного утворення. Плиवучи за вітром і не намагаючись маневрувати, можна одержати не нову Українську державу, а стару Версальську систему з прикордонами, кордонами та розлюченими меншинами під іменем єдиної держави. Національний прогрес України має місце тією мірою, якою існує і функціонує українська національна ідея як певна філософія життя, система поглядів на навколишній світ. На цьому останнім часом сходяться майже всі, щоправда вкладаючи в це поняття свій, “усталений” чи “модернізований” зміст, згідно із своїми партійними уподобаннями, своїми колишнім орієнтаціями, переорієнтаціями.

При цьому намітилися, принаймні, два підходи до проблеми – розглядати національну ідею як прояв власне національного буття, скажімо, української нації, з одного боку, чи як вияв потенцій всіх громадян України незалежно від національності, які, тим не менш, “входять” складовою частиною в “українську політичну націю”, з іншого. Бо ж “українська нація – поняття політичне і поліетнічне”.

На нашу думку, необхідно все ж розрізняти такі поняття як “нація” і “народ”, зокрема – “українська нація” і “український народ”. Не можна, намагаючись штучно ввести в суспільство певні ознаки, вважати, що ми відроджуємо націю. Справжнє відродження і національний прогрес України означає всебічний розвиток людської спільноти, що проживає на терені визначених соціоприродних умов України”. При цьому національний прогрес - це є розвиток народу, який завдяки спільному походженню в певному просторі і часі, розгортається в собі і водночас зберігає себе як цілісність. З огляду на це можна висунути як припущення тезу про українську ідею як таку, що кореспондується власне з українською нацією та національну ідею, що співзвучна з поняттями “український народ”, “Україна”, “українська держава”. “Національна ідея” як поняття за такого підходу вживається в тому ж контексті, що й “національна економіка”, “національна безпека”, “національна екологія”, тобто у всеукраїнському масштабі, загальноукраїнському “наповненні” цієї категорії.

Спокусливість поняття “українська політична нація” полягає в тому, що воно, на перший погляд, задовольняє загальноукраїнський інтерес – творення своєрідного громадянського суспільства, принаймні, українського соціуму з усіма наслідками, що звідси виллюють, – злагодою у спільному “всеукраїнському домі”, толеранцією між українським етносом і етнічними меншинами, бо ж у “єдиній сім'ї” можна лише посваритися, але не битися. “Знімаються” й інші досить суттєві суперечності в українському суспільстві між верствами, прошарками, класами та ін., бо ж вони “вливаються” в цю “ширшу спільність”, зближуються їх інтереси. Проте це вже було і всім нам добре відомо, що з тієї “більшовицької практики” та теорії “радянського народу” вийшло.

Отже, введення у науковий обіг нової категорії “українська політична нація” не тільки “перевертає” наші уявлення, але й, що головне, потребує прискіпливого додаткового переосмислення пов'язаних з цим поняттям досить таки дражливих явищ та реальних питань, що в свою чергу потребує нагального, і причому фахового розв'язання етнонаціональних проблем в інтересах української нації, етнічних меншин, українського суспільства загалом та окремих особистостей, зокрема. Зрештою, концепція “української політичної нації”, від імені якої проголошується українська національна ідея, є власне не ідеєю, а лише ідеалом, який, відрізняється від ідей тим, що предмети їх трансцендентні, не дані у наявній дійсності і належать переважно до сфери віри, надії, любові.

Іншими словами, “українська політична нація” як категорія звернена в майбутнє, як можливий ідеал, далека перспектива саме такого кульмінаційного розвитку подій. Поки що це

гіпотеза, гіпотетична складова наших розмірковувань навколо проблем всебічного розвитку українського суспільства. Як ідеал, “вмонтований” в систему ідеології, це поняття виконує радше футурологічну функцію уявлення бажаного і сподіваного майбутнього з точки зору реалізації інтересів і потреб суб’єкта ідеології, прогнозування майбутнього в контексті цих цілей. І тому робити аналогії, проводити сумнівні паралелі між західним тлумаченням етнічності та “українською політичною нацією” не варто, перш за все тому, що в її основі не етнічне, а виключно політичне начало. І з цього погляду політична нація досить таки близька до дефініції “радянський народ”, в якій акцент робився на ідеолого-політичних аспектах, класовому підході, інтернаціоналізмі. Це з одного боку. З іншого ж, коли фактично не використовуються життєві детермінації етнонаціонального, то поняття “українська політична нація” має “перспективи” перетворення в політизовану та ідеологізовану фікцію, чого й треба побоюватися!

Планування ж нової нації, штучне прискорення її появи річ небезпечна, достатньо згадати долю “радянського народу” – нової історичної спільності людей, і долю самого СРСР. Надмірне моделювання ідеї політичної нації може насторожити неукраїнські групи, які лише зараз переживають процеси етнічного відродження і дуже ревно ставляться до проблеми збереження своєї ідентичності .

“Українська політична нація”, на нашу думку, це, звичайно, українська мрія, до якої треба йти, стимулюючи інтеграційні процеси в суспільстві, що відображають спільні економічні потреби, політичні уподобання, ідею та мету – розбудову самостійної, соборної Української держави. У такому контексті надійно б “запрацювало”, на наш погляд, те, що ми називаємо національною єдністю (її можна назвати також всеукраїнською єдністю), народного суверенітету та народоправства “без холопа і без пана”.

Що ж до категорії “український народ”, то чи не на найперший план, скажімо, для етнічних меншин виступає подолання національної обмеженості, утворення інтегральних цінностей в процесі консолідації українського народу. Станеться так, чи ні залежатиме від міри консолідації громадян української національної держави, маючи на увазі під самою консолідацією не однорідність, а багатоманітність при усвідомленні спільної мети і якоюсь мірою – і від зусиль кожного з нас (І. Дзюба).

Має рацію С. Макеєв: “на новий сплав як на політичну націю не варто сподіватися як на реальну перешлапку багатьох етнічних спільнот, принаймні у найближчі роки” .

Принагідно зазначимо, що при розумінні нації як етносоціальної, етнокультурної спільноти вмотивованим, на наш погляд, є сам процес політизації етнічності, процес політичного самовизначення та державного усамостійнення нації. Інакше буде йтися про політизацію вже існуючої “політичної нації”, яка не потребує цього суцільного заполітикування.

Зрештою, у чистому вигляді концепція “політичної нації” має, на нашу думку, мало шансів на успіх, бо вона ігнорує досвід сучасної науки, яка при визначенні змісту нації поряд з такими ознаками, як спільна територія, історична пам’ять, масова й громадянська культури, економіка, єдині юридичні права та обов’язки передбачає також наявність певного етнічного ядра, навколо якого формується нація, а отже, й “прийняття всіма громадянами певних соціокультурних норм (у тому числі й у мовному плані), без яких єдність нації стає блефом” .

Саме в такий спосіб і реалізується ідея про “світ нації, тобто про світ громадянськості, що буде створений людьми” (Дж. Віко). Сам же етнос (нація) при такому підході уявляється різновидом природної ідентифікації людини та етнічної групи, а нація – основою сучасної самоорганізації людства.

І ще одне міркування. Якщо скористатися етнополітичними підходами при користуванні терміном “політична нація”, тоді невмотивованим буде використання таких понять як “етнічні кордони”, “етнічна солідарність”, “духовно-культурний менталітет”, “етнічні маркери”, “культурна дистанція”, “культурний шок”, “етнічна (національна) самоорганізація”, “національний (етнічний) чинник”, “етнонаціональні потреби”, “етнонаціональні чинники”, які не “виходять” безпосередньо на політичне тло.

Етнополітична мобілізація пов’язана з проблемою природи та функціями соціальної солідарності, визначеної ще Е. Дюргеймом. Сама ж солідарність стає психологічною основою узгоджених дій індивідів, об’єднаних у групу. Таке розуміння, на наш погляд, є принципово важливим в умовах сьогодення, коли головною референтною групою стала етнічна, власне,

внутрішньоетнічна солідарність, яка може виявитися однією із важливих характеристик стану суспільства та перспективою розвитку міжетнічних відносин. Звідси – важливість потреби в етнічній належності як психологічної основи етнічної солідарності, що допомагає краще зрозуміти значення етнічності як одного із понять, які об'єднують людей у спільноту. В літературі, зокрема, введено спеціальний термін “етноаффіліативність”, тобто – схильність дотримуватись правил, норм та цілей своєї етнічної групи, яка залежить як від особистісних, так і культурних особливостей.

Характерно, що для внутрішньогрупової близькості основним виявляється мова, культура, рідна природа, національна психологія та історичне минуле. Тобто категорії, що визначають внутрішньогрупові характеристики, містять в собі, як правило, культурно-традиційні чинники, які, причому реально, набувають рис етнополітичної категорії. Звідси – вагомість автостереотипів та гетеростереотипів, тобто образу власної етнічної групи, образ для інших, з одного боку; образ іншої етнічної групи, з іншого. Йдеться про демонстративний образ етнічних груп переважно для зовнішнього застосування.

Ми не користуємося поняттями “етнічна нація” або “етнонація”, навколо якого “б'ються” деякі дослідники, а особливо – політики. Нас цікавить, насамперед, розуміння нації як етнокультурної або етносоціальної спільноти, в якій спільні територіальні, економічні та інші інтереси громадян держави зміцнені спільною, традиційною для корінного етносу духовною та мовно-культурною традицією. Звідси – розуміння Української держави як гаранта самозбереження нації та добробуту усіх її громадян. При цьому сам етнос та/чи нація розуміються як культурна цілісність, що включає в етнічну самосвідомість та самопізнання уявлення про спільність походження всіх членів (індивідів, соціальних груп, страт) у процесі спільної історичної практики їх предків. Наголошується, що йдеться про автентичну культуру, тобто таку, яка невідчужена від своєї історії та об'єднує сучасним своє минуле та майбутнє; відображає у самосвідомості та максимально розкриває природу національного характеру та психології. Автентична культура розглядається як така, що має базові символи та цінності, які забезпечують внутрішню інтеграцію її суб'єктів, дозволяє зрозуміти різницю та психологію “моєї” культури, забезпечуючи консолідацію та солідарність суб'єктів тієї чи іншої культурної (у даному разі – етнокультурної) спільноти.

За основу свого бачення глибинного взаємозв'язку та взаємозалежності особи та нації ми обрали її бачення як етнокультурної, етносоціальної спільноти; звичайно, не протиставляючи її трактуванню нації як політичної спільноти. При цьому виходимо й з того, що такий визначний етнополітолог як Е. Сміт також не протиставляє етнічні й генеалогічні та громадянсько-територіальні виміри в національному як такому. Він, зрештою, дає “синтетичне” визначення нації як сукупності людей, “...що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів”.

Зведення поняття нації лише до етатистського тлумачення позбавляє саму націю, так би мовити, власного національного обличчя, звідси – акцент на політичну, а не на етнополітичну сферу. Звідси – подальший крок: оголосити націю таким собі “конструктом” (В. Тишков), “уявною спільною” (В. Андерсен) та інших науковоподібних тлумачень, якими захоплюються західні, а за ними – російські дослідники.

“Етнічна (етнонаціональна) самореалізація” як стале явище суспільного розвитку політизується настільки, що від неї залишається лише політична самоорганізація. В нації, зрештою, зникає оте “щось”, “національний і невловимий” залишок після усіх історичних і психологічних досліджень, в якому вся таємниця нації, національної відповідальності, на чому цілком справедливо неодноразово наголошував М. Бердяєв. Зникає тоді з дослідницького дискурсу нація як державотворча етнічна спільнота, “національна ідея”, “національні інтереси та потреби”. Не вартісними та й штучними виглядають тоді і розмірковування щодо взаємозв'язку національної ідеї та ідеї державницької. Адже у такому разі йдеться про взаємозв'язок політичного та державницького, який є самозрозумілим та не потребує спеціальних рефлексій.

При такому підході цілком незугарним виглядає і поняття “національне”, яке відтепер асоціюється, власне, лише з політичною, а не з етнонаціональною сферою. Безплідними стануть і

подальші дискусії щодо національного як синтезу національно-особливого та загальнолюдського, завдяки чому та чи інша нація входить як у світ нації, так і в широкий людський світ.

Варто наголосити на тому, що поняття “політична нація” та “етнічна (культурна) нація” не є характеристиками різного типу націй, а відображають лише специфіку конституювання (західну та східну) однієї з форм (на сьогодні вищої) соціоцивілізаційної зрілості народів. З цього погляду нація – це соціоцивілізаційне утворення, поряд з родом, плем'ям, народністю, що має економічний, політичний, історичний, соціальний та інші сторони свого функціонування, які у своєрідності свого взаємозв'язку утворюють неповторний спосіб буття народу або народів як культуру. Тому етнічність – це не якийсь окремий етап розвитку культурних спільнот або певний історичний їх різновид, а якісна своєрідність культури, яка більшою або меншою мірою властива всім історичним спільностям людей.

На основі специфіки засвоєння суспільно-історичного досвіду визначаються типи етнічної ідентифікації людини. Цей процес визначається не лише свідомими зусиллями суб'єктів історичної дії та інституційних методів виховання, а й способом буття народу. Покладання досвіду людського буття в основу пояснення суспільних процесів “реабілітує” універсальну природу людини (людина є існування, що передусє сутності), яку сучасна цивілізація зводить до рольової функції.

І ще одне міркування. За Р. Шпорлюком, у науці та етнополітичній практиці є, так би мовити, два шляхи націотворення. Перший шлях – французький, сутність якого полягає в тому, що етнічний чинник у конструюванні нації не повинен братися до уваги. “У Франції та інших країнах Заходу прийнято погляд, що нація – це поняття політичне та що етнічні відмінності не повинні мати політичного значення, зокрема не заслуговують на будь-яке офіційне визнання чи підтримку з боку держави”. Другий шлях – німецький. Німецькі вчені на противагу західним поглядам висунули тезу, що нація відзначається спільною культурою, побудованою на спільності (народної) мови, бо власне мова простого народу відбиває справжній характер і дух народу”.

Р. Шпорлюк вважає, що націогенез за німецьким сценарієм відбувся і на слов'янських теренах, тобто приведена у відповідність політична організація (державна) до політичних кордонів. Причому теоретичне націотворення передувало тут фактичному. “Німецька інтелектуальна еліта вже наприкінці XVIII ст. створила схему “німецької” історії на місці історії окремих німецьких держав, “німецького” права”, “німецького” фольклору, мистецтва тощо. Слідом за німцями пішли слов'янські народи .

Отже, український націотворчий процес відбувається, на думку Р. Шпорлюка, не на політичній основі, а на етнічній, точніше етнокультурній, що робить у національній історії українського етносу актуальною проблему національного відродження як основи для повноцінного національного життя. А це неодмінний вклад до виникнення на підставі культурних вимог – і політичних, тобто державницьких. З іншого боку, ми можемо говорити про біоенергетичну природу етносу, з іншого – громадянсько-політичну сутність нації.

Звичайно, ми не проти вживання у науковому лексиконі понять “політична нація”, “нація як співгромадянство” та ін. Зрештою, метафора “культурної нації” чи “етнонації” лише починає поступатися ідеї “громадянської нації”. Вважаємо, що обидві категорії можуть співіснувати у процесі сучасних суспільних трансформацій. У цьому відношенні має рацію В. Тишков, який зазначає: “головне ж не зводити їх у ранг наукових дефініцій та офіційних текстів, а тим більше правових”.

Маючи на увазі важливість консолідації українського суспільства, акцент, на нашу думку, необхідно робити, зрештою, не на проблемі української політичної нації, а на проблемі зміцнення почуття українськості, потягу до єдиної вітчизни – рідного краю, яка майже завжди є багатонаціональною, поліетнічною. Зрештою, нація і вітчизна – найсвоєрідніші форми суспільного розвитку, хоча нації характерні етносоціальні зв'язки, а вітчизні – соціальні. І хоч у вітчизні етнічність порівняно з нацією відіграє не першочергову роль, вона може стати сильним емоційним збуджуючим чинником створення спільного Дому, входження у широкий Світ Громадянськості.

Тобто інтеграція розуміється як сприяння процесам, завдяки яким збільшується обсяг та інтенсивність взаємозв'язків і взаємодій між окремими елементами українського етносу, коли мається на увазі їх цілісність як системи.

Це означає, що саме інтеграція має відбуватися в рамках вже існуючої системи, сприяючи підвищенню її рівня та організованості. Водночас інтеграційні процеси можуть відбуватися і при виникненні нової системи з раніше непов'язаними елементами. Тоді взаємодія етносів встановлюється вже до появи у них певних ознак спільностей у різних сферах життя. Чи є такі сфери в реальності? Звичайно є, хоча існують і певні "поверхи", різні рівні цього процесу. Гіпотетично можна визначити, що у соціально-економічній сфері загальне може збільшуватися, з'явиться більше спільних рис. Що ж до етнічної сфери, зокрема сфери культури, етнічно-особливе значною мірою зберігатиметься, бо ж національно-специфічне значно довговічніше, ніж інші компоненти.

Побоювання того, що міжетнічна інтеграція приведе до зникнення етнічності як такої є все ж безпідставними. Варто визначити таку спрямованість зближення етносів в економічному, соціальному, політичному відношенні, способі життя, щоб вона відбувалася на основі збереження, розвитку, всебічного використання етнонаціональної форми суспільного життя, яка, зрештою, не те що не вичерпала своїх можливостей у суспільному процесі, а, зрештою, так і не приступила ще до серйозного етнонаціонального розвитку.

У що вилється етнічна інтеграція в українському суспільстві передбачити важко. Принаймні зараз варто було б попрацювати над встановленням упорядкованих безконфліктних відносин між суб'єктом і об'єктом міжетнічних відносин з тим, щоб досягти нової якості у вигляді цілісності, єдності та їх організаційного оформлення, встановлення нових форм відносин і співробітництва як між елементами системи етнічних відносин, так і за її межами.

*Ольга ФІЛІПОВА,
кандидат соціологічних наук, докторант Харківського національного
університету, випускниця програми RSEP (Інститут Кеннана)*

Національна ідентичність в умовах множинності ідентичностей

Термін "ідентичність" досить стійко ввійшов як у наукову термінологію, політичний дискурс, засоби масової інформації, так і в повсякденну практику. Разом з тим, незважаючи на наявність величезної кількості вітчизняних і закордонних публікацій з проблем ідентичності(-ей), інтерес до цього феномена не вгасає. Це пов'язано, насамперед, із самою специфікою ідентифікаційних процесів і "рухливістю" ідентичностей, які детермінуються світом, що постійно змінюється.

Мінливий світ безпосередньо впливає і на українське суспільство (і, насамперед, своєю тенденцією до глобалізації), яке до того ж саме перебуває в стадії глибоких трансформацій.

Потреба включення в соціальні зв'язки є базисною властивістю індивідів, численних груп і спільнот. Відповідь на питання, які групи і спільноти люди визнають як "свої", довіряють їм, а які вважають ворожими, стає надзвичайно актуальною для розуміння соціальних відносин у кризовому суспільстві і формування основ соціальної солідарності. Отже, необхідне структурування соціальних ідентичностей, виявлення домінуючих і периферійних солідарностей в українському суспільстві, а також каналів їхнього формування, аналіз зміни їхньої ціннісної основи.

Цілком зрозуміло, що в одній доповіді охопити весь спектр проблем, що стосуються досліджень ідентичностей, практично неможливо. Поле соціальних ідентичностей надзвичайно широке: від тотожності локальної і гендерної до самоідентифікації із соціальними спільнотами глобального характеру. Предметом нашого аналізу сьогодні будуть ті ідентичності, що прямо пов'язані з процесом націєбудівництва і сприяють (або не сприяють) консолідації (іншими словами, формуванню соціальної солідарності українського суспільства), а саме – "конкуруючі" ідентичності: етнічна, локальна, національна, регіональна, наднаціональна. Ми вживаємо слово "конкуруючі" ідентичності тому, що формування або не формування консолідованого українського суспільства безпосередньо пов'язано саме з "конкуренцією" між ідентичностями (домінуючі чи периферійні).

У своїй доповіді хочемо представити не стільки результати якого-небудь конкретного соціологічного дослідження з деякими цифрами і відсотками (що було б логічним і "традиційним", за рідким винятком, для української соціології), скільки спробувати поміркувати про ідентичності, виявляючи їхню ієрархію, сценарії, а часом - і «драми». Проте, ці міркування будуються саме на основі результатів тих досліджень, що проводилися нами протягом останніх 10 років (переважно в Слобідській Україні), а також досліджень інших українських соціологів, проведених у різних регіонах України.

Крім обговорення теоретичних і емпіричних аспектів феномена зазначених ідентичностей і їхнього прояву в соціальній реальності, у доповіді також зробимо спробу проаналізувати інструментальні аспекти проблеми, які пов'язані з консолідацією соціетального рівня і виробленням відповідної політики щодо її реалізації в Україні.

Незважаючи на велику кількість публікацій стосовно вивчення ідентичностей, дотепер залишається незрозумілою *термінологія*, використовувана в дослідженнях - особливо що стосується "етнічної" і "національної" ідентичностей.

У радянських етнологічних науках широко була поширена відома схема Ю. Бромлея "народність-народ-нація", при цьому дуже важко було зрозуміти, що ж мається на увазі під "національністю" і "національною ідентичністю". Спадщина радянської етнологічної теорії виявляється і нині на пострадянському просторі. Разом з тим, не можна не відзначити, що за останнє десятиліття вітчизняним дослідникам стало відомо багато західних теорій етнічності і нації, однак, це не тільки не прояснило картину, але, судячи з публікацій, привело до ще більшої плутанини. Англійське "National identity" і "Nationality" (що в більшості випадків означає національно-громадянську ідентичність), "перекривається" "національністю" (що, як і раніше, розглядається як приналежність до певної національності, тобто етнічної групи). В існуючих публікаціях досить важко знайти спроби "розрізнити" поняття "національна ідентичність" і "етнічна ідентичність", і нерідко вони розглядаються як тотожні. У тих випадках, коли ці поняття розрізняються і під етнічною ідентичністю розуміється ідентифікація з етнічною групою, а під національною ідентичністю - ідентифікація з нацією, неясним залишається, що саме мається на увазі під нацією стосовно України. У залежності від контексту і визначеної мети нація розглядається або в рамках тієї ж відомої схеми Ю. Бромлея і має у своїй основі етнічну модель (тобто як розвиток українського етносу до рівня нації, із властивими для етнічної нації атрибутами), або нація як політичне утворення. Тут ми повністю підтримуємо точку зору доктора С. Римаренка про те, що концепція "української політичної нації" є власне не ідеєю, а лише ідеалом, і належать поки що переважно до сфери віри, надії, любові.

При дослідженні національної ідентичності особливо важливо враховувати, що розуміється під нацією, з якою індивід/група себе ототожнюють. Результати соціологічних досліджень, проведених у різних регіонах України показують, що самоідентифікація за даним критерієм може бути позитивною, нейтральною або негативною, і це залежить не від регіону перебування респондентів, і не від їхньої етнічної приналежності. Як правило, національна ідентичність має нейтральний або негативний характер тоді, коли приналежність до нації асоціюється у респондентів із приналежністю до держави, що в умовах кризи і зниження рівня життя, не оцінюється ними позитивно. Цим у великій мірі і пояснюється той факт, чому на запитання "Чи відчуваєте Ви почуття гордості, що Ви є громадянином України", багато респондентів дають негативну відповідь. У тих випадках, коли власна національна ідентичність має позитивний характер, ідентифікація відбувається не за критерієм "нація-держава", а за критерієм "нація - як певна культурно-історична спадщина". Хоча, необхідно зазначити, що "певна культурно-історична спадщина" має різний зміст у різних регіонах.

Як синонімічні часто використовуються і такі поняття, як "локальна" і "регіональна" ідентичність. Загальне, що поєднує ці два поняття, є певний просторовий вимір, і, отже, дані ідентичності формуються за критерієм приналежності до певної території. Регіональна специфіка України настільки очевидна (і в етно-культурному аспекті, і економічному, і політичному), що ні в кого не викликає сумніву коректність застосування терміна "регіональна ідентичність". Разом з тим, як відомо, у соціальних науках слово "регіон" означає не тільки і не стільки внутрішній розподіл якої-небудь країни, але і більш широкі об'єднання (Чорноморський регіон, східноєвропейський регіон, азіатський регіон тощо). У зв'язку з цим, на наш погляд, для

аналізу ідентичностей, заснованих на соціокультурних особливостях, які фіксуються і виявляються в рамках якої-небудь території України, доречно говорити про “локальні ідентичності”, тоді як “регіональна ідентичність” описує ототожнення індивіда/групи з певним регіоном, який є більш широким об'єднанням.

В ієрархічній системі соціальних ідентичностей існують домінуючі й периферійні тотожності для індивіда або групи, причому в залежності від того, на якому рівні - груповому, локальному, соцієтальному чи глобальному - відбувається процес самоототожнення (“сценарії ідентичності”), їхня значимість (домінування), а також характер їхньої “підпорядкованості” значно варіюється. Іншими словами, ідентичності “рухливі” і деякою мірою “ситуативні”.

Багато дослідників відзначають, що сьогодні дезінтеграційні процеси в українському суспільстві випереджають інтеграційні. У масовій свідомості, а також нерідко і серед політичної і культурної еліти просліджується протиставлення різних груп населення України - жителів східних і західних регіонів, українофонів і русофонів, “правих” і “лівих” і т.п. Спостерігаються некоректні апелювання до історичних фактів і подій і, особливо - їхня інтерпретація в різних регіонах, а також спроби “оцінити”, хто вніс більш вагомий “внесок” у досягнення незалежності Україною - її західні чи східні регіони. Такий розвиток ситуації вже дав певні результати. Як показує аналіз попередніх соціологічних досліджень автора та інших українських дослідників, досить сильно сформована ідентичність на локальному і груповому рівні, тобто регіональна, етнічна і культурно-мовна, і практично слабко сформована національно-громадянська ідентичність (“Ми - громадяни України”) на соцієтальному рівні.

Актуалізацію етнічної ідентичності в сучасному світі дослідники пов'язують з пошуками орієнтирів і стабільності в перенасиченому інформацією і нестабільному світі, а також з інтенсифікацією міжетнічних контактів. Однак особливу значущість етнос має в епоху радикальних соціальних перетворень, що призводять до соціальної нестабільності. Саме в подібний період, який переживають усі країни пострадянського простору, етнос виступає як “аварійна” група підтримки.

Однак в Україні, на відміну від Росії, як “захисна” ідентичність виступає не тільки етнічна ідентичність, але і насамперед “локальна ідентичність” чи “соціокультурна ідентичність”. Особливо це яскраво виражено у так званих русофонів української етнічної групи. Будучи етнічними українцями, що говорять російською мовою, ця група є певною мірою “витиснутою” з образу “ми”, який є характерним для українофонів цієї ж етнічної групи. В умовах нової мовної політики саме мова стає фактором і маркером приналежності і “включеності” в певний образ “ми”. Якщо ж індивід/група виключаються з цього образу “ми”, то можливі або їхня маргіналізація (“драма” ідентичності), або ж пошук іншої ідентичності (як правило локальної чи соціокультурної).

Актуалізація етнічної ідентичності (чи будь-якої іншої групової ідентичності), ймовірно не має досить “небезпечної” тенденції в стабільних суспільствах, де прояв і збереження етнічної специфіки не набуває загрозливого характеру стосовно ідентичності соцієтального рівня - національної (громадянської) ідентичності, що дозволяє суспільству функціонувати як певній цілісності.

Сучасна ситуація в Україні принциповим чином відрізняється від стабільних суспільств, і тенденція до гіперболізації етнічного чи локального фактора (у тому числі і за допомогою ідентифікаційних процесів) не буде мати настільки “безневинних” наслідків для суспільства в цілому. Г. Стефаненко відзначає, що гіперідентичність з “своїм” етносом у поліетнічному суспільстві супроводжується етноцентристськими стереотипами, упередженнями стосовно представників інших етнічних груп і відхиленням від тісної взаємодії з ними.

Як зазначалося для функціонування того чи іншого соціуму як певної цілісності необхідне формування домінуючої ідентичності *соцієтального рівня*, що повинно відбуватися навколо певного “стрижня”, здатного об'єднати різні групи і шари. Як таку солідаризуючу основу соцієтального рівня можна вважати національно-громадянську ідентичність, яка сформована на основі критерію громадянської приналежності, а саме “громадянин України”, не залежно від будь-яких інших тотожностей (етнічних, регіональних, політичних, гендерних, соціокультурних, професійних тощо). Таким чином, на соцієтальному рівні національно-громадянська ідентичність повинна виступати *домінуючою* ідентичністю у формуванні соціальної солідарності.

За сприятливих соціально-історичних умов і стабільності суспільства позитивна національно-громадянська ідентичність супроводжується почуттями гордості, гідності, оптимізму, впевненості, задоволення, патріотизму.

Будь-яке суспільство відрізняється від простого набору громад, корпорацій і груп тим, що воно стягнуте узами єдиної *ідентичності*. Дюркгейм називав цей ядерний клей "*загальною свідомістю*". Відомий канадський дослідник Кимлика вказує, що життєздатність і стабільність сучасних демократій залежить не тільки від структури їхнього базового законодавства, а і від якості і позицій їхніх громадян, а саме *змісту їхньої ідентичності*, а також від того, як вони потенційно розглядають конкуруючі між собою форми національної, регіональної, етнічної і релігійної ідентичності; їхньої здатності бути толерантними, жити і працювати разом з іншими, які відрізняються від них самих; їхнього бажання брати участь у політичних процесах; прагнення демонструвати особисту відповідальність стосовно економічних і політичних вимог, а також особисту відповідальність за свій вибір. Без громадян, що володіють такими якостями, демократії стають важко регульованими і навіть нестабільними.

Однак самовизначення і самоактуалізація як основа для розуміння структури соціальних ідентичностей значать мало, якщо вони існують самі по собі. Потрібно додаткове *політичне "примушення"*, що здатне привести соціум до спрямованого розвитку, створити солідарність більш широку за своїм обсягом і якістю – тобто солідарність органічну. Відомим є вислів Массимо д'Адзельо, після політичного об'єднання Італії: "Ми створили Італію, тепер нам необхідно створити італійців", тобто створити італійців з мешканців півострова, які об'єднані самими різними зв'язками, окрім спільної мови й держави, яка прийшла до них "зверху". На наш погляд, ці слова цілком можна застосувати й до теперішньої України. Під політичним "примушенням" (природа і механізми якого на різних етапах становлення і розвитку суспільства різні) розуміється, насамперед, цілеспрямована діяльність держави і її різних інститутів. Тут виникає питання про взаємозв'язок інституціонального й особистісного в розумінні соціальної ідентифікації через категорію "солідарність". Змістовність солідарності на рівні національної держави буде характеризуватися взаємопроникаючою стійкою солідарністю і визначатися як певна спільнота людей (громадян), що мають політичну організацію, засновану за територіальним принципом, за допомогою якої досягається нормативний порядок і відповідний процес прийняття політичних рішень. Поле соціальних ідентичностей на особистісному рівні в даному разі буде конструюватися як відповідність нормам і цінностям, легітимність інститутів і влади або їх заперечення з точки зору індивіда, і інтегрованість груп навколо певних ідей і цінностей. Однак в українському суспільстві інституціональні канали формування громадянської ідентичності задіяні дуже слабко, спостерігається їхня певна "пасивність", і механізми формування громадянської ідентичності недостатньо ефективні. Наявність законодавчих актів стосовно громадянства ще не означає їх існування і, що особливо важливо, втілення в життя будь-якої сформованої концепції громадянства і "політики включення" в українське суспільство.

Це виявляється в тому, що в співвідношенні з іншими соціальними ідентичностями рівень сформованості національно-громадянської ідентичності серед жителів України залишається вкрай низьким, і вона практично не виконує солідаризуючу функцію. Крім того, за відсутності в суспільстві позитивної національно-громадянської ідентичності спостерігається процес "пошуку" позитивної ідентичності. Як така може виступати етнічна, локальна, регіональна, наднаціональна ідентичності (глобальна – "європеець", "людина світу") і т.п.

Аналізуючи трансформаційні процеси в Східній Європі, західні дослідники відзначають, що для успішного здійснення реформ необхідні три базисних умови, а саме:

- всеосяжна інституціональна реорганізація економічного життя, що включає приватизацію, ринкову економіку і стабілізацію;
- встановлення демократичного конституційного уряду, що надає права своїм громадянам і визначає політичний курс, а також створює *механізм* втілення прав і норм;
- консолідація нації-держави, що припускає визначення визнаних міжнародним співтовариством кордонів і визначення нації в термінах "громадянство" і "права меншин".

Разом з тим, у пост-комуністичних країнах Східної і Центральної Європи, немає ясного домінуючого плану або проекту трансформації (що повною мірою стосується і України). А оскільки немає ясної відповіді на питання, *хто* конкретно може "позбавити" від старої системи,

тому немає ясної відповіді і на питання, хто може бути наділений правом “вести” суспільство до якогось кращого майбутнього. Звідси бажана модель нового режиму, інституціональні зразки, що повинні бути прийняті для консолідації, глибоко конкурують між погано організованими прихильниками трьох різноспрямованих орієнтацій (і потрібно сказати, що в загальнонаціональному масштабі прихильники або противники цих орієнтацій групуються саме на основі своєї самоідентичності). Ці три орієнтації чи ідеї фокусуються, відповідно, на *далекому минулому, сучасному Заході і, що все ще має певну силу, реалізації найближчого минулого – системи державного соціалізму*. Кожна з цих орієнтацій має специфічну оцінку стосовно властивостей нової і старої системи, і, що особливо важливо у контексті представлених у нашій доповіді міркувань, породжує формування різних ідентичностей.

“Орієнтація на Захід” – тут головним аргументом є необхідність адаптації західних зразків для досягнення “нормального життя” (демократичний капіталізм). Ця орієнтація є основою для формування, наприклад “європейської ідентичності” як спроби знайти позитивну ідентичність на фоні слабкої національно-громадянської ідентичності.

На протигагу “модерністам”, “традиціоналістські” політичні сили звертаються до національної культури й історії і пропонують відродити (чи навіть “винайти”) інституціональні моделі, що існували раніше, при цьому вони звичайно апелюють до релігії і етно-національної ідентичності. Вони звертаються до культурних, економічних і політичних моделей, що можуть бути адаптовані з гідного минулого країни, а старий режим розглядається як домінування “чужої культури”. Ця орієнтація породжує ідентичності, пов’язані з етнічною моделлю нації.

Третя орієнтація – экс-комуністичні реформатори – апелюють до ідей соціалізму. Це дає підґрунтя для збереження ідентичності “радянська людина”. Зазначена ідентичність практично не має значення серед молодого покоління і є більш характерною для старшого покоління. Тим не менш, за результатами наших досліджень у 1996 р. серед респондентів віком 40-45 років кожний десятий ідентифікував себе за критерієм “радянська людина”.

Усі три орієнтації, що складають сукупність пост-комуністичної політики, проте не представлені одностайно політичними партіями, а скоріше являють собою численні розмиті, що частково збігаються за своїми інтересами і часто короточасні організаційні ініціативи. Напрямок політичних подій визначається всіма цими симптомами нерозвинутої системи політичних партій і їхньою політикою: низьке членство, низька електоральна участь і високий ступінь мінливості не тільки під час голосування, але і переміщення депутатів з одного партійного блоку в інший, дроблення партій і створення нових.

Оскільки відсутня будь-яка ясна і всім зрозуміла об’єднуюча ідея, то відсутня і “політика ідентичності”. Функціональним імперативом, завдяки якому ці зміни можливі, є зрушення (зміна) колективного уявлення в суспільстві і його самосприйняття. Це зрушення зв’язане з пошуком об’єднавчої концепції. У своїй відомій роботі британський дослідник А. Уїлсон, виділяє три основних сценарії, прогнозуючи потенційно можливий розвиток України: за типом Канади з її російськомовним чи україномовним Квебеком, повільна українізація, що приведе до консолідації навколо так званого “Дніпро-націоналізму” чи подальший розвиток ідентичностей, що “перекриваються”, які приведуть, на думку А. Уїлсона, до формування “іншої України”. Це, що стосується потенційно можливого майбутнього України (і тут можна або сперечатися, або погоджуватися з А. Уїлсоном), однак, що стосується сьогоденної України, то вона скоріше нагадує сюжет відомої байки А. Крилова про лебедя, рака і щуку, де різні ідентичності (етнічні, локальні, наднаціональні та ін.) тягнуть Україну в різні боки.

Таким чином, сьогодні дезінтеграційні тенденції в Україні випереджають інтеграційні. У суспільстві не культивується ідея про те, що етнічне і культурне різноманіття – не лихо, а багатство країни. Представники інтелектуальних кіл, захопившись аналізом регіональних етно-культурних особливостей України, “боротьбою” за впровадження української мови і культури, виявленням ступеня патріотизму на основі використання чи не використання української мови, з’ясуванням того, які регіони і групи внесли більший “внесок” у досягнення незалежності Україною і т.п., часом не усвідомлюють, що працюють не на формування солідарності, а, навпаки, сприяють поділу українського суспільства по лініях “українофон-русофон”, “правіліві”, “схід-захід України”. Усе це не сприяє формуванню ідентичності “Ми - народ України”, а

економічна криза, яка призвела велику частину населення до зубожіння, не сприяє позитивній самоідентифікації за національно-громадянським критерієм ("громадянин України").

У цьому контексті нам видається необхідним змінити напрям вектора суспільного дискурсу: від ідеї пошуків відмінностей серед жителів України – до ідеї формування солідарності; від ідеї "незалежність від...чогось, когось" (що вже досягнуто українським суспільством) до ідеї "незалежність для ... творення, розвитку".

Антоніна КОЛОДІЙ,

доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України, випускниця програми ім. Фулбрайта

Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні

Проблеми національної консолідації, політика і наука. Минуло вже 11 років як постала незалежна Українська держава і почалося формування в її межах української нації „нової якості”, яка, як сподівалися і політики, й теоретики, мала усі підстави набути ознак повної (повномасштабної), громадянської чи політичної нації, об’єднували навколо українського культурного ядра інші етнічні й національні групи на засадах толерантності, врахування їхніх специфічних потреб та інтересів, спільної участі в будівництві демократичної держави і громадянського суспільства. Законодавчі акти, прийняті молодю державою, були адекватні цим завданням. Та незважаючи на цивілізований початок націєтворчого процесу і відсутність міжнаціональних конфліктів (окрім Криму), успіхи етно-національної політики поки що не дуже значні.

Політично-ідеологічна та мовно-культурна роз’єднаність регіонів стала істотним гальмом у створенні національного уряду, спроможного здійснити необхідні реформи, створити життєздатну економічну та політичну системи, загалом – керувати державою демократично й ефективно. Для подолання цієї роз’єднаності країна потребує науково обґрунтованої та виваженої етно-національної політики. Саме етно-національної, а не просто етнополітики, тому що турбота про заголовну націю, її розвиток, повноцінне функціонування її культури, виконання нею ролі державотворчого народу не менш важлива і складна проблема, ніж захист прав і сприяння розвитку культур національних меншин.

Окрім цих двох складових, до етно-національної політики молодій державі входить ще й третя, дуже містка складова – творення політичної (громадянської) нації через формування загальнонаціональної ідентичності парасолькового типу, яка б надбудовувалася над ідентичностями етно-національних груп. Звідси – той інтерес, що його виявляють українські дослідники до проблем національної, етносоціальної та етнокультурної (у тому числі й мовної) самоідентифікації українських громадян. Проведені дослідження поки що не досягли, на наш погляд, критичної маси, необхідної для обґрунтованих висновків, а теоретичні узагальнення часто є не досить об’єктивними, безсторонніми. Отже, потрібно продовжувати емпіричне вивчення проблеми та пошуки (і розвиток) підходящих концепцій, які б адекватно пояснювали зібраний фактичний матеріал.

Хочемо розкрити політичну позицію та суспільну роль чисельно значної групи громадян України, що вибрала доволі екзотичний шлях соціально-етнічної самоідентифікації, віднісши себе до “радянських людей”. Її соціальний портрет дасть змогу висвітлити принаймні деякі особливості та перешкоди на шляху національної консолідації в Україні. З’ясувати, що являють собою та яку суспільну роль відіграють “радянські люди” в теперішній, пострадянській Україні, спробуємо за такими ознаками: а) географічне розселення “радянських” (їх концентрація в певних областях чи регіонах); б) демографічні показники, рівень освіти і соціальний статус; в) релігійність та мовні уподобання її членів; г) політична самоідентифікація (зокрема, співвідношення з прихильниками “лівих” течій); д) рівень громадянськості й патріотизму та інше.

Аналіз ґрунтуватиметься на матеріалах соціологічного опитування, проведеного в липні 2000 року. Центром соціальних і маркетингових досліджень “СОЦИС” на замовлення Фонду держмайна України – на основі багатошарової, стратифікованої вибірки із застосуванням квотного відбору респондентів на останньому щаблі. Обсяг вибіркової сукупності – 2800 респондентів (основний масив), з додатковою вибіркою по 450 осіб у 4-х регіонах, які були представлені недостатньою кількістю респондентів. Тому загальна кількість опитаних становить 3250 осіб. Похибка вибірки становить $\pm 3\%$. Групування даних опитування здійснювалось за двома схемами регіонального поділу: на п’ять і на одинадцять регіонів.

Етно-національна ідентичність під час опитування визначалась за допомогою таких питань: Якої Ви національності? З якою соціально-етнічною групою Ви себе ототожнюєте? До якої мовно-етнічної групи Ви себе відносите? Якою мовою Ви переважно розмовляєте вдома?

Тобто, до анкети були введені питання про соціально-етнічну та мовно-етнічну самоідентифікацію, завдяки чому вдалося з’ясувати, що частка людей, готових засвідчити свою українську національність (за якими б то не було критеріями – колишній запис у паспорті чи в свідоцтві про народження, національна приналежність батьків тощо), є дещо більшою, ніж показував перепис 1989 року: майже 76% проти 72%. Решту склали росіяни (близько 21%) і представники інших національностей (3%). Проте, якщо питалось не просто про національність, а про те, з якою соціально-національною групою людина себе ототожнює (тобто, включався момент вибору), то українців виявилось лише близько 66%. Отже, на рівні суб’єктивного сприйняття, етнічної самоідентифікації 10% тих, хто “записаний” або за походженням є українцем, вважають себе неукраїнцями. І чим далі на Схід, тим значнішим стає це розходження (див. табл. 2). А це означає: після 10 років існування незалежної української держави процеси денационалізації та зросійщення не набули зворотного спрямування.

Цей факт особливо помітний, якщо загальноукраїнські дані порівняємо з результатами опитування у Львівській області, де етнічні українці чинили спротив зросійщенню і створили власне мовно-культурне середовище. На Львівщині українців за усвідомленням є хоч і незначно, але все-таки більше, ніж українців “офіційних” (табл. 1). Тобто, якась частина росіян (а вона, як показує наш аналіз, сягає 30% усього їх числа) сприймає українську ідентичність як свою. Чи є ця ідентичність парасольковою (надбудованою над російською етнічною ідентичністю), чи тут переважає перехід на позиції домінуючого етносу – це потребує подальшого вивчення.

Таблиця 1.
Національна приналежність населення України та Львівщини (офіційна та за самоусвідомленням)

Національність	Україна		Львівщина	
	Офіційно (%)	За самоусвідомленням (%)	Офіційно (%)	За самоусвідомленням (%)
Українці	75,96	65,93	93,17	93,92
Росіяни	20,82	15,89	4,92	3,58
“Радянські люди”	–	12,61	–	0,75
Інші національності	2,89	1,71	4,92	0,57
Для мене це не має значення	0,32	–	0,33	–
Важко відповісти	–	2,50	–	0,92
Інше	–	1,36	–	0,25

Наскільки українським за самоусвідомленням та мовою є сучасне українське суспільство та які відмінності існують між регіонами, показує таблиця 2.

Таблиця 2.
 “Українськість” регіонів України

	Українців за національністю (офіційно)	Ототожують себе з українцями	Розмовляють вдома переважно українською мовою	Виступають за розширення вживання української мови як державної	Погоджуються, що ядром українського народу є українська нація	Погоджуються що розпад СРСР був для України позитивним явищем	Належать до християнських конфесій українського підпорядкування *
Західний	92,78%	91,70%	93,86%	51,23%	42,21%	31,15%	63,57%
Північний	90,67%	88,06%	75,75%	57,84%	61,56%	24,25%	51,98%
Північно-Західний	95,88%	86,60%	90,03%	90,26%	84,48%	76,18%	89,57%
Центральний	89,44%	80,00%	78,33%	65,56%	73,61%	26,39%	50,25%
Південно-Західний	82,53%	77,32%	79,93%	26,06%	45,62%	17,75%	25,99%
Київ	80,93%	77,12%	30,08%	70,34%	71,61%	46,61%	50,33%
Північно-Східний	79,51%	66,39%	47,54%	86,94%	85,22%	34,02%	55,89%
Південний	78,26%	63,77%	36,23%	51,80%	62,05%	36,57%	47,45%
Південно-Східний	76,45%	61,22%	38,78%	83,27%	79,55%	45,35%	67,30%
Східний	46,74%	32,81%	4,94%	12,10%	41,25%	14,80%	20,00%
Крим	18,82%	6,28%	0,90%	35,15%	42,76%	17,75%	36,30%
Україна в цілому	75,38%	65,82%	51,48%	56,50%	62,62%	32,95%	53,25%

Регіональний розподіл та соціальне обличчя “радянських” в Україні

Отже, в цілому по Україні приблизно дві третини опитаних (65,82%) ототожують себе з українцями і приблизно третина – з іншими етно-національними групами.

Найбільшу частину цієї неукраїнської третини складають люди з російською ідентичністю. Їм останнім часом приділено дуже багато уваги західними “радянологами”, частина з яких тепер зайнялась Україною та росіянами в Україні. З українських авторів окрему працю на цю тему написав О. Майборода. Серед росіян є чимало людей, які усвідомлюють свою приналежність до українського громадянства, але відчують дискомфорт і побоювання щодо збереження своєї мовно-культурної ідентичності в разі розширення сфери впливу української мови і культури. Але є й такі, які прагнуть і надалі зберегти статус панівної етно-національної групи, виступаючи під гаслами “збереження великої культури” та надання російській мові статусу другої державної. У цьому їх підтримують, а в деяких випадках, як буде показано далі – займають найрадикальнішу позицію “радянські люди” – група, до якої належать громадяни України, які замість соціально-етнічної ідентичності обрали політично-ідеологічну. Їх у пострадянській Україні виявилось доволі багато – цілих 12%. Регіональний розподіл “радянських”, як видно з таблиць 3 та 4 є вкрай нерівномірним.

Таблиця 3.
 Населення з радянською ідентичністю в регіонах України

Регіон	Розподіл “радянських” за регіонами * (у %)	Розподіл усього населення за регіонами ** (у %)	Частка “радянських” в населенні кожного регіону (у %)
Східний	27,52	13,69	25,17
Південно-Східний	17,20	11,11	19,39
АР Крим	15,48	6,86	28,25
Південний	8,85	8,49	13,04
Північно-Східний	6,63	7,51	11,07
Центральний	5,90	11,08	6,67
Київ	5,65	7,26	9,75
Північний	4,42	8,25	6,72
Північно-Західний	3,69	8,95	5,15
Південно-Західний	3,19	8,28	4,83
Західний	1,47	8,52	2,17
Україна в цілому	100	100	12,52

* Від усієї їх чисельності в Україні;

** Від його загальної чисельності

Таблиця 4.

Розподіл “радянських” за областями України

Області	радянська ідентичність	Області	радянська ідентичність	Області	радянська ідентичність
Луганська	17,28%	Запорізька	3,12%	Львівська	0,85%
Дніпропетровська	16,71%	Кіровоградська	3,12%	Полтавська	0,85%
Донецька	14,45%	Рівненська	3,12%	Чернігівська	0,85%
(3 обл.) Σ=	48,44%	Сумська	3,12%	Закарпатська	0,57%
Республіка Крим	9,35%	Житомирська	2,83%	Тернопільська	0,57%
Херсонська	4,82%	Черкаська	2,83%	Івано-Франківська	0,28%
Харківська	4,53%	Одеська	1,98%	Хмельницька	0,28%
Миколаївська	3,40%	Київська	1,42%	Чернівецька	0,28%
Київ	3,40%	Σ=	21,54%	Σ=	4,53%
(5 обл.) Σ=	25,50%				
(8 обл.) Σ=	73,94%				

Картина, що вимальовується з таблиць і карти, свідчить, що “радянська ідентичність” заснована на політичній та ідеологічній ідентифікації, яка в умовах антинаціональної пропаганди заміняла частині громадян СРСР національну ідентичність. В основному вона охоплювала “денационалізоване” населення, що відірвалось від своєї малої батьківщини і від своєї культурної групи, сприйнявши політично-ідеологічну ідентичність як основну. Найбільший відсоток радянських проживає в Криму, на Донбасі й Дніпропетровщині – “кузні радянських кадрів”. На три регіони – Кримську АР, Східний і Південно-Східний – припадає понад 60% їх загальної чисельності, а на три області: Луганську, Донецьку і Дніпропетровську – майже 48,5%. Натомість на Західний регіон припадає менше як 1,5% “радянських”, на Південно-Західний – 3,2% і на Північно-Західний – 3,7%.

На цікаві роздуми наводить концентрація “радянських” у південно-східних областях та їх мала представленість (від 1 до 3% на область) у центральній смузі та в Одеській, Запорізькій і Сумській областях, а також зовсім неістотна кількість (менше 1% на область) у восьми західних областях, до яких додаються Чернігівська і Полтавська, де поширені і ліві настрої, і російська мова у спілкуванні. Висновок можна зробити такий: комуністична (“радянська”) ідейність стали заміником національної ідентичності саме там, де цю ідентичність було загублено, де виник певний вакуум. Там же, де люди пам’ятають про свої корені, дотримуються національних звичаїв, мають національну культуру (нехай навіть тільки побутову, якщо їх було позбавлено “високої”), вони незалежно від політичних орієнтацій не зраджують своїй національній ідентичності. Це підтверджує і таблиця 5.

Таблиця 5.

Ранжування регіонів за радянською ідентичністю населення та його прихильністю до комуністичного напрямку в політиці

Регіони	Ототожнюють себе з радянськими людьми (%)	Надають перевагу комуністичному напрямку (%)	Регіони
Крим	28,25	28,76	Східний
Східний	25,17	23,55	Південно-Східний
Південно-Східний	19,39	20,28	Центральний
Південний	13,04	19,20	Південний
Україна в цілому	12,52	17,62	Північно-Східний
Північно-Східний	11,07	17,04	Крим
Київ	9,75	16,79	Північний
Північний	6,72	16,74	Україна в цілому
Центральний	6,67	11,02	Київ
Північно-Західний	5,15	11,00	Північно-Західний
Південно-Західний	4,83	7,06	Південно-Західний
Західний	2,17	0,72	Західний

У центральному регіоні позитивна кореляція між відсотком людей, що схильні ідентифікувати себе як “радянських” і прихильністю до комуністичного напрямку в політиці

майже не прослідковується. Тут, при вираженій українській самоідентифікації зберігається “любов” до комуністів, яка, очевидно, має чисто “класовий” характер. Парадоксом у даному разі є хіба те, що саме цей регіон на початку 30-х років найбільше постраждав від штучно створеного комуністами голодомору. Деякою мірою випадає із загальної закономірності і Крим. Частка комуністичних прихильників тут не така велика, як можна було б очікувати, враховуючи, що радянська самоідентифікація та проросійські настрої в цьому регіоні впливові. Справа напевне в тому, що в Криму комуністів як головну проросійськи налаштовану силу значною мірою заміняють праві проросійські партії та рухи. В інших регіонах високий відсоток людей, що ототожнюють себе з етнічно-соціальною групою “радянських”, збігається з високою часткою прихильників комуністичного напрямку.

Найбільш вражаючим є той факт, що “радянські люди” в сучасній Україні за низкою об’єктивних показників (вік, стать, освіта) – це, можна сказати, середньостатистичні українські громадяни. І хоч деякі відхилення від середніх показників мають місце, вони не настільки значні, як можна було б припустити (див. табл. 6 А та Б).

Таблиця 6.
Демографічні характеристики “радянських” та освіченість у порівнянні з середньоукраїнськими показниками

А. Демографічні характеристики	Стать		Вік (виповнилось років)				
	Чоловіча	Жіноча	18-29	30-39	40-49	50-59	60 і більше
“Радянські люди”	45,33%	54,67%	14,45%	24,36%	14,45%	17,28%	29,46%
Усе населення	43,75%	56,25%	22,61%	20,36%	17,29%	15,50%	24,25%

Б. Освіченість	Початкова / неповна середня	Середня	Середня спеціальна	Неповна вища / вища
“Радянські люди”	35,13%	30,31%	19,55%	15,01%
Усе населення	34,75%	34,18%	19,00%	12,07%

За віком та освітою порівняння виходить доволі строкатим: вікова категорія 18 - 29 років має значно меншу вагу серед “радянських”, ніж серед усього населення, що не дивно, бо частина цих людей стали дорослими вже в незалежній Україні; дивуватись можна лиш тому, що представників цієї реліктової групи усе ж таки серед молоді є ще досить багато. Наступна ж вікова категорія (30 - 39 років) становить серед радянських більший відсоток, ніж серед усього населення; подальша категорія (40 - 49 років) – менший, а дві останні – знову більший. Причому, як і можна було очікувати, вікова категорія “60 років і старші” складає помітно більшу частку серед цієї групи, ніж серед населення в цілому (29,46% проти 24,25%). Щодо освіти, то картина також суперечлива: людей з початковою та неповною середньою освітою серед “радянських” більше, ніж серед населення в цілому, людей з вищою освітою – також, із середньою спеціальною освітою – приблизно стільки ж, а з загальною середньою – менше, ніж у всьому населенні.

Чоловіки серед “радянських” складають дещо більший відсоток, ніж серед населення в цілому. Можливо це визначається тим, що радянська самосвідомість, як показує опитування, найбільш властива керівникам – їх серед “радянських” трохи більше, ніж серед усього населення (1,98% проти 1,50%); ветеранам війни та пенсіонерам – їх маємо 32,86% серед “радянських” при 29,39% серед усього населення; дещо вищим серед “радянських” є також відсоток спеціалістів та службовців. Останньому факту важко знайти пояснення, адже освічена частина населення, здається, не повинна була б мати проблем із національною самоідентифікацією. Можливо тут виявляється певний політичний консерватизм соціальної групи службовців (таблиця 7).

Таблиця 7.
Рід занять “радянських” у порівнянні з середньоукраїнськими показниками

Рід занять	Керівник	Спеціаліст	Службовець	Робітник	Підприємець	Студент, учень	Інвалід, пенсіонер	Безробітний/ домогосподарка	Інший
“Радянські люди”	1,98%	13,03%	6,80%	18,98%	4,53%	1,13%	32,86%	18,98%	1,70%
Все населення	1,50%	11,32%	5,68%	22,11%	4,14%	2,54%	29,39%	21,36%	1,96%

Як виявилось, “радянські” порівняно непогано вміють виживати в умовах економічної кризи та переходу до ринку, бо підприємців серед них приблизно стільки ж, як і в середньому в суспільстві, навіть трохи більше (4,53% проти 4,14%), а безробітних і домогосподарок – відчутно менше (18,98% проти 21,36%). Помітно менше серед “радянських” учнів/студентів (тобто освіченої молоді) і робітників.

Цікаво подивитися на те, як “радянські люди” оцінюють матеріальний статус своєї сім’ї (таблиця 8).

Таблиця 8.
Оцінка рівня матеріальної забезпеченості “радянських” у порівнянні з середньоукраїнськими показниками

Рівень матеріального стану сім’ї	Дуже низький	Низький	Нижчий за середній	Середній	Вищий за середній	Високий	
“Радянські люди”	36,26%	33,14%	15,30%	14,73%	0,57%	0,00%	100,00%
Все населення	30,93%	31,93%	16,89%	19,50%	0,64%	0,11%	100,00%

Як видно з таблиці 8, люди, які вважають доходи своєї сім’ї дуже низькими або низькими складають серед радянських 69,4% проти 62,23% серед усього населення. У цій групі не знайшлося осіб, які заявили б, що мають високі доходи, хоч і серед усього населення таких дуже мало – 0,11%. Серед “радянських”, за суб’єктивною оцінкою трохи менше людей з достатком “вище” і “нижче” середнього та помітно менше з рівнем доходів, оцінених як “середні”.

Ставитись до цих самооцінок слід обережно. Адже ми бачили, що соціальний статус “радянських” за іншими показниками не гірший, ніж населення в цілому. Тому дані таблиці 8 можуть мати різне пояснення: 1) або ця група складається з двох доходних категорій: низькодоходних сімей та сімей доволі заможних, але не надбагатих (це підтверджується й поляризацією даної групи за освітою); 2) або “радянські” мають вищі, порівняно з середніми, вимоги до рівня своєї матеріальної забезпеченості, а отже й критичніше оцінюють той стан, що є.

Мовно-культурні й політичні пріоритети громадян України з “радянською” ідентичністю

Найбільш виразними відмінностями групи радянських є їхні політичні, мовні й релігійні пріоритети та орієнтації. Нікого не здивує, що соціологічне опитування показало значно більший (майже у два рази) відсоток атеїстів серед радянських, ніж серед населення в цілому (8,8% і 4,2% відповідно). Так само більше серед них просто невіруючих і менше віруючих, хоч загалом частка віруючих серед “радянських” досить висока (51,56% при 62,32% серед усього населення).

Мовою переважного спілкування вдома для майже 21% “радянських” є українська, для понад 72% – російська, і близько 7% розмовляють вдома іншими мовами. Для порівняння: вдома послуговуються переважно українською мовою понад 69% українців, 6% росіян та 12,5% людей, що відносять себе до інших національностей (йдеться про групи за самоусвідомленням). До певної міри це може свідчити про етнічне коріння теперішніх “радянських”, які у значній своїй частині (напевно, значно більшій, ніж та, що розмовляє вдома по-українськи), є вихідцями з українського середовища.

Значний вплив на формування загальноукраїнської ідентичності і зміцнення демократії має ставлення громадян України до колишньої радянської дійсності і оцінка ними розпаду СРСР з точки зору становища України. Найвищий показник згодних з тим, що розпад СРСР був для України позитивною подією, – серед людей, які ідентифікують себе з українцями (понад 39%); близьким є показник групи людей, що розмовляють українською мовою (38,8%); за ними йдуть офіційні українці – понад 36%. Респондентів, що віднесли себе до росіян та російськомовних, і підтримували цю думку, було на 10 - 15% менше. Найменше так думали представники інших націй (14,6%) та “радянські” (16,7%). Серед останніх, як видно з таблиці 9, найвищим є показник негативної оцінки розпаду СРСР – навіть з точки зору інтересів України.

Таблиця 9.

Оцінка значення розпаду СРСР для України групами з різною соціально-етнічною самоідентифікацією

Соціально-етнічна самоідентифікація	Запитання: Чи згодні Ви з твердженням “В цілому, розпад СРСР був для України позитивною подією”?				
	Повністю згодний	Швидше згодний	Швидше не згодний	Повністю не згодний	Важко визначитись
Українці	18,96%	20,31%	20,21%	23,51%	17,01%
Росіяни	9,44%	12,36%	24,27%	37,08%	16,85%
Інші націон. групи	6,25%	8,33%	31,25%	29,17%	25,00%
Радянські	7,93%	8,78%	30,03%	42,78%	10,48%
Інші	15,79%	15,79%	18,42%	28,95%	21,05%
Важко визначитись	7,14%	15,71%	21,43%	24,29%	31,43%
Все населення	15,50%	17,21%	22,29%	28,29%	16,71%

Дані таблиці містять чимало показових даних. Оцінка розпаду СРСР з точки зору його впливу на становище в Україні є скоріше негативною, ніж позитивною навіть серед українців, близько 44% відсотків яких відзначили позиції “швидше не згодний” та “повністю не згодний”, тоді як менше 40% погодились (повністю або частково) з тим, що розпад СРСР був для України позитивною подією. Така низька оцінка значення цієї події для України людьми, що ототожнюють себе з українцями, без сумніву пов’язана з нездатністю владних структур української держави протягом тривалого часу забезпечити гідне життя українських громадян і відповідно з низьким рівнем легітимності влади.

Особливо чутливі до матеріальних труднощів представники неукраїнських, насамперед – зденаціоналізованих груп. Серед росіян незгодних (повністю або частково) з твердженням про позитивне значення розпаду СРСР для України – понад 60%, а серед “радянських” – найбільше: майже 73%. Ця цифра говорить про те, що саме означена група є найбільш вираженим носієм ностальгії за СРСР (хоч цей висновок непрямо можна вивести з самого факту віднесення ними себе до “радянських”, замість обрання конкретної національності). А якщо це так, то навряд, щоб носіїв радянської ідентичності можна було вважати “модераторами”, що гасять сепаратизм та сприяють збереженню Української держави в теперішніх її кордонах, як про це пише, наприклад, Тарас Кузьо. Ця група справді може не поділяти поглядів право-радикальних російських націоналістів. Але вони й без того не можуть розраховувати на значний вплив в Україні (втім, як і українські праві радикали). Зате ідеалом квазі-національної групи “радянських” є “великий і могутній... союз”, у старому або новому виданні. І в цьому відношенні вони можуть становити значну загрозу для української незалежності і створювати досить істотні перешкоди для досягнення міжетнічного компромісу та формування української загальнонаціональної самосвідомості.

Негативне ставлення “радянських” до розпаду СРСР узгоджується з їхньою невисокою (принаймні найнижчою серед усіх ідентичностей) оцінкою ролі етнічних українців у націєтворчому процесі, а також з їхнім загальним нігілістичним ставленням до державних інтересів. З твердженням, що “Ядром українського народу є українська нація” цілком не погодились 23,8% “радянських”, 18,75% представників “інших національностей”, 16,63% росіян і тільки 4,5% українців (йдеться про національність за самоідентифікацією). Це є ще одним підтвердженням того факту, що сподіватися на радянських як на позитивну чи хоча б нейтральну силу в процесах націєтворення не доводиться.

Про те, яке місце відводять “радянські” державним та приватним інтересам – на тлі ставлень інших соціально-етнічних груп – інформує таблиця 10. А діаграма на рис. 3 показує відмінності в позиціях росіян та українців щодо цього питання – в Україні загалом і на Львівщині зокрема.

Таблиця 10.
Пріоритетність державних чи приватних інтересів у свідомості
різних соціально-етнічних груп

Що найважливіше, на Вашу думку?	Групи за соціально-етнічною самоідентифікацією						Все населення
	Українці	Росіяни	Представники інших національностей	Радянські люди	Інші	Важко визначитись	
Матеріальне становище громадян, навіть якщо у державі занепад економіки	56,23%	62,25%	66,67%	58,36%	60,53%	48,57%	57,50%
Майбутнє держави, навіть якщо громадяни потерпають від матеріальних труднощів	26,22%	21,12%	12,50%	24,93%	23,68%	22,86%	24,89%
В/В	17,55%	16,63%	20,83%	16,71%	15,79%	28,57%	17,61%

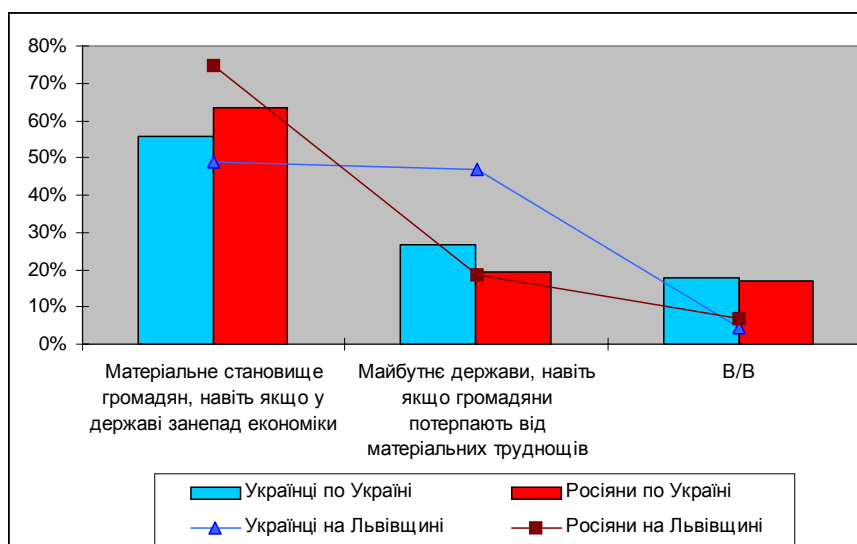

Рис. 3. Державні та приватні інтереси у свідомості росіян та українців (Україна; Львівщина, 2000р.)

Таблиця, на жаль, підтверджує малоприємну істину про “ковбасну українську філософію”: тільки кожний четвертий громадянин України (стовпчик “все населення”) погоджується з думкою, що найважливіше – “майбутнє держави, навіть якщо громадяни потерпають від матеріальних труднощів”. Загалом за матеріалами цитованого тут опитування (враховуючи й ті дані, які не наведено в таблиці), найбільше згодних поставити майбутнє держави понад матеріальні інтереси громадян виявилось серед людей, які вдома розмовляють українською мовою (27,16%) і трохи менше – серед українців за офіційною приналежністю та за самоусвідомленням (відповідно 26,70 та 26,22%). Проте в усіх перерахованих випадках цей відсоток надто низький, щоб його можна розглядати було як задовільний для країни, якій ще доведеться переборювати чимало труднощів, доки держава не зміцниться й не здобуде авторитет у світі.

Які ж відмінності в рівні державницьких настроїв тих соціально-етнічних груп, про які йдеться в таблиці? По-перше, державницька позиція українців в загальносуспільному вимірі вища, ніж у росіян, проте відрив однієї етнічної групи від іншої – незначний, лише декілька відсотків. По-друге, “радянські” стурбовані майбутнім держави дещо більше, ніж росіяни. Тут проявляється або те, що вони більш ідеологічно підготовлені, або те, що серед них є вихідці як з

росіян, так і з українців. По-третє, найменше схильні приносити в жертву державі свої матеріальні інтереси представники “інших національностей”.

Якщо порівняти дані, наведені в таблиці 10, а також стовпчики діаграми на рис. 3 з даними по Львівській області, які відображені на тому ж самому рисунку лініями, то побачимо, що, з одного боку, рівень державницьких настроїв українців на Львівщині значно вищий (на цілих 20%), ніж у середньому по Україні. З іншого боку, значно більшим є розрив у позиції українців та росіян (радянська ідентичність в тому опитуванні була відсутня). Нарешті, і в середньому по Україні, і на Львівщині частка росіян, готових поступитися своїми матеріальними інтересами заради майбутнього держави ледве перевищує 20 %.

Можна припустити, що поставлена в запитальнику альтернатива була сформульована не зовсім коректно. Можна пояснити переважання матеріальних інтересів тим, що люди втомилися життям заради майбутнього в колишньому СРСР і більше в такі “казки” не вірять. Можна також розмірковувати про те, що поки що в Україні не така держава, якої хотіли її громадяни, голосуючи за незалежність. Проте жодні пояснення не змінять факту дуже низького рівня готовності громадян жертвувати своїми приватними інтересами заради процвітання держави (при тому це стосується й заголовної нації), що не може не вплинути негативно на процеси державного й національного будівництва.

* * *

Значний відсоток радянських в Україні говорить про денационалізацію відповідної частки населення; вкоріненість ідеологічних штампів комуністичної епохи в свідомості цих людей; про стійкість ідентичностей взагалі. Адже нав'язана згори і здавалось би ефемерна ідентичність зберігається навіть після того, як держава, що її породила, припинила своє існування.

“Радянські” в сучасній Україні – не обов'язково люди старшого покоління. Значною мірою (хоч і меншою, ніж інші групи) ця група демонструє здатність до самовідтворення. Соціальний статус її представників не нижчий, а за деякими показниками – трохи вищий, ніж в середньому по Україні. Близько п'ятої частини її представників розмовляють вдома українською мовою. За деякими ознаками (рівнем патріотизму, вживанням української мови, релігійністю) вона займає серединну позицію між людьми з російською та українською ідентичністю, але за більшістю політичних і культурних ознак знаходиться на позиції, ближчій до росіян, ніж до українців. Проте з деяких питань, таких як прихильність до лівих політичних течій, негативна оцінка розпаду СРСР, заперечення виконання етнічними українцями ролі ядра у процесі національної консолідації, ця група займає більш радикальні позиції, ніж громадяни з російською ідентичністю. Через те, навряд чи вона здатна, як це припускали деякі дослідники, виконувати роль буфера у міжнаціональному протистоянні, якби таке виникло. Скоріше можна зробити припущення про культурну неоднорідність цієї групи, яка може вийти на перший план в разі загострення мовних чи регіональних суперечностей. Проте, для остаточних висновків з цього питання потрібно було б провести додаткове вивчення внутрішньої структури та соціальної психології цієї групи, так само як і усіх інших етно-національних груп.

Мирослава АНТОНОВИЧ,

*доцент Національного університету “Киево-Могилянська академія”,
випускниця програми ім. Фулбрайта*

Співвідношення понять “народ” і “нація” у національному та міжнародному праві

Аналіз міжнародно-правових актів, національного законодавства, наукової літератури свідчить про те, що єдиного розуміння та уніфікованого використання понять “народ”, “нація”, “етнічна група” тощо на сьогодні не існує. Багато проблем виникають через те, що ці поняття перекладаються з англійської мови, а тим часом в аналогічні за звучанням терміни в англійській та українській мовах може вкладатись різний зміст. Ми спинимося на проблемах термінологічної відповідності, тлумачення понять “народ” і “нація” в міжнародних та національних правових

актах, а також спробуємо проаналізувати співвідношення цих понять в контексті становлення української держави (нації).

У західних джерелах поняття "nation", як правило, має значення "державна", "політична нація", а термін "nationality" означає не національність (йому в англійській мові відповідає ethnicity), а державну приналежність. Пояснюється це тим, що відносна національна однорідність у західних державах була досягнута ще перед дев'ятнадцятим століттям. У Східній же Європі національні відмінності підкреслювались і навіть до деякої міри плекались. Цією національною різноманітністю можна було легко виправдати ідею створення нової спільності людей, як, наприклад, "радянського народу" в СРСР.

Поняттява плутанина простежується вже на рівні термінів "нація" (nation) і "державна" (state). З одного боку, ці терміни часто використовуються як синоніми, наприклад, Ліга Націй була лігою держав, Організація Об'єднаних Націй об'єднує держави. З іншого боку, група вчених, зокрема, В. Коннор наполягає на тому, що "нація" і "державна" далекі від того, щоб бути синонімами. Для В. Коннора нація - це "самопізнавальна" (self-aware), "самосвідома" (self-conscious), "самовиокремлювана етнічна група" (self-differentiating ethnic group), а націоналізм - це "самоідентифікація народу з нацією".

Більшість західних політологів стверджують, що державна (nation) може бути ліберальною, в якій поважаються права людини і має місце верховенство права, і національною чи багатонаціональною, що, до речі, також не виключає ні поваги до прав людини, ні верховенства права. Я. Крейчі та В. Веліський у своїй схемі виділяють "етнічну націю", основою якої є мова та поєднана з нею культура, та "політичну націю", основою якої є окрема політична одиниця (державна). Більшість науковців сходяться на тому, що обов'язковим чинником, який свідчить про ідентифікацію групи як нації, є національна самосвідомість мас.

У міжнародно-правових актах також зустрічаємо терміни "народ" і "нація, державна". А саме, в обох Міжнародних пактах 1966 року: „Про громадянські та політичні права" і „Про економічні, соціальні та культурні права", йдеться про право народів на самовизначення. Тлумачення цього терміна в них не наводиться. Аналогічний термін використовується в Декларації про надання незалежності колоніальним країнам (територіям) та народам 1960 року, в якій підтверджується, що суб'єктом міжнародного права може виступати народ. За народами колоніальних і залежних держав визнається найважливіше право бути суб'єктом міжнародних правовідносин, незалежно від того, що їхні національні держави ще не існували. Ця декларація була прийнята 89 голосами за, жодного голосу проти, 9 держав утримались, а саме: Австрія, Бельгія, Домініканська республіка, Франція, Португалія, Південна Африка, Іспанія, Великобританія та США. В Декларації, зокрема, ще раз згадується про проголошену в Статуті ООН віру в основні права людини, гідність і достоїнство людини, рівні права чоловіків і жінок, а також великих і малих народів. У 1970 році ГА ООН була прийнята Програма дій з метою повного здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним державам і народам.

У проекті Декларації ООН щодо дискримінації корінних народів, зокрема, говориться про демілітаризацію земель і територій корінних народів, яка сприятиме мирові, взаєморозумінню та дружнім відносинам між державами (nations) та народами світу. Підсумковий акт НБСЄ 1975 році вимагає від держав-учасниць діяти в "інтересах народів", вносячи вклад у "сприяння основним правам, економічному і соціальному прогресу і благополуччю всіх народів". Підсумковий акт не тільки вимагає від держав "поважати рівноправ'я і право народів розпоряджатись своєю долею", а й "підвищувати добробут народів і сприяти втіленню в життя їх надій" у всіх областях міжнародного співробітництва.

Підсумковий акт дає чітку відповідь про суть взаємовідносин між народом і державою: "Всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус", а також "здійснювати на свій розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток". Не дивлячись на те, що суверенні права і обов'язки реалізуються через вищі державні органи влади і управління, держави як "носії" суверенних прав підкоряються волі "володарів" цих прав - своїм народам, яким належать такі найважливіші права, як право на самовизначення, на суверенітет і невтручання, на територіальну недоторканність, право на мир тощо.

У Конституції України використовуються терміни "Український народ", "українська нація", "національні меншини" та "корінні народи". У Преамбулі Конституції дається визначення поняття "Український народ" - громадяни України всіх національностей. Тут же наводиться розмежування понять "українська нація" та "Український народ", а саме: "спираючись на багатомілітуну історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення...". Отже, поняття "нація" та "народ" українським законодавцем співвідносяться як частина і ціле, видове і родове поняття.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні за Конституцією є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Український народ є власником землі, її надр, атмосферного повітря, водних та інших природних ресурсів, які знаходяться в межах території України. У текстах присяги народні депутати України та Президент України зобов'язуються дбати про добробут Українського народу. До народу щорічно зобов'язаний звертатись Президент України тощо.

Таке використання термінів "народ" та "нація" у Конституції України не відповідає загальноприйнятому їх співвідношенню. Адже завдяки своїй національній культурі етнічна спільність людей утворює народ, який завдяки сильному почуттю єдності та солідарності і чіткому усвідомленню національної ідентичності перетворюється в націю. Сформувавшись як політична спільність і створивши свою державу, нація перетворюється в політичну націю. Як пише Е. Гелнер, "націоналізм виводить свою символіку зі здорового, джерельно-чистого сповненого сили життя селян - Volk, народу. Тільки після Французької революції народ став ідентифікуватись з нацією, як правило, поняття нації включало тільки верхівку суспільства на протигагу простому люду. У 1919 році С. Петлюра писав, що за два роки український народ перетворився в націю. Тобто використання в Конституції України терміну "Український народ" в розумінні "політичної нації" не відповідає загальноприйнятому використанню терміна "народ".

Поняття "Український народ", "українська нація", "корінні народи" та "національні меншини" використовуються також в ст. 10 Конституції України (мовні права української нації, корінних народів та національних меншин в Україні), ст. 11, (національно-культурні проблеми української нації, корінних народів і національних меншин України), ст. 13 (право власності Українського народу), ст. 53 (право національних меншин на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства), ст. 54 (право народу на культурну спадщину) та ін.

Те, що поняття "Український народ" за Конституцією України є родовим по відношенню до поняття "українська нація" підтверджується, зокрема, і статтею 11 Конституції, де йдеться про сприяння державою консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. У цій статті на рівні загальних засад вирішуються два питання. По-перше, конституційно визначається характер та основний зміст політики держави щодо української нації, яка за чисельністю є основою українського народу. Ця політика зумовлена реальними наслідками складного багатомілітунного історичного розвитку української нації в підневільному стані в складі різних держав. Природно, що після проголошення незалежності український етнос очікує від держави активних заходів щодо поступового вирішення проблем національного відродження. Конституційно закріплено два основних напрями політики держави - сприяння "консолідації та розвитку української нації" як загальному напрям практичної політики та сприяння розвитку "історичної свідомості, традицій і культури" української нації.

По-друге, у ст. 11 конституційно визначаються також характер та мета політики держави щодо корінних народів і національних меншин. Мова йде про сприяння з боку держави розвитку їх "етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності". Цією статтею поняття "корінні народи" в українське право запроваджується вперше. Як правило, цей термін позначає категорію національних меншин, яка є самобутньою етнічною групою, що склалася історично і споконвіку проживає на території даної держави. Головна відмінність корінних народів та національних меншин, відповідно до Міжнародної конвенції МОП 1989 році - наявність специфічних прав землевласності чи землекористування в тих регіонах, в яких корінні народи проживають.

В цілому, проблема національних меншин є дуже актуальною для України, на території якої проживають понад 100 національностей. Результати референдуму 1 грудня 1991 р. продемонстрували, що незалежність України підтримала не тільки більшість українців, а й більшість росіян та представників інших національностей, які проживають в Україні. Традиції уважного ставлення до прав національних меншин в Україні мають глибоке коріння, починаючи від доби УНР. Після проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України 1 листопада 1991 року було прийнято Декларацію прав національностей України, а 25 червня 1992 року - Закон України "Про національні меншини в Україні", які імплементували норми міжнародно-правових актів з прав національних меншин, а в дечому і перевершили їх. Закон визначає національні меншини як групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою (ст. 3), а отже не встановлюються будь-які критерії визначення меншин на зразок розміру, тривалості проживання на території України тощо. Держава гарантує всім національним меншинам права на національну культурну автономію, користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій тощо (ст. 6). Однак, як зазначає М.В. Буроменський, закон ані не дає визначення такої національно-культурної автономії, ані не визначає процедуру та умови її створення.

Попри прогресивне законодавство щодо прав національних меншин в Україні, мають місце проблеми з механізмами його реалізації. Наприклад, ст. 14 Закону України "Про національні меншини в Україні" встановлює, що національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, законів про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад народних депутатів. Однак у законах про вибори цього права національних громадських об'єднань не передбачено, і жодна національна меншина не може звернутися до суду чи до самої законодавчої влади з цього приводу.

У грудні 1997 року Верховна Рада України ухвалила Закон "Про ратифікацію Рамкової конвенції про захист національних меншин", прийнятої у Страсбурзі 18 квітня 1995 року. Відповідно до ст. 14 цієї Конвенції було прийнято зобов'язання забезпечити особам, які належать до національних меншин, у районах, де вони традиційно або у значній кількості проживають, належні умови для вивчення мови своєї меншини або навчання цією мовою.

Отже, український термін "нація" як ми звикли використовувати його в розумінні "етнічної нації", не відповідає англійському термінові "nation", що має значення "політична нація", "державна". Відповідно, поняття "nation-building state" своїм еквівалентом має "державна, яка створює політичну націю". Виходячи з тлумачення поняття "Український народ", як воно подається в Конституції України, можемо перефразувати термін "nation-building state" по відношенню до України, як "державна, що створює Український народ" як політичну націю західного зразка. Однак, таке використання терміна "народ", як зазначалося, не відповідає загальноприйнятому в міжнародному праві співвідношенню понять "народ" і "нація". Виходячи з термінології, яка використовується в Конституції України, саме через формування "Українського народу" Україна йде до створення політичної нації західного зразка. Очевидно, для того щоб уникнути термінологічної плутанини варту було б говорити про створення української політичної нації (Ukrainian nation), без чого Україна не зможе увійти в Європейське Співтовариство як рівноправна держава.

Чи створена сьогодні в Україні політична нація і чи можемо говорити, що формування української нації, яка за термінологією міжнародного права є титульною нацією в Україні, є довершеним фактом? З одного боку, для створення та уособлення з державою політичної нації необхідно, щоб національна мова стала державною мовою, національна культура стала офіційною культурою, національні свята - державними святами, національні символи - державними символами тощо. На законодавчому рівні ці питання в основному врегульовані, хоч очевидно, що для того, щоб кожен громадянин України ідентифікував себе українцем, аналогічно тому, як кожен громадянин Бельгії є бельгійцем, потрібно ще багато зусиль як з боку самої держави, так і з боку громадян.

З іншого боку, для великої частини українського етносу національна ідентифікація залишається проблемою. Це не дивно, оскільки століттями заперечувалась національна ідентичність українського народу, зазнавали переслідувань українська мова і національна культура. Звичайно, визнавалось існування українських звичаїв, літератури українською мовою (це заперечити було неможливо), але "їх вважали чимось таким, що існує на етнографічному рівні, а культура освіченого суспільства - це, звичайно, російська культура. Українського ж інтелігента в Пітері чи в Білокам'яній називали не інакше, як "мазепинець". Пізніше, як пише відомий історик С.Кульчицький чіпляли ярлики "петлюрівця", "бандерівця". За таких умов, коли за національну свідомість людину фізично знищували, важко очікувати відродження української самосвідомості за десять років, хоч ознаки цього процесу очевидні.

Отже в Україні паралельно відбувається формування як української політичної нації (за термінологією Конституції України - Українського народу), так і української нації, яка є титульною нацією держави Україна.

*Тетяна КЛИНЧЕНКО,
кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України,
випускниця програми СІ (IREX)*

Мовно-культурна політика в Україні доби посткомунізму і постмодерну

Мовно-культурна ситуація в Україні першого десятиліття доби *після комунізму*, за іронією історичної національної долі, певною мірою калькує процеси перших десятиліть доби *становлення комунізму*. В зовсім різних історичних умовах початок і кінець авторитарної суспільної моделі демонструють подібність в історичних спробах українізації, національного відродження. Та давня спроба національного відродження залишилися в історії з характеристикою розстріляного. Нинішню спробу, за результатами першого десятиліття, за характером державної мовно-культурної політики, можна визначити як відродження законодавчо деклароване і політично бойкотоване.

На початку 1930-х років, по десяти роках після встановлення в Україні радянської влади, незадовго до своєї загибелі у сталінській катівні, вже розуміючи з притаманною йому гострою інтуїцією справжній характер історичних і поточних подій, поет Євген Плужник, вустами героїв своєї п'єси "Змова в Києві" (1933 р.), гірко іронізував: "Тут всі і все змінилось! ...Який наплив культурних цінностей! Театр! Наука! Книга! Тут кожен з нас тепер горою двига! За десять літ здогонимо віки! А мова! Мова! Розвиток який! ... Одне лиш в мові тут мене вражало: багато пишуть, а говорять мало. ... Все ж російський язик, зіпсутий навмання, це ще не українська мова!"

Атмосфера пробудженого соціальними і національними революціями громадського і культурного ентузіазму, соціального оптимізму народних мас, як у перші десятиліття минулого століття, так і в останнє його десятиліття, після проголошення Української державної незалежності, згодом зазнала змін. За привабливими деклараціями державних документів почали проглядати подвійні стандарти соціально-економічної, культурної, мовної політики. Політична семантика офіційних документів, як за часів комунізму, так і нині, фактично викривляє смисловий соціальний і культурний простір.

Суттєва історична відмінність: нинішні тенденції кризи української культури зумовлені вже не безальтернативними, агресивними класово-інтернаціональними засадами комуністичної ідеології. Вони викликані, не в останню чергу, відсутністю потреби і зацікавлення загалом у культурному і духовному довіллі з боку владних кіл по відношенню до суспільства у добу первісного накопичення і перерозподілу ними капіталу. До того ж, за своїм соціально-культурним походженням і сформованою системою цінностей, українські владні кола (політична еліта) у своїй більшості - з комуністичного минулого з його традиціями політичного та ідеологічного сервілізму самої культури та її діячів, відчуженості державно-партійної еліти від решти суспільства, від інтересів нації.

“Чи не найістотнішим суб’єктивним чинником нашого занепаду й осоромлення перед світом є глибока деукраїнізованість, знекоріненість – емоційна, культурна, світоглядна – більшої частини керівного політичного, економічного, виробничого корпусу, - відмічає академік НАН України Іван Дзюба. – Саме їхня “свіжість”, якщо вжити вираз Салтикова-Щедріна, тобто щаслива потойбічність щодо історичного буття і культури свого народу, забезпечила їм фантастичну винахідливість у методах пограбування співвітчизників, методах лобювання чужих інтересів, методах саботування тих проектів, які могли б зменшити енергетичну, інформаційну, культурну та іншу залежність від небезкорисливих сусідів”.

Культура з її самодостатністю і первинністю цінностей свободи думки, національної самобутності, всесвітньої космополітичної відкритості, духовності, гуманізму, спонтанності, толерантності, - культура, що протистоїть тоталітаризму і уніфікації, не могла бути раніше, за часів радянської влади, і не змогла увійти нині, у незалежній Україні, до числа пріоритетів державної політики. Нетерпимість комуністичного класового інтернаціоналізму з первинністю світоглядного матеріалізму і радянської мовно-культурної уніфікації за десятиліття посткомуністичної суспільної трансформації, за умов новітніх владних викликів глобалізації і неготовності широких верств до життя у відкритому суспільстві, лукаво перевтілювалися в Україні у диктат маскульту, культурної нівеляції.

Серед об’єктивних ознак першого десятиліття посткомунізму, що опосередковано позначаються на розвитку культурної атмосфери і мовного життя в Україні, - несформоване громадянське суспільство, низька політична культура населення, нерозвиненість механізмів громадського контролю над діями влади, соціально-економічна, правова і політична упослідженість середнього класу – головних виробників і споживачів продуктів професійної культури, подальша маргіналізація і люмпенізація українського суспільства.

За цих суспільно-політичних умов, монополія комуністичної ідеології на рубежі 90-х років без особливого громадського спротиву була трансформована у нав’язливий диктат вульгарних зразків масової культури, не обмеженої цивілізаційними нормами і традиціями інформаційно-культурного ринку.

Досить показовим для цієї заміни і промовистим є той факт, що перший президент незалежної України, колишній *лідер з питань комуністичної ідеології* у керівництві комуністичної партії радянської України Л.М.Кравчук наступного року після дострокового завершення свого президентства увійшов до редакційної ради російськомовного газетного видання “Бульвар: Еженедельник светской хроники”. Нині в її складі – еліта пострадянського окультизму (астролог і екстрасенси), відомий політик – колишній голова адміністрації президента Л.Кучми та інші відомі в Україні діячі. За своїми накладом це популярне періодичне видання входить в число лідерів українського медіа-ринку. В оформленні і характері численних публікацій у цьому провіднику маскульту в Україні, як, наприклад, і в російськомовній газеті “Факти” – лідері накладів українських видань, - маніпулювання первинними природними інстинктами, політичні і культурні новини в суміші пліток, передсудів, епатажних жахів, вульгарних жіночих “ню”. Останні асоціюються не з естетичною еротикою, а викликають гендерні роздуми про характер сучасного українського суспільства (його високих державних достойників, медійно-культурних провідників), яке широко відоме в Європі, у Туреччині масовою жіночою проституцією. Це явище рекламно-медійної акцентуації подібного товару загалом притаманне сучасному українському культурному і медіа-довкіллю, не захищеному цивілізаційними законами і традиціями громадянської гендерної культури.

Характерно, що “бульварні” масові публічні акції збирають велику кількість представників української політичної, мистецької, спортивної еліт (ці акції є виключно російськомовними). Телевізійний показ цих елітних зустрічей неодноразово повторюється на центральних українських телеканалах. На думку одного з активних авторів української преси, “п’ять хвилин такого телевидовища ставить під сумнів походження слова “інтелігенція” від слова “інтелект”.

Є певна історична закономірність суспільного розвитку в тому, як органічно масова комуністична культура з її прагненням до уніфікації (у тому числі і в сфері мови і культури) за десятиліття українського посткомунізму трансформувалася в масову постіндустріальну культуру з притаманними їй рисами уніфікації особи, маніпулювання громадською думкою і соціальною

поведінкою. У сучасній посткомуністичній Україні це виявляється також і через подальшу мовну уніфікацію (русифікацію) українських медіа, вульгаризацію музичного, архітектурного, монументального культурного довкілля, панування мовного суржику (не лише з російськими, а й з англійськими запозиченнями і калькуваннями), діалогічний тарапунько-штепсельний білінгвізм тощо. Водночас у ліберальній політичній риторичі артикулюються плюралістичні, полікультурні (мультикультуральні) цінності.

Таким чином, провідні (за накладками і популярністю) українські медійні видання, телеканали із доби комунізму органічно трансформувалися у новий культурний простір, що набрав постмодерних рис. Відомо, що постмодернізм як ідеологія і як спосіб життя, за своєю природою, властивий пізньокапіталістичному суспільству. Він сформувався у 60-і роки ХХ ст. як нове трактування і новий спосіб аналізу дійсності, новий спосіб життя, нарешті, як відповідь на глибокі суспільні розчарування у традиційних цінностях, що не можуть, як виявилось, врятувати світ і вже не гарантують суспільного прогресу і “світлого майбутнього”. На Заході, у розвинених демократичних суспільствах постмодернізм виразив нові соціально-філософські підходи до суспільного життя і до культури у контексті постіндустріального суспільства, що прийшло після процесу модернізації. Теоретичними підвалинами суспільної модернізації (*модернізму*) були позитивістські спроби обґрунтування системної єдності соціального світу, віра в наукову раціональність і унітарну теорію прогресу.

Натомість *постмодерністська* соціальна і, відповідно, естетична теорії виходять з розуміння і трактування світу як такого, що не має абсолютних цінностей, у ньому панує множинність точок зору, несхожість, розмаїття, а в самій теорії посилено акцент на важливості підсвідомих знаків і образів, що вільно плавають. Для концептуального підходу прибічників цієї світоглядної парадигми характерні “еклектизм, обстоювання рівноправності різних уподобань, стилів мислення, плюралізм естетичних стандартів, толерантність у царині мистецьких смаків і поведінки, заперечення поділу на “високу” та “низьку” культуру тощо. ...Витоки “ситуації плюралізму” вбачаються у розгортанні нового світу бажань, цінностей, нових форм соціальної організації та поведінки, передусім у сферах споживання, дозвілля, приватного життя. Ці нові форми світовідчуття та поведінки не оцінюються вже з т.з. протиставлення: “нерозвинені – розвинені”, “застарілі – модернізовані... Натомість утверджується ідея рівності різних культур і дискурсів...”.

Постмодерністські підходи до суспільного життя, до моделей людської поведінки, з одного боку, відкривають простір для більш гнучких форм соціальних зв'язків, протистоять догматичним версіям раціональності, уніфікації, заперечують тиск, силу, ієрархію, інституціональність, офіціальність, а з другого боку, спроможні “підтримувати потенціал релятивізму і нетерпимості”, загальне звуження “вітальності” в сучасній людині, зниження її особистісної визначеності (за Л.Г.Іоніним). В останні десятиліття вже сформувався помітний негативний потенціал щодо абсолютного заперечення в культурі цінностей минулого – розуму, гуманізму, а також і щодо тенденцій домінування етичного релятивізму у людських стосунках.

У своїй книзі “На постмодерністських роздоріжжях культури” про суспільну кризу, яку переживають посткомуністичні країни Центрально-Східної Європи, польський філософ Здіслав Краснодембський так розмірковує на цю тему: “Ми живемо в епоху, коли обидві сторони сучасної цивілізації: сучасне суспільство й сучасна культура – відділилися одне від одного. Щось схоже говорять також теоретики постмодернізму. Для багатьох з них постсучасність полягає саме у відділенні цих процесів і суспільних структур від культурних ідей, у суперечності між сучасним суспільством й сучасною культурою, у сепарації суспільної модернізації від культурних цінностей і сучасної свідомості”.

В Україні ж з її невирішеними завданнями доби формування нації, яку західноєвропейські і центральноєвропейські народи пройшли століття тому у період нової історії і раннього капіталізму, - в Україні з її парадоксами “запізнілого націєтворення”, виразними ознаками традиційного (неправового) суспільства історична трансформація від комунізму до демократії своєрідно і хаотично поєднується з постмодерними рисами пізнього капіталізму, постіндустріального суспільства.

На думку аналітиків, нинішній стан українського суспільства у філософському аспекті характеризується “зростанням відчуження між людиною і державою, між суспільством і владою,

між працею і капіталом. Зі сфери політики, як і загалом із суспільного життя, витісняються традиційні цінності заради домінування інтересів. Першою жертвою впали цінності свободи і демократії. Тим самим політично-економічний розвиток країни спотворюється як культурний процес, чим далі втрачаючи гуманістичну складову”.

Українська модель постмодерну круто замішана не так на ліберальних плюралістичних цінностях і традиціях, як на нинішній атомізації українського суспільства, етичному релятивізмі, нігілізмі, неструктурованості культурного життя (“тусовки”, гурткова фрагментарність культурного простору, відсутність суцільної культурної інфраструктури, капсульованість культурного життя, що завадить діалогові, комунікаціям у межах національної культури). Вона виражена не так у руйнуванні кордонів між “високою” і “низькою” культурами, що загалом розширює можливості творчого потенціалу, як на домінуванні споживацької і комерційної масової культури над традиційними культурними цінностями та їхньому руйнуванні.

Криза розмежування, відчуження суспільства і культури поглиблюється. Негативна сторона українського постмодерну, про яку йшлося, виявляється у постмодерній етичній відчуженості, дистанційованості від норм і цінностей, релятивістській розмитості вартісних критеріїв. Іншими словами, виявляє себе у занепаді соціально-побутової моралі. “Це явище ми бачимо на кожному кроці. Втрачаються ті цінності і норми, що їх віками відшліфовувала народна мораль як передумови гармонійного співжиття людей у суспільстві. Втрачається часом і те, що відрізняє вид “гомо сапієнс” від решти живих істот, для яких не існує морально-естетичної оцінки сфери фізіологічних відправлень. Втрачається розуміння культури як, зокрема, і системи плідних для людської еволюції заборон і стримів, як зони сублімації, перетворення нижчих імпульсів у вищі. На збіднення людської душі, на примітивізацію людської поведінки, тобто на створення суспільства душевної убогості, та й на регрес людини як біологічного виду взагалі працює нині потужна індустрія мас-медія – принаймні та її частина, метою якої є зиск будь-що і тільки зиск” – пише І.Дзюба.

Є суттєві відмінності між суспільним статусом маскульту в культурі розвинених демократичних суспільств і у маргінальних посткомуністичних суспільствах, як-от в Україні. У першому випадку вони мають свою периферійну нішу і не претендують на статус провідного і найкращого видання країни, як той самий “Бульвар” в українському медійному просторі (про що видання сповіщає на своїй першій сторінці). Об’єктивні і суб’єктивні причини нинішнього стану маргінального українського суспільства реально дають можливість здійсненню подібного домінування. Культурна і мовна сфери в Україні значною мірою є заложниками кризових умов суспільного розвитку.

“Газетний читач повинен дорости до книжкового читача”, - цитує А.П.Чехова у своїй аналітичній книжці “Невивчені уроки Ситіна, або “Тоголізація” триває” культуролог, журналіст, видавець газети “Книжник-Review” К.Родик. За чеховським афоризмом іде слідом авторський коментар досвідченого українського видавця: “У загальнополітичних газетах сьогоденної України цей процес неможливий, оскільки більшість із них – і насамперед високотиражні – відверто грають на пониження рівня. Газети, подібні до “Фактів”, - це скоріше виборчі PR-проекти, аніж засоби масової інформації у класичному розумінні. Головна їхня мета – маніпулювання масовою свідомістю електорату. Податливою цю свідомість роблять сучасні глобальні обставини. ...Це та каламутна вода, з якої виловлюють своїх золотих рибок політики-олігархи. Ясна річ, вони аж ніяк не зацікавлені у плеканні культури рефлексії через читання книжок. На конвеєр поставлене протилежне – культивування “трихвилинної культури”.

Новітня українська культурно-політична драма у сфері мови і культури (майже за Плузником, але вже не сценічна, а суспільна драма: “змова в Києві”?) знайшла своє найпредметніше втілення у державній політиці книговидавництва. Про кризу книговидавництва, кризу розповсюдження, рекламування, бестселерного рейтингу книги в Україні в останні роки написано і сказано чимало. З середини 1990 років інформації у засобах масової інформації про книговидавництва в Україні стали нагадувати повідомлення з фронту часів ворожої окупації про бойові дії: “Чи вдасться захистити українську книжку”, “Тетто української культури”, “Дзвін б’є по українській книзі?”, “Пацієнт швидше мертвий, ніж живий”, “Форум книги ПДВ пропав, або як перо прирівняли до штика”, “Аутодафе для української книги” та багато подібного (назви

статей – із газет “День”, “Дзеркало тижня”, “Літературна Україна”, “Українське слово”, “Освіта” за 1997 – 2002 рр.).

У середині 1990 років урядом України було прийняте рішення, яке завдало тяжкого удару українському книговидавництву. За рівнем оподаткування видання книжок прирівняли до виробництва звичайних товарів масового споживання. Закон України “Про видавничу справу” від 7 червня 1997 р. підвів правову основу під нову видавничу політику. Водночас у 1995 р. у сусідній Росії з її потужним книговидавництвом і книжковим ринком для видавничої справи були встановлені істотні фінансові пільги: видання книг, журналів, газет суттєво звільнилося не лише від ПДВ, а й від податку на прибуток. За прибутковістю цей бізнес посідає тепер у Росії третє місце після виробництва алкоголю і продуктів енергетичного комплексу.

Крім того, кожний реалізований на українському книжковому ринку мільйон примірників російських книжок приносить 1 млн. американських доларів неоподаткованого прибутку російським видавцям та розповсюджувачам книги. Це – щодо фінансово-економічних аспектів. Проте російські політики часто підкреслюють, що книгодрукування є вагомим чинником російської геополітики, зокрема й цілеспрямованої інформаційної роботи з “співвітчизниками”. Так, в Росії були скасовані усі митні перешкоди для поширення російської книжки у зарубіжному російськомовному просторі. Ця робота проводиться згідно з аналітичними розробками “Сучасного портрету каналів надходження книг до країн ближнього зарубіжжя”.

Приклад економічних розрахунків Росії не являв собою щось особливе. Швидше, рішення в Росії було прийняте саме з урахуванням світового книговидавничого досвіду. Нульова ставка ПДВ на книговидавничу продукцію у 1990 роки була встановлена у Латвії, Литві, Естонії. За даними Міжнародної асоціації видавців, ПДВ на книжкову продукцію відсутній у США, Великобританії, Ірландії, Норвегії, Швейцарії, Ліхтенштейні, Південній Кореї, Сінгапурі, Філіппінах, Кенії, Уганді, Аргентині, Бразилії, Колумбії, Перу, Австралії, Новій Зеландії. У багатьох країнах ставки ПДВ на книговидавництво становлять незначний, іноді майже символічний відсоток, порівняно з товарами масового споживання: в Ісландії – 14, Австрії – 10, Німеччині – 7, Бельгії, Нідерландах, Словаччині – 6, Португалії, Греції, Франції, Чеській Республіці, Словенії – 5, Іспанії, Італії – 4, Люксембурзі – 3, Туреччині – 1%. В Україні ж був встановлений найвищий у світі податок на додаткову вартість книжкової продукції: 28%.

“Наслідок не забарився. Українське книговидавництво перетворилося з вигідної комерції на героїчну боротьбу з ідіотизмом рідної держави”. На початку третього тисячоліття в Україні, – констатує директор Книжкової палати М.Сенченко, – лише ставиться завдання досягти обсягів книговидавництва 1990 р., тобто ліквідувати наслідки книговидавничої руїни доби державної незалежності.

Завдяки пільговому оподаткуванню книга, видана в Росії, дешевша від тієї, що виходить в Україні, на 35-65%, іноді й удвічі. Десятки ринково успішних українських авторів масової літератури (у жанрах фантастики, детективу, сентиментальних романів тощо) почали віддавати свої рукописи на видання до Росії, приносячи тим самим вагомий прибуток видавцям сусідньої держави. Російськомовна книга з Росії і Білорусі успішно конкурує тут на книжковому ринку з українською, де на одну україномовну книгу – 4 російськомовних. Цінні українські видання, що вмить розкуповуються і стають раритетом, виходять малими тиражами. В Україні не видані або видані мізерними тиражами твори багатьох українських письменників, книги з історії, надто це стосується заборонених в радянські часи авторів, що й досі мало відомі широкому українському загалу.

Згідно з критеріями, виробленими ЮНЕСКО, кількість виданих на один мільйон населення книжок має становити 220 примірників на рік. У розвинутих країнах Європи і Північної Америки цей показник перебільшує 1000, в Україні – близько 120.

Щороку в Україні видається 0,3 книжки на людину, тобто одна книжка на трьох. У 1913 р. у Російській Імперії виходило в світ 2 книги на душу населення. Навіть у 1930 роки в Україні видавалося близько чотирьох книжок на одну людину. За рік до проголошення державної незалежності – 3,2 книги. У Білорусі на душу населення випускають 8,5 книги, у Польщі – 9,5, у Німеччині – 12.

З 1990 по 1999 рік випуск книжок в Україні зменшився зі 170 до 22 млн. примірників. Якщо ж врахувати, що із цих 22 майже 9 млн були шкільні і вузівські підручники, посібники, то власне на нову книгу для широкого читача припадало й зовсім мізерна частка. У 2000 р. пік книговидавничої руїни минув і в світ було випущено 7749 назв книжок і брошур тиражем 43,5 млн примірників, у 2001 р. – 10614 назв, 50,3 млн примірників (з них лише 29 млн – українською мовою). Таким чином, до десятиліття державної незалежності майже не вдалося вийти на показники 1940 р., коли в Україні було надруковано 4836 назв книг і брошур загальним тиражем 51,3 млн примірників; у порівнянні з 1930 р. – 9547 назв і 131 млн примірників – це був справжній книговидавничий погром.

Таким чином, за десятиліття державної незалежності книговидавнича справа в Україні зазнала значно тяжчих втрат, ніж у часи сталінського терору: у 1930 роки тиражі скоротилися з 131 млн до 51,3 млн примірників; у 1990 роки – зі 170 до 50,3 млн примірників.

У країні майже повністю зруйноване паперове виробництво, з 27 фабрик і заводів залишилося 6. У видавництвах відбулося розпорошення редакторських і перекладацьких кадрів, та й чимало самих видавничих колективів розпалося, розірвалася тяглість традицій фахової підготовки редакторів, перекладачів, коректорів та інших спеціалістів, без яких не виходять у світ книжки, не друкуються газети та журнали.

Чи можна погодитися з футуристичним прогнозом одного з провідних соціологів України Євгеном Головахою, що “вже нинішнє століття стане останнім для книгодрукування”? Чи, може, це – чорний гумор відносно українського книгодрукування і книговидання? Принаймні ще на початку цього століття, що “стане останнім”, позбавити младакомп’ютерну українську націю української книги – це шлях до денаціоналізації її культури, та й загалом до цивілізаційного здичавіння населення в епоху посткомунізму, позначену ознаками постмодерну.

Посткомуністичний погляд на світ, українське суспільство і його майбутнє виходить із ціннісних пріоритетів минулого. З ірраціональною надією він звернений у вчорашній день, у невдалий історичний соціальний експеримент і тому позбавлений вітальності і майбутнього. Натомість постмодерністський підхід загалом відкидає парадигму суспільного прогресу, “світлого майбутнього”. Проте місце, яке Україна фактично займає на початку третього тисячоліття у цивілізаційному континуумі, її нереалізований суспільний, громадський, культурний потенціал надають українському суспільству соціального оптимізму і віри у своє цивілізоване майбутнє. Шлях культурного відродження вбачається передусім через утвердження універсалістського характеру української культури, її відкритості і плекання власної самобутньої національно-культурної ідентичності у різноманітному плюралістичному світі.

Михайло ГРОДЗИНСЬКИЙ,

доктор географічних наук, професор Київського національного університету, випускник програми ім. Фулбрайта

Україна в континуумі “локалізація – глобалізація” (на прикладі екологічної політики)

В суспільстві щодо ідеї глобалізації мають місце дві точки зору: перша – це безумовне благо й її слід усіяко вітати й підтримувати; друга – глобалізація – “від диявола”, щось на зразок зведення нової Вавилонської вежі, за яку людство буде суворо покаране, отож їй слід усіяко протидіяти. Ці дві прямо протилежні точки зору виражені зараз дуже чітко, а якихось “проміжних” поглядів зустрінемо небагато. Таку ситуацію можна пояснити тим, що глобалізація уявляється й представляється (навмисно чи щиро) як деякий антипод, протидія, альтернатива замкненості на власних інтересах, зосередженості на вирішенні власних проблем за рахунок ширших (“загальнолюдських”).

Підґрунтям такого уявлення є те, що “глобалізація” та “локалізація”, хоч би які паралелі між ними не намагалися провести (на зразок “Think globally, act locally”), насправді є антонімами, двома полярно протилежними тенденціями, стратегіями. Вони утворюють певну вісь, на якій займають дві крайні полярні точки. Ці дві точки можна позначити як “локальність” і

“глобальність”. Поєднати їх не можна, та між ними на цій осі пролягають проміжні, якщо хочете – то компромісні, точки.

Глобалізація – це не стан, а процес. І як такий, він зовсім необов’язково має вести до кінцевої точки “максимальної глобальності”. Це зрушення в бік до цієї точки (від точки локальності до точки глобальності), але не досягнення кінцевого “глобалізаційного максимуму”. Очевидно, кожна нація має якусь певну межу своєї глобалізації (як, до речі, й локалізації), інакше кажучи – якусь оптимальну точку на осі “локальність - глобальність”. Її положення залежить від національних інтересів, традицій, економічних можливостей, проблем та багатьох інших чинників і, звичайно, не є фіксованим, а змінюється з часом.

Отже, користуючись метафорою осі локальності - глобальності, глобалізацію в “національному контексті” можна мислити як пошук точки оптимуму нації на цій осі та рух до неї. Такий рух можна справді іменувати глобалізацією через те, що зараз положення більшості націй на осі “локальність - глобальність” зміщене від оптимуму в бік до точки локальності, отож оптимальним шляхом розвитку є саме зміцнення його глобалістських складових.

Кожна нація має свою власну точку глобалізаційного оптимуму. Знаходження, чи хоча б відчуття того, де ця точка розташована, а по тому її досягнення є важливою компонентою геополітичної стратегії нації. Перетнути цю точку в принципі можливо, та цей перетин може бути пов’язаний із надмірними моральними, економічними й іншими зусиллями з малим коефіцієнтом корисної дії. Перетин нацією, а тим більше багатонаціональною державою, точки оптимуму на осі “локальність - глобальність” може призвести до соціальної напруги в суспільстві, аж до його “відкату” від глобальних інтересів людства та замкнення в межах регіональних або й вузьконаціональних інтересів.

Якщо глобалізація в “національному контексті” є зайняттям нацією оптимальної для неї позиції в континуумі “локальність – глобальність”, то у “світовому контексті” глобалізація уявляється не як тотальний рух всіх націй до злиття їх інтересів у деякій “точці омеги”, а як встановлення такого світового порядку, де на осі “локальність – глобальність” кожна нація займає своє оптимальне місце. Роль “глобальних структур” (типу НАТО, Світового банку, ООН та інших) полягає в допомозі націям знайти цю точку та зайняти її. Це і є глобальним завданням і людства, і “глобальних структур”, і кожної нації. Таке розуміння завдання глобалізації та його популяризація могло б значно пом’якшити антиглобалістські настрої у тих націях, які, очевидно, близькі до відчуття або й досягнення точки свого оптимуму, а їх немов примушують рухатися далі від неї.

Теза, що стабільність і злагода у світі досяжні, коли кожна нація займе свою оптимальну позицію на осі “локалізація – глобалізація”, співзвучна закону теоретичної екології щодо умови стійкості біологічних угруповань: конкуренція між видами найменша, коли кожен член угруповання займає на осі екологічного фактора своє оптимальне положення. Так досягається глобальна стійкість біологічних угруповань, коли жоден вид не вимирає, міжвидова конкуренція мінімальна й кожен вид реалізує свою життєву стратегію на благо собі й угрупованню загалом. Прийняття цієї аналогії дозволяє скористатися (хоча й у найзагальнішому вигляді) здобутками теоретичної екології для визначення умов оптимального розподілу націй на осях світового розвитку (глобалізація – лише одна із цих осей).

Кожна група проблем, перед якими стоїть нація, допускає “локалізаційні” та “глобалізаційні” вирішення. І по кожній із цих груп проблем нація має деяку точку оптимального співвідношення між цими двома стилями та практиками. Відчувши та зайнявши цю точку, нація вирішує ці проблеми в оптимальний і для себе, і для світового співтовариства спосіб.

Теоретично припустимо, що сформульоване вище, можна спробувати перевірити на прикладі екологічних проблем України та її екологічної політики. Ці проблеми зручні в тому відношенні, що, аналізуючи їх набір, оцінку державою рівня їх пріоритетності, обсяги й джерела фінансування на їх вирішення, можна ввести деякі кількісні показники за якими є можливість оцінити положення України на осі “локальність - глобальність” її екологічної політики та виявити напрям і навіть темпи руху вздовж неї.

Екологічна політика є, мабуть, однією з тих областей загальної політики держави, в якій особливо чітко проявляються два різноспрямованих вектори вирішення проблем – локалізованого та глобального. За тим, як держава узгоджує ці вектори можна судити й про її

загальне прагнення до глобалізації своїх дій чи до їх замикання на суто власних інтересах. Отож, хоч би якого маргінального значення не надавати екологічній політиці, та вона може слугувати яскравим індикатором того, наскільки загальна політика держави справді узгоджується з її деклараціями про сповідування ідеї глобалізації.

Справа у тому, що екологічна політика держави неминує поєднує елементи глобального та локального підходу до вирішення проблем. Йдеться не про те, що певні екологічні проблеми мають суто локальну природу (як, наприклад, очищення від сміття пляжу Массандра тут у Ялті), а деякі – глобальну (як, наприклад, глобальне потепління чи спустелення). Важливішим є не географічний, а контекстуальний вимір локальності – глобальності певної екологічної проблеми. Навіть і географічно-локальну проблему, таку, скажімо як охорона популяції ялівцю високого на мисі Мартьян, тут-таки неподалік від Ялти, можна вирішувати як проблему, що має глобальне значення в контексті збереження біологічного різноманіття. Так само, проблему, яка визнається світовим співтовариством за глобальну, можна “локалізувати”, надавши їй пріоритету місцевого малозначущого питання. Прикладом може слугувати проблема так званих “звичайних” ландшафтів (англ. – “ordinary landscapes”). Пізнанню та збереженню цих ландшафтів (тобто, таких, що не мають якихось особливих рис, тих, які є непримітними, типовими) Європейська ландшафтна конвенція надає пріоритетного для Європи значення. В Україні ж ця ідея взагалі не знаходить розуміння, більше того, такі ландшафти розглядаються як антипод “об’єктам культурно-історичної спадщини”, лише які ї мають охоронятися.

Отже, одним із критеріїв, за яким можна визначити ступінь глобальності екологічної політики держави, є той контекст, той ракурс, з якого розглядаються різні екологічні проблеми. Відповідним цьому контексту є й стиль вирішення (або не вирішення, ігнорування) цих проблем.

Однією з характерних ознак цього стилю є рівень фінансування (чи не фінансування) різних екологічних проблем. Аналіз тематики проектів, що фінансувалися з Державного фонду охорони навколишнього природного середовища країни протягом 1996 - 2000 років, дозволив дійти висновку, що 2000 року лише 27% коштів були виділено на гранти, що стосувалися виключно місцевих природоохоронних питань, не пов’язаних з глобальними екологічними проблемами та темами, що входять до переліку пріоритетних проблем міжнародного та європейського значення. 1996 року цей відсоток складав близько 38%. Отже, за часткою фінансування екологічних проблем, що мають глобальне значення, рівень глобалізації екополітики України можна оцінити в 73% на 2000 рік і 62% на 1996 рік.

Можливо, за ознаку того, що Україна в своїй екологічній політиці більше уваги надає глобальному стилю вирішення й фінансування проблем може слугувати те, що, починаючи з 1998 року, невпинно зростає відсоток надходження коштів до державного фонду охорони навколишнього природного середовища за рахунок зменшення цього відсотку для обласних і особливо місцевих фондів. Так, якщо 1996 року до державного фонду охорони навколишнього середовища надійшло 9,4% коштів із стягнених штрафів, позовів і зборів, а решту одержали обласні та місцеві фонди, то 2000 року держфонд одержав 30,2% усіх надходжень. Така зміна політики фінансування природоохоронної діяльності може сприйматися як ознака централізації влади, точніше – екологічної політики, та, навіть якщо це й так, то мотивація подібної трансформації виглядає як прагнення зосередитися на глобальних екологічних проблемах за рахунок місцевих. Принаймні, в Національній доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2000 році така фінансова політика Міністерства обґрунтовується саме тим, що малі місцеві фонди не дозволяють здійснювати проекти, які потребують капітальних вкладень, а відтак суттєво впливають на екологічну ситуацію. Натомість, зосередження коштів у державному фонді дозволяє зосереджуватися на вирішенні екологічних проблем, що мають глобальний вимір.

Аналіз міжнародно-правових документів у галузі екології та міжнародних екологічних організацій, до яких входить чи не входить Україна також дозволяє з’ясувати рівень глобальності її екологічної політики. Є цілий ряд міжнародних екологічних конвенцій та угод, до яких Україна не бажає приєднуватися. Звичайно, за участь у конвенції треба платити, грошей на все немає і часто-густо відмова від участі в угодах, конвенціях і міжнародних організаціях напівофіційно пояснюється цим організаціям нашими тимчасовими економічними ускладненнями. Мабуть, вважається що відмова, сформульована у такий спосіб, дозволяє нам “зберегти лице”

цивілізованої держави, яка щиро прагне до міжнародної інтеграції. Насправді ж, підґрунтям таких рішень є те, що Україні у даний момент просто *невигідно* приєднуватися до деяких екологічних міжнародних угод, конвенцій чи організацій. Ця невигідність може мати чисто фінансовий базис (внески за участь у конвенції перевищують виплати з її фонду), а може мати й концептуальну основу (наприклад неготовність прийняти її певні положення, як от з наведеним прикладом про “звичайні ландшафти”, а відтак непідписанням Європейської ландшафтної конвенції).

Як на 2001 рік Україна є стороною 26 міжнародних природоохоронних Конвенцій, трьох Протоколів та однієї Угоди до них, разом – стороною 30 міжнародних документів, виконання умов яких однозначно вказує на глобальний стиль екологічної політики держави (для порівняння на 1996 рік Україна була стороною 24 таких документів). Усього ж нараховується 42 міжнародні Конвенції, Угоди та Протоколи, до яких Україна за бажанням могла б приєднатися (насправді число таких документів більше, однак як країна, що не належить до Європейського союзу, Україна не може бути їх стороною). Отож, простий розрахунок свідчить, що ступінь глобальності екологічної політики України за часткою тих конвенцій та угод, до яких вона приєдналася, становить 71% на 2001 рік і 57% на 1996 рік.

Цікаві результати дає порівняння юридично-правових документів у галузі охорони навколишнього середовища, прийнятих в Україні, на їх відповідність міжнародним стандартам. Такий аналіз досить тонкий, бо практично в кожному такому документі є положення, що відповідають цим стандартам, і є положення, що відбивають національну специфіку. Ми спробували розмежувати введені у дію закони, підзаконні акти та постанови Кабінету Міністрів України, що стосуються екологічних питань, на ті, що загалом відповідають прийнятим світовим нормам, і на ті, що концептуально не узгоджуються з ними, або ж стосуються виключно внутрішніх українських питань. Виявилось, що з 41 законодавчого документу що введені в дію 2000 року, 28 перебувають у рідчій тенденції глобалізації екологічної політики, а 13 – стосуються локальних проблем. Отож, “показник глобалізації законодавчої діяльності” України становить 68%. Значення аналогічного показника на 1996 рік - 58%.

Показовим є аналіз відповідності прийнятим світовим та європейським стандартам тих стандартів в галузі охорони та використання навколишнього природного середовища, які діють в Україні. Зараз відбувається жвавий процес оновлення та введення нових українських екологічних стандартів. Одна з причин цієї жвавості – необхідність гармонізації українських стандартів із міжнародними і європейськими, та при цьому ряд нових стандартів принципово не відповідають ані світовим, ані європейським нормам. І це не дивлячись на те, що в Україні був навіть прийнятий, так би мовити, “стандарт екологічних стандартів”, який регламентує як треба розробляти стандарти екологічного управління, щоби вони були гармонізовані зі стандартами ISO серії 14000. (Йдеться про “Систему стандартів з охорони довкілля. Системи екологічного управління. Основні положення). Більше того, відповідно до Указу Президента України від 14.09.2000 № 1072 Держстандартом і Мінекоресурсами України розпочаті роботи з пріоритетних напрямів “Програми інтеграції України до ЄС”, серед яких аналіз директив ЄС-13 з огляду на можливість їхнього впровадження в Україні. Зараз Держстандартом за участю зацікавлених міністерств і відомств розробляється близько однієї тисячі тем щодо впровадження міжнародних і європейських стандартів, чимало з яких стосуються стандартів ISO щодо якості довкілля. Вже наявний досвід робіт у цій сфері свідчить про дуже значні труднощі у процесі гармонізації стандартів – у нас та в Європі надто різні традиції і саме розуміння “норми” та “стандарту”, їх жорсткості, сфер обігу, кіл, відповідальних за їх дотримання тощо. В результаті, прийняті й буцімто гармонізовані з європейськими стандарти в галузі екології, ДСТУ можна лише досить умовно вважати за справді європейські.

Так, із двох, прийнятих 2000 року держстандартів у галузі довкілля, а саме – про біотестування води (ДСТУ 3959-2000) та про ґрунти (ДСТУ 3980-2000), лише перший із них можна вважати таким, що цілком відповідає відповідному європейському прообразу. Стандарт про ґрунти, основна частина якого стосується термінів та визначень, аж ніяк не можна вважати за такий. Цей стандарт був просто приречений на те, щоби бути “локальним”, бо такі терміни, як “чорноземи”, “сірі лісові ґрунти”, “буроземи”, “солонці” та “солончаки” – це все наші місцеві назви (у Європі ґрунти виділяються, класифікуються і називаються зовсім по-іншому). Ми до

таких ґрунтів призвичаїлися, всі попередні норми землеробства, охорони ґрунтів, всі ґрунтові карти були розроблені на цій (докучаєвській) методології і відмова від неї нам зараз і неможлива і не вигідна. Отож, як на 2000 рік, з урахуванням двох згаданих ДСТУ та прийнятого ВР Закону України про продукцію, що може зашкодити якості довкілля (цей закон цілком відповідає європейським нормам), то ступінь глобальності прийнятих державних екологічних стандартів становить 67%.

Нарешті, навіть і такий дуже далекий від політики документ як “Червона книга” може свідчити про рівень глобальності екологічної політики країни. Так, до Європейського червоного переліку із складу флори України занесено 182 види судинних рослин. З них тільки 85 видів занесені до Червоної книги України. Решта видів, що їх в Європі вважають такими, які варто охороняти, в Україні такими не визнаються. За цими цифрами, рівень відповідності української політики в галузі охорони рослинного світу; ступінь глобальності підходу до цього питання становить 47%. Ще менш глобальному погляду відповідає організація охорони тваринного світу в Україні: з 190 видів фауни України, що занесені до Європейського (Бернського) червоного переліку, лише 58 знайшли місце на сторінках Червоної книги України, тобто 31%.

Таблиця

Оцінки рівня глобалізації екологічної політики України (в %)

Рік	Фінансування екол. проблем	Участь у міжн. конвенціях	Законо-творчість	Екологічні стандарти	Охорона флори	Охорона фауни
1996	62	57	58	-	47	31
2000	73	71	68	67	-	-

У таблиці наведені розраховані показники глобалізації розглянутих аспектів екологічної політики України. Звичайно, кожний із цих показників має дещо умовний характер, проте впадає у вічі дивовижний збіг одержаних значень (оцінки розрізняються не більше від 6%). На фоні такого узгодження оцінок вирізняються оцінки “глобальності” національного підходу до охорони живої природи, розраховані на основі порівняння Червоних книг України та Європи. Однак, цей виняток з правила лише підтверджує його. Справа в тім, що Червоні книги України складені давно (1986 і з несуттєвими змінами 1994 року), коли глобалістські ідеї і необхідність уніфікації списків видів, що підлягають охороні, не були особливо поширеними. Зараз готується нове видання Червоної книги України, причому однією з головних причин, що спонукали до цього, було саме бажання узгодити національне бачення видів, що потребують охорони, з європейським.

Отже, сучасний рівень глобалізації екологічної політики України можна оцінити величиною в $70 \pm 2\%$ на 2000 рік і $59 \pm 1,5\%$. Решта – той відсоток, який оцінює величину ніші, яку займають чисто локальні проблеми, які глобальним підходом не охоплюються. Як бачимо, за 5 років ця ніша скоротилася більше ніж на 10%.

Постає питання: чи досягнутий рівень глобалізації екологічної політики України (приблизно 70%) є оптимальним, а чи він буде зростати ще далі (на 2% в рік)? Зараз ризиковано давати відповідь на це питання, але можна зробити припущення, що точка оптимуму для екополітики України знаходиться десь біля відмітки 80%. Далі скорочувати нішу локальних проблем і стилів їх вирішення, мабуть, не доцільно. Те, що в останні роки процес гармонізації національного екологічного законодавства та екостандартів з європейськими відбувається дуже швидкими темпами і частка фінансування глобальних екологічних проблем так само швидко зростає, відповідає фактично початковій фазі інтеграції України до ЄС та інших “глобальних” структур, коли все відбувається дуже швидко. Далі, після вирішення критичної маси “гармонізаційних” питань, цей процес має уповільнитися. Україна, принаймні в галузі своєї екологічної політики, просто не в змозі буде перестрибнути певний рубіж глобалізації (орієнтовно 80%). Це не буде її примхою, чи небажанням підтримувати загальний рух до глобалізації. Це буде природною нормою, досягненням оптимуму (якщо завгодно – мети) глобалізаційного процесу.

*Тамара ДЕНИСОВА,
доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту
літератури НАН України, випускниця програми ім. Фулбрайта*

Глобальне і локальне: параметри культури

Термін “глобалізація”, як правило, вживається стосовно інтенсивного процесу інтеграції локальних економік у єдиний світовий ринок, регульований міжнародними торговими і фінансовими організаціями, транснаціональними корпораціями. Таке трактування терміну закономірно зв’язати із цивілізаційними моделями (слід, мабуть, нагадати, що ще Шпенглер не тільки розділяв цивілізацію й культуру, а протиставляв їх), із поняттям прогресу, із нестримним розвитком науки й техніки, із науково-технічними революціями та їх наслідками. Такий процес, мабуть, не можна зупинити чи відмінити, його треба осмислювати й шукати його закономірностей, щоб використати його життєтворчі потенції та мінімізувати руйнівні наслідки. Такий процес – і то закономірно – в будь-яких країнах обслуговує масова культура, що й сама по собі є певною мірою його породженням, його похідною. Можна вважати, що початок цього процесу датується часом після Другої світової війни і асоціюється із експансією американського впливу на світову економіку і політику. Про це свідчать і суттєві явища, і той факт, що Європа назвала “хрестовий похід” масової культури “американізацією”.

Слово “американізація” спочатку означало нові якісні ознаки молоді державної єдності, що формувалася з “дітей різних народів”. Саме в такому розумінні вперше вжив цей термін Томас Джефферсон в 1797 році, коли Сполучені Штати тільки-но стали політично самостійною державою, а культурно перебували в повній залежності від колишньої метрополії. В подальшому були складні стосунки між Старим і Новим Світом – любов’ю-ненавистю охрестив їх відомий англійський поет і теоретик літератури Стивен Спендер, котрий в 1972 році в журналі “Partisan Review” (1972, N2) опублікував дуже їдку статтю “Що таке американізація?”. Ясно, що термін цей для Америки і для Європи означав різне. Один з президентів США Теодор Рузвельт пояснював “американізм” як приналежність до єдиної американської нації, коли нівелюються всі відмінності – походження, віросповідання тощо. В його деклараціях “американізація” включала в себе всі демократичні права, свободи, привілеї і переваги та протистояла “неамериканському” – тобто, “пануванню плутократії або натовпу”. Тож, продовжуючи думку Рузвельта, можна стверджувати, що “американізація” уявляється його однодумцями як проекція майбуття, коли весь світ прилучиться до американського способу життя, стане демократичним і вільним.

Але європейці, носії великої культурної традиції Старого Світу, мали підстави не вірити у демократичний рай, розуміючи суперечливість самої його природи. Ще Бодлер у щоденнику схарактеризував американізацію як симптом наближення кінця цивілізації. Щось подібне вбачалося і європейській інтелігенції після Другої світової війни, коли невибаглива яскрава оптимістична і динамічна культурна продукція США просто-таки затопила змучену стражденну Європу і викликала різкий опір національних культурних діячів. Власні позиції відстоював італійський кінематограф, французьке радіо, культурна громадськість. “Чому ми миримось з таким втручанням?” – волав французький міністр культури на мирній конференції ЮНЕСКО з питань культури в п’ятдесяті роки. – “Чому погоджуємося з таким знеособленням? Чи довго ми будемо гаяти час? Невже наші держави, як решета, пропускати будуть крізь себе всю видовищну продукцію, якою їх бомбардують? Невже наша доля – стати васалами гігантської імперії тих, хто опікується лише своїми прибутками? Такий фінансовий і інтелектуальний імперіалізм більше не прагне завойовувати території, в усякому разі робить це досить рідко. Він завойовує свідомість людей, підкорює їхній спосіб мислення, спосіб життя”. Вважаючи, що американізація свідомості пов’язана із агресивністю і бездуховністю, Спендер поставився до неї однозначно негативно, проте, передрікав їй велике майбутнє, адже “американізація” – то тінь майбутнього, коли весь світ стане таким, як сучасна Америка”. Спендер не помилився: справді західний світ пішов американським шляхом і створив масове споживачьке суспільство. Тенденцію до глобалізації можна вважати і спровокованою, і зумовленою найбільше саме цим фактом. Сполучені Штати є піонерами на цьому шляху, маючи найрозвиненішу індустрію, в тому числі – мас-медій. Тому й

антиглобалістські рухи, як правило, набувають антиамериканського забарвлення. А водночас процес глобалізації триває.

Втім, інтеграційні процеси для історії людства так само характерні, як і дезінтеграційні. Ну, скажімо, активне розповсюдження християнства, зокрема, шляхом хрестових походів або інтенсивного місіонерства, теж, мабуть, можна вважати такою собі "міні-глобалізацією", яка не переривається і сьогодні. Так само (часом – з більшою інтенсивністю, як зараз, іноді – з меншою) досить активно розширюють свої духовні володіння і іслам, і сіонізм. А чим іншим, як не прагненням до міні-глобалізацій, можна вважати послідовну вибудову імперій? Звичайно, рівень наукового знання і технічного вміння відчутно обмежував прагнення до уніфікації світу. Це "міні-глобалізація по горизонталі". Можна умовно визначити й "міні-глобалізацію по вертикалі" – хіба не таку тенденцію імпліковано у потрактування колективного підсвідомого за Юнгом?

Сьогодні ситуація змінилася, насамперед, на цьому полі. Розвиток науки, технологій, засобів транспорту і масових комунікацій не тільки сприяє інтеграції, а й робить її невідворотною. Одже є всі підстави вважати процес глобалізації неминучим – всім зрозуміло, що не може бути ядерної катастрофи "в одній окремо взятій країні", так само, як не може бути озонової діри, яка б не далася взнаки по всьому світі. Стан і характер цивілізації вимагають від людства об'єднання зусиль, технологій, наукових розробок, а найголовніше – подальшого радикального переосмислення підвалин цивілізації, становища людини у всесвіті – нових філософських, культурологічних парадигм. Йдеться про необхідність об'єднання загальнолюдських зусиль в атмосфері тієї глобальної планетарної екологічної тотальності – в найширшому й найглибшому сенсі – в процесі якої опинилося сьогодні людство як таке та його складові частини незалежно від цивілізаційної приналежності кожного народу або нації. Така планетарна екологічна залежність потребує концентрації зусиль для збереження самого життя планети і людини як такої. І тут, як можна помітити з тексту, ми звертаємось до іншої іпостасі глобалізації – до її культурного наповнення. Рубіж ХХ - ХХІ століть характеризується і тут загостренням проблем і суперечностей, і саме в цій сфері немає однозначної оцінки можливої глобалізації як явища позитивного. Нарешті у центр уваги винесено основні параметри не тільки західної, але й східної цивілізації, причому, головним чином – в її культурному, філософському сенсі. Те, що було давно відомо і вважалося екзотикою за часів розмежування Заходу і Сходу (хоча, скажімо, для Британської імперії і мало неабияке практичне значення), сьогодні, за умов цивілізаційної глобалізації стає чинником основоположним. Йдеться про потрактування співвідношення особистості і спільноти, людини і світу природи, життя і смерті, що такі різні, якщо не протилежні на Заході і Сході (а ще ж не забуваймо й про специфіку африканського континенту, активний голос якого ми, тобто, Європа, ще почуємо невдовзі). 11 вересня 2001 року можна тлумачити як трагічну демонстрацію такого протистояння і – водночас – як вияв варварського відчаю (інша справа – хто, як і для чого його використовує, але його наявність серед широкої громадськості Сходу безперечна), як різкий безпрецедентний антиглобальний акт (або антиєвропейський антизахідний акт і з орієнтацією на іншу – східну глобальність у майбутньому). Від тепер культура набуває статусу провідної парадигми як чи не єдиний засіб збереження – саме збереження – унікального середовища і своєрідних традицій. Цивілізаційна модель глобалізації викликає бурхливий сталий добре організований супротив у великої частини населення планети.

Проте, навряд чи є сенс повністю погоджуватись навіть з таким авторитетом як Шпенглер, приймаючи беззастережно протистояння цивілізації й культури. Безумовно, стосунки між цими двома основоположними факторами в організації людського існування є значно складнішими, принаймні, не можна відкидати їхньої неоднозначної взаємозалежності. Можна сподіватися, що вона має спрацювати й в процесі глобалізації. Адже націлений на унікальне і неповторне культурний дискурс може змінити вектор глобалізації, – від беззастережної уніфікації до так само беззастережного накопичення максимально довершених повністю зреалізованих різного типу моделей і фрагментів. Тож варто і глобалізацію розглянути не тільки як явище цивілізаційне, але і як феномен культури.

Всерйоз говорити про піонерську роль американської культури варто саме в цьому аспекті. Американська цивілізаційна модель та її культурні напрацювання набувають неабиякого, якщо не визначального значення.

У 1946 році Жан-Поль Сартр пояснював, у чому полягало значення американської міжвоєнної літератури для європейських письменників: "Що справді справило найбільше враження на нас – дрібних буржуа, якими ми були, селянських дітей, міцно прив'язаних до землі своїх ферм, інтелектуалів, укорінених в Парижі, – неперервний людський потік, масовий рух фермерів у долини Каліфорнії, безнадійні мандрі героя "Світла в серпні" і позбавлені коріння люди, що їх віддано у владу бурі у "42-й паралелі". Європейцям це послужило для переосмислення проблеми особистості – їм відчутно, наочно, зримо був представлений алієнований індивідум тоді, коли у Старому Світі коренева система, що єднала суспільство і людину, ще годувала її живильними соками. Пріоритет осмислення самодостатнього індивідуума належав американцям, став традицією літератури США.

Людина в літературі США – предмет моїх багаторічних досліджень, зокрема, кількох монографій. Отже маю право на певні висновки й узагальнення. Людина є предметом будь-якої літератури, проте, для літератур європейських характерною є основна зосередженість на становищі людини в суспільстві, людському соціумі, який її формує і визначає. В літературі США інші наголоси. Американець також живе серед людей. Але від самого початку історії країни він керується принципом вибору, договірним началом – у створенні і держави, і нації, і громад, соціальних страт, кланів, товариств, членом яких він стає. За ковенантом, укладеним ще на пароплаві "Мей флауер", було утворено перші американські колонії. На договірних зсадах виникають численні "товариства капусти" – добровільні різноманітні об'єднання американських громадян. Натомість зв'язаним американець виявляється безпосередньо з УНІВЕРСУМОМ – такий "синдром глобальності" закладено у пуританську свідомість, а потім розроблено, обумовлено і доведено основоположниками американської філософії, перш за все, трансценденталістами. Влучністю відзначається твердження сучасної дослідниці: "Русоїстський поділ природного і соціального як натурального, добротворного і штучного зловмисного в цілому був чужим для американців. Просуваючись просторами континенту на Захід, вони не тікали на незайману природу від зла й марноти цивілізації, а швидше здійснювали місію її провідників, які вносять у спонтанне буття диких місць раціональний лад" (Е.А.Стеценко. Экологическое сознание в современной американской литературе. 2002, с.18). Разом з концептом self-reliance, довіри до себе, виростає парадигма over-soul, понад душі, тобто, цілого космосу, з яким безпосередньо спілкується кожна людина. Хочу нагадати, що трансценденталісти для вирішення дилеми часткове/загальне зверталися до східних вчень і багато чого суттєвого з них перейняли, що також наближувало їхню філософію до комунікативності глобального зразка. Відтоді масштабом виміру людини для американського письменника, своєрідним взірцем організації, ладу і своєрідної гармонії, як правило, стає природа, всесвіт. Це стає стрижнем унікального роману Мелвілла "Мобі Дік". Це стає основою персоналізму і поезії Уолта Уїтмена. Це великою мірою впливає на Джека Лондона, який беззастережно визнає чинність законів органічної природи і в людському суспільстві. Це переходить від романтиків у ХХ сторіччя. Скажімо, у творчість Фолкнера, який додає до класичного американського об'єднання людини з природою ще й категорію часу, зробивши її основоположною у власній філософії і для власної створеної країни Йокнапатофа.

Дозволимо собі стверджувати, що Фолкнер зробив глобальність основним принципом своєї міфопоетики. Це відбилося і на його потрактуванні часу (в теперішньому спресовано все минуле, усі віки й усі події), і на його будові кожної фрази (письменник прагнув у кожному фразі вкласти зупинену з вічності мить, так, щоб той, хто читатиме, поновив сам плін життя), і на його зображенні кожної людської особистості (саме особистості, а не персонажу з натовпу) як врослої корінням у природу й історію рідного краю, і на його поцінуванні людини і людської моралі з точки зору її суголосся, зв'язаності, вписаності у природу... Фолкнер не вивчав східної філософії, будучи американцем і талановитим південцем, самотужки осягав найглибші загальнолюдські істини у глобальному масштабі.

Каміння, скеля, ріка – ознаки вічного часу, "часу гір і річок" і для Томаса Вулфа, неординарного американського епіка-індивідуаліста з Півдня.

А який своєрідний культурний глобалізм характерний для титанів американської поезії ХХ сторіччя – Томаса Стірза Еліота та Езри Паунда! Не кажу вже про обшир поетичної реальності обох метрів, але не можу обійти їхні теоретичні постулати. Адже для Еліота поет був

найбільш цінним як медіум свого народу, що передав йому усю скарбницю через мову. А Паунд свідомо і послідовно розсував обрії англomовної поезії у часі і просторі, залучаючи до неї середньовічні європейські, східні моделі, персоніфікувавши ліричного героя необмеженою кількістю масок...

Наводимо окремі, з нашого погляду, різні приклади "синдрому глобальності", характерного для літератури США від її перших кроків і до наших днів, коли тенденція ця набирає силу і виокреслюється в окремі рухи і напрями – не як втілення переможної ходи американського способу життя, а як репрезентант певної – дуже рідкісної сьогодні – ТРАДИЦІЇ розглядати людину як безпосередню частину природи, універсуму, космосу. Така ментальність природно сприяла у Сполучених Штатах відчутній підтримці екологічному рухові, в якому можна відзначити різні напрями. Деякі екологи і письменники вбачають в екологічних проблемах передовсім організацію виживання, збереження людини. Рівноцінно людині вважається вся жива природа. Так, Гаррі Снайдер проголошує завданням поета служити народу, причому, як він підкреслює – будь-якому народу, в тому числі і тваринному, і рибному, і деревам, і квітам... Інші прихильники екології наголошують на необхідності ставлення до природи як до довершеної краси. Так народжується екоестетика, паралельно з нею виникають біоетика, екоетологія, екофілософія – кожна із власними нюансами у потрактуванні, але зі спільним вістрям – збереження природного середовища. У прагматичній Америці екологія стає вагомим фактором – у 1964 році прийнято законодавчий "Акт про дику природу", у 1978 почав виходити журнал "Етика навколишнього середовища", утворюються численні діяльні товариства, чому дуже сприяв вихід своєрідної екологічної утопії Ернеста Колленбаха "Екотопія". У 80 - 90-ті роки народжуються нові рухи, які ставлять собі за мету формування планетарної свідомості і універсальної ідеології, - тобто, йдеться вже безпосередньо про проект глобалізації на широкому науково-культурному ґрунті.

Процес цей об'єднує зусилля і культурологів, і письменників, і критиків – екокритика вивчає "відношення між літературою і довколишнім середовищем" і "застосовує екологію та екологічні концепції до дослідження літератури" (The Ecocriticism Reader. Ed. By Ch. Glotfelty and H. Fromm. 1996, p. XV111, XX). У 80 - 90-ті роки течія ця набирає силу, у 1992 році організована "Асоціація з вивчення літератури і навколишнього середовища, а з 1993 видається журнал "Міждисциплінарні дослідження в галузі літератури і навколишнього середовища". Як констатують дослідники, екокритика "працює на глобалізацію", тому що поєднує спільною екологічною темою літератури різних історичних періодів та етносів.

Звичайно, такі проекти існують поруч з іншими – техногенними, політизованими, комерціалізованими, досить часто реалізованими не в США, а за їхніми межами, на менш захищених територіях бідніших країн.

Неоднозначним є потрактування терміну "глобалізація" навіть в дискурсі самої американської спільноти, де поряд із уніфікуючи ми тенденціями успішно розвиваються традиції унікалізації. Всім відомо, що рубіж ХХ - ХХІ століть для Америки характерний сплеском мультикультуралізму. Причому, йдеться про множинність різного роду – расову, етнічну, регіональну, гендерну, сексуальну – тобто, про широкий діапазон множинності, про множинність як визначальний КОНЦЕПТ американської ментальності і культури, наявність якого характеризує всі етапи і стадії національного розвитку, починаючи від самого зародження США. Найяскравіше його виражено блискучою метафорою У.Джеймса, яку можна вважати основоположною щодо сьогоденної американської філософської парадигми: "ПЛЮРАЛІСТИЧНИЙ УНІВЕРСУМ". Саме множинність, плюралістичність, DIVERSITY як основний культурологічний принцип ствердив і закріпив етап постмодернізму (хоча це й парадоксальне твердження – адже постмодернізм принципово не визнає центральності, спираючись на поліцентризм, децентрацію, метафоризовані різомою). Адже й парадигмальний злам – від melting pot до мультикультуралізму – настав після постмодернізму і був ним теоретично й ідеологічно (термін абсолютно придатний) підготовлений.

Виходячи із дискурсу сучасності і спираючись на промовисту метафору У.Джеймса, американські дослідники спрямовують зусилля на вивчення і узагальнення множинних культурних моделей, які перебувають у різноманітних складних відносинах у живому організмі американського суспільства на всіх етапах його історії. В Україні, як і в інших пострадянських

країнах, найбільше уваги приділяється закономірностям і культурним реаліям поліетнічного процесу, оскільки це найбільше відповідає тим ускладненням, з якими безпосередньо стикається нова гомогенність. І тут зважання на американський досвід в усій його повноті й багатовекторності просто-таки необхідне для багатонаціональної України також.

Мультикультуралізм по-різному сприймається в Штатах, тому що є різновекторним. З одного боку, його розквіт свідчить про високий рівень демократичності американського суспільства, адже мультикультуралізм акцентує самоусвідомлення і самоцінність кожної особистості (політика self-identity) і що ще більш цінно – лояльність, толерантність до ІНАКШОСТІ як такої (широко впроваджена ідеологема політкоректності, яка офіційно не змінилася і після трагічних подій 11 вересня 2001 року). З іншого боку не можна заперечувати дисперсної інтенції мультикультуралізму, яка врешті-решт здатна привести до роз'єднання, розпорошення нації по численних громадах.

Одна з найпродуктивніших моделей мультикультуралізму – регіональна специфіка величезної країни. В нашій пресі цей аспект американської мультикультуральності не знаходить адекватного відображення, проте в Штатах йому приділяється значна увага. Досить сказати, що за останні кілька років в країні організовано (за підтримки державного фінансування) десять центрів вивчення місцевої культури, яка розцінюється дослідниками як МІСТ ДО КУЛЬТУРИ УНІВЕРСАЛЬНОЇ. А це вже змінює або уточнює само поняття глобалізації, наголошуючи необхідність не тільки уніфікації, а й підкреслюючи нагальну потребу збереження унікального у глобальній плюралістичності. Більш того, за такої постановки проблеми і сама глобальність може відбутися, дати позитивні наслідки, стати надійною і довготривалою, плідною і ґрунтовною лише за умов повної реалізації, розкриття всіх потенцій, максимального розквіту кожного локусу, що складає тіло глобальності.

Щоб зберегти за такої структурної моделі і на таких демократичних засадах єдність країни і не втратити її демократизму необхідні надзвичайно міцні об'єднавчі начала, які гарантували б центрацію. Визнаючи потребу такого стабільного організуючого, об'єднавчого центру, американісти сьогодні всерйоз зайняті переосмисленням самого поняття нації. Перш за все, дослідники виходять із неординарного досвіду формування і складу американської нації як такої – адже ані історичного коріння, ані інших ознак, здобутих довгим проживанням в однакових умовах на одній території, вона не мала від самого початку, немає й зараз, бо звичний спосіб її утворення – імміграція – залишається. Одним із надійніших гарантів національної єдності вважалась наявність однієї мови. Але ретельні дослідження останніх років (див. Mark Shell. *Babel in America; or, The Politics of Language Diversity in the United States.* // *Critical Inquiry*, Autumn, 1993; *Not English Only. Redefining "American" in American Studies.* Ed. Orm Overland, 2001 та ін.) довели, що американська література є не одно-, а багатомовною (українські дослідники могли б збагатити досвід колег спостереженнями над групою так званої Нью-Йоркської поезії, про чію національну приналежність точилися і точаться дискусії в Україні). Отже, така безперечна об'єднуюча категорія як мова не може вважатися безперечною ознакою національної ідентифікації, а відтак – приналежності літератури до тієї чи іншої національної спільноти. І сьогодні мовне питання є вже не теоретичним, а великою мірою прагматичним, бо без його вирішення залишається неможливим розв'язання цілої низки проблем дискурсу діаспорної культури або емігрантології.

Пошуки американських літературознавців, культурологів, істориків спрямовано на інші об'єднуючі принципи, деякі з них обернено до естетичних канонів літератури. На цьому шляху один з найавторитетніших сучасних дослідників США професор Еморі Елліотт. (*Emory Elliott/ Cultural Diversity and the Problem of Aesthetics.* // Herbert Grabes (td.) @ *Innovation and Continuity in English Studies. A critical Jubilee. Bd./Vol.44.2001*).

Ми вже мали нагоду неодноразово говорити й писати про те, що, на наш погляд, таким об'єднуючим фактором був, є і залишається американський індивідуалізм із необмеженими варіаціями реалізації комунікативності. Концепція індивідуалізму, акцент на самоцінності людської індивідуальності взагалі є визначальними для західної цивілізації, зокрема, для такої її гілки, як США. Але варто нагадати, що виділення індивідуальності як самостійної і самодостатньої одиниці водночас означає нічим не обмежені пошуки її "вписаності" у складну систему взаємин з іншим, з громадою, із суспільством, із універсумом, тобто, не виключає

проблеми епічності. Американське потрактування проблеми індивідуалізму відзначається відмовою від однотипових однозначних універсальних рішень, від уніфікації й визнанням МНОЖИННОСТІ як принципу організації життя. Проте вже наявність плюралізму як необхідної складової американської ідеології, теоретично обґрунтованої постмодерністським етапом у розвитку культури і ментальності, практично широко розпропагованої і запровадженої мультикультуралізмом, забезпечує низку умов і характеристик, що сприяють новим формам людського співжиття. Зокрема, ту лояльність до "іншого", "інакшого", яка сприятиме збереженню поліцентричності й унікальності і у самій глобальній моделі людської культури, якої потребує наша доба і яка слугуватиме запорукою плідного співіснування на невеликій планеті Земля різно орієнтованих культур.

Галина СИВАЧЕНКО,

доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту літератури НАН України, випускниця програми ім. Фулбрайта

Мультикультурне виховання у дискурсі глобалізації

Світове господарство та світова інформаційна система репрезентують сьогодні, здавалося б, найприємніші сторони життя нашої доби. Світ, однак, забуває, що інтернаціоналізація чи глобалізація є насправді лише проникненням сильніших форм у слабкіші економічні системи й наступним упорядкуванням їх на власний розсуд. Уявлення про процвітаючу світову економіку – це лише один з великих міфів ХХ ст., коріння якого сягають у просвітницький раціоналістичний оптимізм, а поживну енергію він черпає з технологічного оптимізму першої промислової революції ХІХ століття.

За цим помпезним і приємним фасадом приховано те, чому люди вже не знають як дати ради. При успішному проникненні могутніх технологій у економічно та інформаційно слабші країни справа часто доходить до зустрічі двох діаметрально протилежних культур: навряд чи когось з європейців цікавить, як виглядає побут малоазійського робітника, котрий припадає деталі до клавіатури комп'ютера. Безперечно, він відрізняється від побуту європейця і, ясна річ, він не подібний до побуту пересічного американця. Але всупереч цьому саме цей робітник впроваджує, фактично, винятково високу технологію на пристроях, придуманих американськими конструкторами.

Поза тим, ідеться не лише про зустріч культур, це своєрідне безкомпромісне проникнення культури економічно сильнішої країни у культуру економічно слабшої. При такому погляді за лаштунки уся інтернаціоналізація розпадається. Однобічна й зарозуміла оптика економічно сильнішого, котрий вважає, що і його культура перебуває на вищому рівні, повинен шанувати економічно слабшого, проте з культурного боку, можливо, рівного йому партнера. Сьогодні світ починає усвідомлювати (власне, Європа та Америка починають розуміти), що єдиний світ не перебуває під владою сильніших, але безліч світів існує на земній кулі, що європейсько-атлантична культура з її грецько-іудейськими коренями не може виступати як норма, до якої мали б пристосуватися всі інші світові культури чи уподібнитись їй. Світ (тобто Європа та Америка) почав розуміти, що відмінність решти культур не є проявом їх нижчого ступеня розвитку, а лише своєрідністю, яка випливає з іншого історичного розвитку, з інших природних умов і пов'язана з іншими економічними ієрархіями. Таким чином, сучасний світ – це світ багатьох культур і їх диверсифікація є нормальним явищем, так само як їх об'єднання під проводом однієї може бути лише хворобливим процесом.

Світ, втім, починає брати до уваги й ту реальність, що ці відмінні між собою культури він не в змозі навіть порівнювати між собою. Культурні цінності можуть випромінювати такі різнобічні норми, що речі або поняття, котрі в одній галузі вважаються вершинними проявами, друга може поцінувати як занепад чи хибність. Навряд чи багато говорить європейцеві пієтетне ставлення до кількості принесених людських жертв у давніх європейських культурах. Коли, скажімо, Саддам Хусейн отруїв води Перської затоки нафтою, Європа зреагувала на це бурхливо,

визначивши його дії як удар нижче пояса. У Європі все ще культивується лицарська традиція та уявлення, згідно з якими супротивники мають виходити виключно на чесний герць. Згідно ж зі східними уявленнями, дії Хусейна були легітимним кроком, оскільки, за східними етичними поняттями, має значення виключно критерій ефективності дії й не має жодного значення, якими засобами досягається перемога. Подібна реакція, на жаль, спостерігалася з боку мусульманського світу на події 11 вересня в Нью-Йорку.

Усі ці культурні величини, звичайно, не співмірні й навряд чи їх можна звести до спільного знаменника. Кожна культура творить неповторну систему цінностей, норм і означень і кожна залишається цінністю сама в собі – відтак вона й складає цінність для людей, які її витворили й споживають, оскільки ці люди мають свої власні життєві цілі, власне походження, власний погляд на світ, відмінні від цілей, походження й світогляду людей, що належать до інших культур. У їхньому житті їхня культура діє ефективніше, що означає, що вона допомагає їм жити. Саме тут, напевно, варто було б шукати остаточний критерій для визначення й оцінки культури.

Базуючись на внутрішніх цінностях і прив'язаностях певної культури марно обурюватися "гріхами" чи "вадами" інших культур. Хто, скажімо, ризикне, з повною відповідальністю поціновувати культуру панків як більш зрілу (оскільки вона є більш повна), чи як менш зрілу стосовно культури середньовічних бардів чи менестрелів (пісні яких порівняно з музикою панків благовучніші?). Коли Європа, поціновує іслам як варварську релігію через те, що в ньому проповідується поширення вчення за допомогою зброї, або іронізує над одягом ісламських жінок – все це є свідченням нерозуміння внутрішньої логіки ісламу, тлумачення ісламу з позиції раціональної та прагматичної Європи, і саме тому – подібна оцінка неприпустима. Адже ж можна і перевернути дане "рівняння" – як це часто відбувається в дійсності – і поціновувати одяг європейських жінок з позицій ісламу як верх аморальності. Не треба ходити далеко і в самій Європі чи Америці. Варто згадати бодай аргументи прихильників і противників абортів, які звинувачують одне одного в аморальності, з одного боку, і в догматизмі, з іншого. Причому, ідеться, власне, про зустріч двох різних культур.

Сучасний світ, таким чином, уявляється насправду мультикультурним. Відтак одна з найпосутніших проблем культурологічного дискурсу є мультикультурна освіта і виховання. Сучасній освіті не залишається нічого іншого, як прийняти й поважати цю реальність і вести дітей до розуміння багатьох культур, у цьому, власне, й полягає сенс мультикультурної освіти та виховання. Вони ведуть до взаємної толерантності та емпатії, оскільки орієнтують дітей на розуміння відмінних цінностей чи відмінних ціннісних ієрархій. Мультикультурна освіта і виховання є своєрідним викликом постмодерної доби, оскільки постмодерне бачення змушує людину розуміти речі в їх багатогранності й поважати протилежні точки зору. Це можна вважати своєрідним викликом постмодерної доби ще й тому, що людина початку ХХІ століття починає потроху усвідомлювати, що по-іншому жити неможливо. При такій потужній і широкій глобалізації економіки та інформації уже неможливо далі не поважати культурного розмаїття, оскільки світ спроможний дійти до культурного колапсу. З'ясується, що однакові економічні чи технологічні процеси діють у різних країнах по-різному, оскільки ними користуються люди з різними культурними настановами. Повага до культурної відмінності іншого може, врешті решт, призвести до інтернаціоналізації в широкому сенсі – якщо певний технологічний підхід і його використання переконливо увіллється у культурну специфіку країни – відтак може діяти значно ефективніше. Класичним прикладом може слугувати Японія, де вірність працівника фірмі (сприйнята як культурна цінність ще з доби самураїв) присутньо сприяє ефективності виробництва.

Мультикультурна освіта і виховання стають неминучими і для відкритих суспільств Західної і Східної Європи та США, оскільки там реально існує безліч культурних спільнот: арабська в Парижі, афро-американська в Лондоні, турецька в Німеччині, турецька й арабська в Амстердамі, безліч культур з цілого світу в США та ін. Уряди й населення країн Заходу починають це вже добре усвідомлювати. Наприклад, у школах Великобританії запроваджується вивчення арабської мови, запровадження української мови у вузах Чехії для того, щоб працювати з українськими емігрантами тощо.

У Східній же Європі, зокрема в Україні, ще до кінця не усвідомлюється необхідність мультикультурної освіти і виховання, що виявляється навіть у нехтуванні таким важливим

явищем як поліконфесійність та запровадження у шкільних курсах України, наприклад, предмета "християнська етика", яку взагалі поки що невідомо, хто має викладати. З іншого боку, з огляду на те, що чутливість і здатність розрізняти варіабільні культурні цінності виявилася за роки соціалізму зниженою, часто виявляється неспроможність знайти місце українським культурним цінностям серед них. Адже всі ми були виховані монокультурно, в нас не розвивали чуттєвість до відмінних культурних цінностей.

Головною вадою монокультурних освіти і виховання є формування такої реальності, котра призводить до точно встановленої ієрархії та до певного розшарування суспільства, оскільки критерій оцінки "правильної" та "неправильної" цінностей здебільшого легітимізовано. Проблема критеріїв, однак, і за певної ієрархії не зникає цілковито, коли саме за критеріїв відмінності "правильної" цінності від "неправильної" не беруться або загальноприйняті цінності, або той факт, що владні структури одноосібно виступають носіями "правильних" цінностей, що, до речі, й досі не подолано в нашій державі, де з надр або Кабінету міністрів або Адміністрації президента час від часу виходять постанови про увічнення пам'яті або Петлюри, або Щербицького.

Монокультурне виховання призводить до певним чином встановленої ієрархії цінностей, норм і значень з усіма наслідками. Виховання чутливості лише за допомогою однієї культури може призвести до ліквідації людських творінь, завдяки яким існує нечутливість, хоча вони й могли виявитися висококультурними, як це трапилося, скажімо, з буддійськими статуями в мусульманських країнах. Монокультурне виховання призводить до панування в творчості певних цінностей, тому в межах однієї культури ціннісні орієнтири усталені, і, отже, можна підтримувати творчість у напрямі до вершинних ієрархій. Монокультурне виховання може вдатися до культурного "імперіалізму" – якщо дивитися на світ лише очима власної культури, вважати її мірилом, а решту – відхиленням від цієї норми, тобто незрілими цінностями.

Монокультурне виховання призводить і до серйозних наслідків у гуманітарній сфері, особливо за авторитарних режимів чи у країнах з малорозвиненою демократією. Вартість, відмінна від загальноприйнятих культурних норм, поцінюється як небезпечна, забороняється її популяризація і поширення, часом знищується (спалення книжок у фашистській Німеччині, вилучення книжок до спецхранів у СРСР тощо), її носії ізолюються. У своїх граничних проявах монокультурне виховання проповідує расизм і соціальну нерівність (іспанізація 400 років тому Америки, мадяризація Словаччини часів Австро-Угорщини, русифікація України тощо).

Мультикультурна освіта і виховання ведуть, навпаки, до формування відкритого демократичного суспільства, репрезентуючи різні, часом відмінні, культурні цінності як взаєморівноцінні. Вони спрямовані проти дискримінації за расовими і національними ознаками, ліквідуючи почуття зверхності однієї раси чи нації над іншою. У цьому сенсі, скажімо, можна вести мову про специфіку циганської культури, яка відзначається художніми цінностями відмінними від українських або загальноєвропейських норм. Мультикультурне виховання підтримує повагу до людини, розвиваючи усвідомлення цінності кожної окремої особистості, здатність до емпатії. Воно ліквідує або зменшує догматизм, розвиваючи чутливість до невідомих, нових цінностей. У кінцевому підсумку, воно пропагує соціальну рівність, бо кожній людині "присуджує" однакову, рівну цінність.

Мультикультурне виховання є складним і досі не розпрацьованим достатньою мірою процесом. Воно не стільки академічна, наукова дисципліна – скільки практична, культурно політична та педагогічна проблема. До її головних практичних труднощів належить питання, яким чином розвивати чутливість до цілком відмінних цінностей без введення такої безлічі фактів історії та взаємин різних культур. До вирішення цієї проблематики веде один шлях: повернутися до первинного значення слова "культура" й збагнути мультикультурне виховання як *multi culture*, різнобічне культивування. Треба повернутися до грецького слова *aisthesis*, до смислового розуміння як протилежності *poesis*, до мислення, оскільки все починається з *aisthesis*, а не *poesis*.

Мультикультурне виховання приховує в собі ще одну небезпеку. Його відкритість, толерантність можуть повністю здійснитися лише тоді, коли людина (чи культура) не відчувають загрози власній екзистенції. У ситуації екзистенціальної загрози необережне воно може призвести до внутрішнього розпаду певної культури, оскільки тут ідеться, окрім іншого, і про фузію

цінностей різних культур. Цей факт слід брати до уваги в сучасній ситуації України. Мультикультурне виховання необхідне передусім обоюстороннє. З одного боку відчуватиметься слабкість, а з іншого – нереалізація цінності однієї культури можуть переважити цінності іншої. Проте з цієї небезпеки не випливає, що слід відмовитися від такого суттєвого фактора глобалізації, як мультикультурне виховання.

*Олександр ДЕМ'ЯНЧУК,
кандидат фізико-математичних наук, доцент
Національного університету "Кієво-Могилянська академія",
випускник програми RSEP (Інститут Кеннана)
та програми ім. Фулбрайта*

Політичні та інституційні аспекти впровадження закордонних моделей освіти в Україні

Однією з цілей реформування вищої освіти в Україні, як зазначає Національна доктрина розвитку освіти, є "інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів". Згідно з доктриною і за умов здійснення освітньої політики, як, власне, і будь-якої публічної політики, визначена мета має узгоджуватися або, принаймні, не суперечити іншим завданням цієї політики. Відповідно і шляхи та засоби реалізації політики мають служити її комплексним цілям і цінностям, не заперечуючи жодної з них.

У своїй доповіді хочемо торкнутися можливості саме такого здійснення освітньої політики в Україні. Звичайно, повний аналіз освітньої політики в плані інтеграції у світову та європейську освітню спільноту справа складна і досить об'ємна, і тому ми обмежимося обговоренням лише одного аспекту цієї політики – доцільності й можливості запозичення і впровадження закордонних моделей вищих навчальних закладів у вітчизняній освітній системі.

У західній вищій освіті нині відбуваються радикальні зміни, причому, як свідчить Мартін Карной, метою цих змін є "досягнення відповідності міжнародним стандартам шляхом **зміни способу надання освіти**", тобто, все ще тривають пошуки моделей, що давали б змогу гідно відповідати на виклики часу.

Серед глобальних факторів, що висувують принципово нові завдання перед університетською освітою, слід зазначити насамперед значне зростання міграції й, відповідно, розширення можливостей здобуття освіти і професійної підготовки дорослими в інших країнах. На вибір місця навчання впливає не стільки вартість освітніх послуг, скільки умови й перспективи одержання вищої освіти (престижність навчального закладу, якість освіти, яку він надає студентам, варіативність здобуття знань і кваліфікації відповідно до власного бачення людиною свого професійного майбутнього). Скажімо, в США велика кількість іноземних студентів (щороку близько одного мільйона чоловік - понад третина всієї міжнародної студентської спільноти), крім великої урядової підтримки міжнародної освіти, значною мірою пояснюється принципом Liberal Arts Education в американських коледжах та університетах у поєднанні з високою професійною підготовкою. Liberal Arts Education – поняття, яке все ще не знайшло адекватного перекладу слов'янськими мовами, але, виходячи з філософії цього принципу, найкраще вжити вираз „освіта для вільного розвитку”, тобто, навчання, що враховує і суспільні потреби, й індивідуальні інтереси, здібності та уподобання особи. Наприклад, Японія після Другої світової війни надала державну підтримку значній кількості своїх студентів для навчання за кордоном, і в першу чергу в США. Крім того, у 1950 - 60-ті роки американська модель вищої освіти розглядалася основа в інституційному реформуванні вищих навчальних закладів (щоправда, Японія пізніше від цієї моделі відмовилася, принаймні в державних університетах, пояснюючи це "іншою суспільною психологією"). На Зальцбургському семінарі влітку 2000 року, що мав назву „Альтернативні системи і структури вищої освіти: суспільні потреби й інституційний відгук для 21-го століття”, директор Центру досліджень вищої освіти з Касселя Стефані Шварц повідомила, що її Центр дістав урядове завдання вивчити можливості впровадження американських моделей університетської освіти в Німеччині.

Власне, чому в цій роботі приділено таку увагу саме американській моделі? Крім наведених міркувань, слід зазначити і суто формальну причину: введення Законом „Про освіту” ступенів бакалавра та магістра в українських вищих навчальних закладах відповідає англо-американській системі наукової та професійної підготовки (фундаментальна вища освіта з широким спектром курсів з різних дисциплін на першому ступені навчання та поглиблена вузька спеціалізація на магістерських програмах). Відповідно, принцип єдності форми і змісту спонукає до глибинних змін у навчальних планах, програмах і структурі українських вузів, інакше кажучи, введення принципово нової моделі вищої освіти.

Для подальшого обговорення варто в першу чергу звернутись до визначення місії університетів у сучасному та майбутньому суспільстві. За твердженнями таких відомих дослідників, як Мартін Карной, Пітер Скотт, Даррелл Льюїс, “університет має стати не лише головним провайдером наукових і технічних знань та професійних умінь, від яких значною мірою залежатимуть передові економіки у прагненні до підвищення добробуту та якості соціального й індивідуального життя; він також встановлюватиме нові, чесніші й раціональніші принципи суспільної стратифікації”.

Очікується, що в майбутньому суспільстві знань університети стануть ключовими агенціями збереження національної самосвідомості й водночас досягнення високої конкурентоспроможності у масштабі глобальної економіки. І винятковою місією університетів стане *сприяння інноваційному розвитку суспільства*.

За твердженням Магоро Маруяма, інноваційний етап розвитку відбувається за *нової парадигми*, а отже, потребує якісно відмінних підходів і методів. При цьому неocenенну роль відіграє між- і мультидисциплінарність. “Наприклад, [суспільство] прагне до побудови неієрархічної, симбіотичної, плюралістичної урядової структури. [Це] потребує комплексної обробки і скерування комунікацій, а також віднайдення симбіотичних комбінацій гетерогенності. Спеціальні комп’ютери і комп’ютерні програми... мають розроблятися тими, хто здатен досягнути і систему в цілому, і її складові. Але вони повинні знати також принципи організації управління, склад етнічних і професійних груп цієї нації, культуру цих груп, психологічні й політичні мотивації до згоди і незгоди тощо” – пише М.Маруяма. Отже, жоден фахівець з вузькою спеціалізацією нездатен виконати таке завдання.

Своє порівняння освітніх парадигм сучасного індустріального/ інформаційного суспільства і майбутнього суспільства знань Артур Харкінс наводить у такій таблиці

Таблиця 1

Порівняння освітніх парадигм

Парадигма індустріального та інформаційного суспільства	Парадигма суспільства знань
• національний та до певної міри міжнародний контекст розвитку • розвиток особи на основі загальної грамотності та базових навичок і умінь • однаковий набір стандартів для всіх учнів • зовнішній контроль і примусова дисципліна • об’єктивне оцінювання за встановленими стандартами, тестування і конкуренція • однаковий фундаментальний навчальний план для всіх	• світовий інформаційний контекст людського розвитку • індивідуальний розвиток здібностей для досягнення найвищого особистого і суспільного потенціалу • кооперативне встановлення індивідуальних орієнтирів розвитку кожного окремого учня • внутрішній контроль і самодисципліна • кооперативне оцінювання – самооцінка і пакетне оцінювання • різноманітність для кожного учня – навчальний план є засобом досягнення особистих цілей і виконання суспільних обов’язків

Які можливості впровадження парадигми майбутньої освіти і формування особистості з міждисциплінарною підготовкою дають американська та українська (а фактично – радянська) моделі вищої освіти? Погляньмо на порівняльну таблицю, складену за численними публікаціями у вітчизняній та світовій літературі, включаючи вже згадані праці Артура Харкінса та Магоро Маруяма, а також статтю в журналі “The Economist”.

*Таблиця 2.
Порівняння моделей вищої освіти*

Характеристики	Орієнтована на потреби особи (американська, британська)	Орієнтована на потреби суспільства (радянська, німецька)
Філософія	Задоволення потреб/бажань особи з тим, щоб вона поєднувала власний добробут із служінням суспільству; "формування" людей, конкурентоздатних на світовому ринку праці	Задоволення потреб розвитку суспільства шляхом цілеспрямованого добору та підготовки "гвинтиків державної машини"; "виробництво" робочої сили для заздалегідь визначених секторів суспільного життя
Структура	Множинність вибору на всіх рівнях навчання	Цілеспрямоване тренування з обмеженими варіантами в межах обраної спеціалізації
Тривалість	Протягом усього життя з численними можливостями перекваліфікації/зміни сфери діяльності	Вікові обмеження згідно з суспільною корисністю, певні можливості підвищення кваліфікації чи зміни сфери діяльності
Фінансування	Різноманітні джерела, включаючи приватні та публічні/ державні фонди для всіх ВНЗ, в т.ч. приватних; підтримка окремих осіб, а не інституцій	Державний бюджет або приватні кошти; підтримка інституцій, а не окремих осіб; відсутність традицій/умов для існування благодійних внесків/стипендій;
Управління	Самоврядування інституцій і партнерство з контрольними органами; "правила гри" ВНЗ виробляються академічною громадою ВНЗ спільно з професійною адміністрацією; різноманітність й гнучкість методів управління з орієнтацією на задоволення запитів клієнта (студента)	Сильний регуляторний/контрольний тиск з боку вищих управлінських органів; "правила гри" ВНЗ розробляються людьми, мало причетними до академічної діяльності (парламент, Кабінет міністрів, чиновники Міністерства тощо); жорсткість і одноманітність методів адміністрування з орієнтацією на вимоги вищих керівних органів
Навчальний план	Формується структурним підрозділом ВНЗ з орієнтацією на задоволення потреб студента з кількома "обов'язковими" курсами	Визначається і стандартизується вищими керівними органами з орієнтацією на задоволення встановлених нинішньою державною владою потреб суспільства, мінімальна кількість вибіркових курсів
Контекст	Плюралістичне суспільство з високорозвиненими демократичними інституціями; глибокі традиції вільного фундаментального навчання; доступ до світових інформаційних, фізичних і людських ресурсів	Сильний ідеологічний зсув і колективізм, покладання на сильну владу, а не самодостатній розвиток особистості; демократичні інституції ще не розвинуті; авторитарний традиційний стиль викладання з переважанням запам'ятовування над критичним мисленням; сильно обмежений доступ до світових ресурсів ("їжте, що дають")

Зіставлення обох таблиць прямо свідчить, що сучасна українська модель освіти, в тому числі вищої, не відповідає вимогам професійної діяльності в майбутньому суспільстві, а отже, і не може поки що претендувати на гідне місце в світовій академічній спільноті.

З іншого боку, пряме перенесення американської моделі в українські умови також неможливе, про що свідчить досвід японських університетів. Будь-яка модель формується і діє у відповідному контексті. Деконтекстуалізація моделі може нівелювати її переваги і посилити негативні характеристики в новому суспільному, економічному й політичному контексті. Запозичення окремих елементів іншої моделі неминуче викличе їх конфлікт з існуючою моделлю, наслідки якого важко передбачити. Нині ми спостерігаємо такий конфлікт між системою академічних ступенів, що сформувалася за радянських часів, і новими ступенями бакалавра і магістра: випускники з дипломом бакалавра не можуть знайти собі роботу і *змушені* вчитися ще рік, щоб одержати кваліфікацію спеціаліста. Ситуацію погіршує і вузька спеціалізація навчання на бакалавраті, що суттєво обмежує міждисциплінарність підготовки фахівців майбутнього й заважає студентам змінити профіль своєї підготовки без необхідності переслуховувати велику кількість спеціалізованих курсів. Так у Національному університеті

“Києво-Могилянська Академія”, відомому високим рівнем міждисциплінарності у навчанні та наукових дослідженнях, були випадки, коли після двох років навчання на факультеті гуманітарних і суспільних наук студенти не могли перейти на правничий факультет і змушені були заново вступати до НаУКМА, настільки вузькопрофільними були курси, що викладалися на цих, здавалося б, споріднених факультетах. Очевидно, це пов'язано зі “спадковим” характером навчання в українських вузах, коли студент спочатку повинен “спожити” надбання своїх попередників, обсяг якого щомиті стрімко зростає (період подвоєння інформації нині становить менше 10 місяців), а потім вже створювати нове знання (якщо по дорозі не розгубить творчих здібностей). Тобто, в індустріальній/інформаційній парадигмі української освіти має сенс говорити в кращому разі про вдосконалення існуючих, а не продукування інноваційних знань.

Поговоримо тепер про можливості, перспективи та перешкоди для переходу до нової освітньої парадигми. Численні публічні заяви державного керівництва України про інноваційний характер розвитку нації й одночасні плани і програми модернізації суспільства свідчать в кращому разі про нерозуміння українськими політиками змісту термінів, що вживаються. В одній з попередніх публікацій зазначалося, що модернізація спонукає від “відсталі” країни наслідувати приклад розвинених держав і прагнути досягти їхнього рівня розвитку. Отже, насправді модернізація означає відтворення, а в кращому разі певне поліпшення попереднього досвіду, що, за Маруєюмою, відбувається в межах старої парадигми. Інноваційний шлях вимагає принципово нової філософії суспільного розвитку, яка дасть змогу здійснити “прорив” і вийти на якісно вищий рівень політичного, економічного і суспільного життя.

Таким чином, від обговорень освітніх проблем ми неминуче переходимо до проблем загальнонаціональних – політичних (оскільки саме в боротьбі та взаємодії політичних сил може бути сформована освітня політика, і зразок такої соціал-демократичної політики ми бачимо у вигляді Національної доктрини розвитку освіти), економічних (бо ніяка реформа не може здійснюватись “адіабатично”, без підживлення необхідними ресурсами, і вимагає певного рівня економічного розвитку) і соціальних (маємо численні приклади з новітньої української історії, коли перетворення здійснювались і здійснюються адміністративною волею, без широкої суспільної підтримки, а часом навіть всупереч прагненням і очікуванням населення). Водночас, задекларованих цілей, що згадувались вище, неможливо досягти без розвитку нових моделей вищої і професійної освіти. Наскільки можливі глибокі реформи вищої освіти, спрямовані на реальне входження українських університетів до світової академічної спільноти?

У політичному плані ці реформи передбачають насамперед відмову держави від патерналістських стосунків з народом, а натомість врахування й узгодження передовсім індивідуальних інтересів окремих груп населення й окремих індивідумів. Фактично це означає зміну суспільної філософії – від пріоритету суспільних інтересів перед інтересами особи до пріоритету розвитку особистості й досягнення суспільного добробуту через добробут кожного. (Порівнюючи парадигми індустріального суспільства та суспільства знань, Артур Харкінс з цього приводу зазначає, що для першого притаманний особистий внесок кожного в структурований суспільний порядок, а для другого – особистий внесок, що поєднаний з можливостями вибору, які приносять вигоду і суспільству, і цій особі.)

Звичайно, вольовим рішенням неможливо змінити суспільну філософію, для цього потрібні час і умови – політичні, економічні, психологічні тощо. Створення таких умов, крім багатьох інших факторів, залежить і від здатності до реформування основних суспільних інституцій. Тож розглянемо тепер інституційний фактор можливих і необхідних (в тому числі задекларованих) освітніх реформ.

Інституційна структура системи освіти поділяється на декілька рівнів:

1. Макрорівень – всі формальні, неформальні (сім'я, сусіди, щоденне оточення) та інформативні (засоби масової інформації) інституції, що так чи інакше роблять внесок у освітній розвиток особистості й суспільства. Зміни на цьому рівні можливі як цілеспрямовані, так і стихійні, викликані певними випадковими обставинами чи зумовлені об'єктивними суспільними, економічними й політичними процесами.

2. Державний рівень – мережа формальних навчальних закладів державної власності, діяльність яких полягає насамперед (або винятково) у наданні освітніх послуг за кошти держбюджету. Реформування освіти як інституції на державному рівні можливе лише внаслідок

перемоги якоїсь однієї політичної сили або в разі гострої потреби, як це було, наприклад, з дозволом державним ВНЗ здійснювати комерційний набір студентів.

3. Інституційний рівень – окремі навчальні заклади чи їх об'єднання незалежно від форми власності. Можливості реформування тут обмежені з усіх боків: державним рівнем, який через притаманне йому прагнення до сталості не може дозволити довільних змін, внутрішньою структурою закладу, що також є одним з сильних чинників консерватизму, і суспільним оточенням, оскільки будь-який університет має складні й розгалужені стосунки з найближчими економічними, соціальними та політичними структурами.

4. Фаховий рівень – факультети споріднених спеціальностей, наукові школи чи, висловлюючись іронічно, “гільдії”, що за законом або традицією мають право на “остаточну істину”. Зміни на цьому рівні означали б перегляд догм, на яких побудована кожна конкретна школа, що може породити сумніви у непогрішності представників цієї школи. Тому, як правило, збільшення кількості наукових шкіл відбувається за рахунок утворення відгалужень або відкриття “ренегатами” нових наукових напрямів.

Отже, жоден інституційний рівень не має сприятливих умов для швидкого й цілеспрямованого реформування. Водночас, ми спостерігаємо багато випадків, коли неспроможність здійснити зміни в межах існуючих інституцій змушує найактивніших ініціаторів реформ створювати нові інституції. Яскравими прикладами такого способу реформування є Національний університет “Киево-Могилянська Академія” і деякі інші недержавні університети в Україні, підприємницький університет Ворвік у Великобританії, університети транснаціональних корпорацій “Тойота”, “Моторола” та інших у США. На семінарі з проблем управління змінами, влаштованому Міжнародною радою академічних обмінів (IREX) у Києві у червні 2002 року, керівник одного з вищих навчальних закладів нового типу прямо сказав, що створення його коледжу було зумовлено в першу чергу неможливістю досягнення бажаних змін в існуючих інституційних рамках.

Історія створення й розвитку Києво-Могилянської Академії та багатьох приватних ВНЗ в Україні свідчить не лише про перспективність інновацій шляхом утворення нової інституції, але й про небезпеку довільного інституційного реформування на нижчому рівні, якщо воно суперечить інтересам і загрожує структурі вищого інституційного рівня. Це цілком природно з точки зору структурно-функціональної теорії, за якою основною умовою безперервної діяльності системи є стабільність елементів і непорушність основних зв'язків між ними. Але за цією ж теорією, зміна бодай одного елемента неминуче призводить до заперечення всієї системи в цілому. Тому для випадку радикальних суспільних змін, через які нині проходять посткомуністичні країни, Петр Штомпка запропонував модель процесу, в центрі якої діяльність індивідів. Суспільство розглядається як неперервний потік суспільних змін, які є агрегатними наслідками індивідуальних дій. Суспільні утворення не мають стабільної, сталої форми, а перебувають у постійному процесі перетворень в результаті дій членів суспільства. Характер суспільства повністю залежить від того, що люди думають і роблять, а члени суспільства розглядаються як творчі складові.

Розвиток суспільства за системно-функціональною теорією потребує визначення, як має виглядати ідеальне суспільство, які інституції воно повинно мати, які треба створити структури, які форми людської діяльності запровадити. Модель процесу, навпаки, не прагне до строгих визначень того, як має будуватися суспільство, за винятком однієї: воно повинно бути вільним, надавати свободу всім своїм членам. Це образ суспільства, позбавленого будь-яких обмежень спонтанної людської творчості, такого, що має необмежений простір для варіантів, безліч можливостей, суспільства, яке його члени будують спонтанно. Формування системи освіти, що відповідатиме вимогам майбутнього суспільства знань і ставитиме українські університети на один щабель з провідними світовими вищими навчальними закладами, вимагає саме такого підходу до освітніх реформ.

Сергій КЛЕПКО,

кандидат філософських наук, проректор з науково-методичної роботи
Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти,
випускник програми Education Reform at the Secondary Level (ECA)

Глобалізація і атестація наукових кадрів

Відразу хочу запевнити. Критика стану атестації в Україні є спробою розібратися за допомогою наукових методів, чому і як відбувається рецесія у підготовці наукових кадрів в Україні за останнє десятиліття. Щоб говорити про таку рецесію, лише суб'єктивних вражень про зниження рівня дисертаційних робіт недостатньо. Потрібні об'єктивні дані і характеристики цього зниження. Такі дані можна здобути лише здійснивши ґрунтовне порівняльне дослідження великої кількості дисертаційних робіт, захищених в Україні за попереднє десятиліття до часу зафіксованої сучасної рецесії методами наукознавства, філософії і соціології. Зацікавленість автора цією проблемою перебуває в руслі його наукового інтересу – дослідження процесу інтеграції знань. Підготовка, захист дисертацій є важливим елементом, на який впливають, безумовно, форми і способи визначення тем і проблем, їхнього дослідження і розкриття, сукупність уявлень наукового співтовариства про новизну і відповідність змісту дисертацій практикованим нормам наукової достовірності. Про здійснення таких досліджень автору невідомо, тим і викликано його інтерес до цієї теми.

По-друге, ми віддаємо собі звіт у тому, що досконалої атестаційної процедури у світі, мабуть, не існує. М.Богачевська-Хом'як, наприклад, повідомляє: "Правда, в Америці багато несправжніх докторів, багато титулів, що не мають ніякої вартості, безліч академій і сонми пустохвалебних публікацій, що перераховують досягнення визначних осіб. Але з ними ніхто не рахується... Американці, як і стародавні греки, просто продовжують науковий досвід. Наразі в тому і переваги американської науки. Та коли вона пошкарубне у пошуках титулів, у виконанні всевладних постулатів, у сліпій вірі у вищість власної шкільної освіти, у тупому повторенні навіть найбільш витонченої мудрості, а ще коли у її школах поширяться списування – тоді Америка втратить свою силу!"

Протилежне бачення наукового процесу панує в Україні. Так, делегату II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти, кандидату технічних наук, декану факультету кібернетики Херсонського державного технічного університету Н.А.Соколовій застав у душу яскравий виступ голови ВАК В.Скопенка на заключному пленарному засіданні з'їзду. Ось як делегат передає своє враження від цього виступу: "Він сказав, що сьогодні в суспільстві розгорнулася дискусія про ВАК. Доводиться чути багато критичних зауважень. Але не треба забувати, що **сьогодні ВАК – єдине мірило наукової цінності дисертацій** при їх розгляді на присвоєння вченого ступеня. "Послабляти віжки", розслаблятися комісія не збирається. Подобається нам чи ні, але в світі не визнаються ні наші атестати про середню освіту, ні дипломи про вищу, а ось наші вчені ступені цілком конкурентноспроможні. І недопустимо, коли їх починають роздавати різні навчальні заклади. **Це може серйозно дискредитувати досягнення України на світовому рівні**".

Не будемо переконуватися у точності такої інтерпретації цього виступу за його стенограмою, оскільки для доповіді важливо зафіксувати індивідуальний факт переконання, яскраво переданого делегатом з'їзду, за яким "сьогодні ВАК – єдине мірило наукової цінності дисертацій", а будь-яка зміна цього "мірила" "може серйозно дискредитувати досягнення України на світовому рівні".

Отже, якщо "силу Америки" вбачають у різноманітності, то "сила України", виявляється в існуванні "єдиного мірила наукової цінності". Дискусію про плюралізм – монізм розпочинати вкотре не варто, оскільки "існування для України своєї правди" є фактом і всевладним постулатом віри, з якими змагатися науковим способом марно.

Тому метою доповіді обираємо розгляд процесу атестації в умовах глобалізації та окреслення завдань із здобуття тих наукових даних, які потрібні суспільству для вирішення ним проблеми плюралізму – монізму в сфері наукової атестації кадрів.

Глобальна економіка знання постає динамічним каркасом нових моделей політики у сучасному світі. Оскільки ліберальний вільний ринок не може забезпечити всім рівний доступ до інформації, ставить його учасників у нерівні умови, а рівень економічної свободи однозначно

взаємопов'язаний з рівнем інтелектуальної свободи, то пізнання специфіки і закономірностей процесів виробництва, поширення і використання знання в суспільстві, розробка законодавчої бази та інституційної структури управління знаннями є важливими політичними проблемами. Вкрай актуальне вирішення їх і для сучасної України, оскільки пострадянські перешкоди "свободі знати" в Україні сповільнюють її вихід із числа аутсайдерів ринку, що "знають менше за інших". Теорія несиметричної інформації вказує, що менш інформовані учасники ринку зазнають загрозливих ситуацій для своєї життєдіяльності. Управління знанням є інструмент, який створює теоретичний і прагматичний клімат для трансформації політики та утворення її нової моделі, яка відображатиме реалії XXI ст. Таке управління покладається в підмурівок "суспільства, що навчається", "інформаційного суспільства", "суспільства знання", які засобами ефективного породження і використання знань здатні забезпечити "добробут для всіх". Успішна трансформація економічної системи в країні з перехідною економікою потребує демократичної "калькуляції" інтелектуального капіталу, однією з процедур якої є атестація наукових і педагогічних кадрів як основи реформи національної освіти і науки.

У наших статтях, які базуються на матеріалах дискусії та наукових дослідженнях атестаційного процесу, проаналізовано традиції і системи вищих учених ступенів у розвинених усталених демократіях, історичні передумови та інституційний розвиток української ВАК, зібрано сценарії реформ української ВАК та аргументи для української влади щодо її необхідності.

У жодній цивілізованій країні світу немає авторитарних пірамід управління наукою, а також контролю, перевірки, додаткового затвердження наукових ступенів, присудженого атестаційними центрами або радами провідних університетів. Проте український істеблішмент вважає, що для України "така ідея занадто шкідлива", зберігаючи в умовах поліморфізму знання і світової інформаційної революції ВАК – могутню державну монополію на істину в останній інстанції.

Глобалізація економіки і наукової діяльності, становлення транснаціональної освіти вимагають майже *автоматичної нострифікації* – процедури (визнання) дипломів та атестатів, виданих громадянам в інших країнах з метою зростання швидкості здобуття нових знань. Тому сучасні форми атестації наукових кадрів не є приватною справою тієї чи іншої країни.

Найважливіша умова розвитку суспільства – забезпечення усім його членам права на свободу знання. Великий англійський поет Джон Мільтон вимагав: "Дайте мені свободу знати!" (1644 р.). Особлива роль у забезпеченні "свободи знати" в сучасному суспільстві належить нормативно-правовому забезпеченню прав людини в галузі інтелектуальної діяльності та інтелектуальній власності, доступу громадян до державної інформації, циркуляції науково-технічної інформації, атестації (сертифікації) фахівців, наукових і педагогічних кадрів. Як вказує Д.Белл, у постіндустріальному суспільстві індивід випробовує реальний страх потерпіти невдачу при спробі піднятися по освітніх сходах. Сучасне суспільство є по суті меритократичним, "суспільством атестованих". У ньому свідчення про досягнення – закінчення коледжу, захист дисертації, одержання дозволу на приватну практику – стає умовою високого заробітку. Освіта, таким чином, перетворюється на необхідний самозахист, а престиж тієї чи іншої освітньої системи або специфічного типу освіти визначається мірою здобутого самозахисту.

Теза про "високий престиж української освіти", яка нерідко вживається, ніби підтверджується співпрацею України у сфері освіти більше ніж із 100 країнами. Міністерство освіти й науки України має не тільки міждержавні, а й міжвідомчі угоди з відповідними установами інших країн. Діють також 15 міждержавних угод про визнання та еквівалентність документів про освіту, вчені звання і наукові ступені, що дозволяє нашим студентам, науково-педагогічним працівникам продовжувати навчання, одержувати дипломи, проводити наукові дослідження, працевлаштовуватися за кордоном. Посольства близько 70 країн світу поінформували ВАК України про визнання українських дипломів кандидатів наук еквівалентними дипломам доктора філософії з відповідних галузей наук (1997). Як засвідчує ВАК за 1993 - 1996 роки в Україні дипломи доктора філософії одержали 765 громадян з 69 країн Африки, Азії, Америки та Європи. Зріс контингент іноземних студентів, які здобувають освіту в Україні, - нині їх 20 тисяч. Практично всі 315 українських вищих навчальних закладів та багато технікумів і коледжів, училищ і шкіл налагоджують прямі зв'язки із зарубіжними вузами.

Поступово розв'язується проблема нострифікації документів про освіту, наукові ступені та вчені звання, еквівалентність документів, розробляються і укладаються міжнародні угоди про взаємне визнання документів про освіту, насамперед з тими країнами, з якими є інтенсивний обмін студентами, науковцями.

Останнім часом значно зросли і масштаби співпраці з міжнародними організаціями, фондами, програмами і проектами. За даними департаменту міжнародного співробітництва Міністерства освіти і науки з кожним роком зростає кількість громадян України, які закінчили зарубіжні вузи, їхні документи про освіту, як правило, визнаються. Якщо між Україною і державою, де вчився український студент, ще немає угоди про визнання і еквівалентність документів про освіту, то дипломи, видані за кордоном нострифікує підрозділ в управлінні ліцензування та акредитації Міністерства освіти і науки. Для того, щоб зарубіжний диплом відповідав українському, вимагається, щоб збіглося мінімум 75 відсотків навчальних програм.

Цікавим є той факт, що в Європі і в Америці вже давно наші кандидатські ступені (переважно у галузі точних дисциплін) визнаються за повнокровні PhD, у той час як в Україні важко визнаються PhD, виконані на заході, за кандидатські. Проф. Роман Шпорлюк у приватному листі з цього приводу зауважує: "Один аспект який мене особливо турбує, це питання визнання, а радше невизнання, в Україні наукових звань (докторатів), здобутих за кордоном. Тимчасом американські університети і різні фонди поважають і визнають наукові звання, надані українськими університетами, наприклад, коли вихованці українських шкіл отримують призначення на професорські посади, ніхто від них не вимагає захищати дисертацію ще раз – в американських інституціях. А мені відомі приклади, коли в Україні не визнають докторату, здобутого у США, наприклад, у нас, у Гарвардському університеті".

Українські кандидатські дисертації, як повідомляється у електронному форумі газети "Дзеркало тижня", тепер виконуються для того, щоб потім з ними знайти роботу на заході. Автор цієї думки, додає: "Їх виконують ті аспіранти, які ще не знайшли можливості поїхати вчитися на захід або просто не мають такої можливості, адже навчання на PhD там коштує солідних грошей. Тому сьогодні українські докторські звання, як рівень в академічній освіті, вже нікого з молоді не цікавлять, і вони "потихеньку йдуть у минуле". Їх тепер захищають різного рангу чиновники і, можливо, ті, хто ще затримався у вітчизняній науці або внаслідок певних причин не збирається на захід. Однак, останні швидше виняток із правила. Минуле покоління докторів, на жаль, стало заручником теперішнього часу. Те ж саме, ймовірно, стосується і звань членів-кореспондентів і академіків НАНУ. Це і є одна з реалій, що склалася в Україні".

Проводячи аналіз відповідності форми і змісту реальних трансформаційних процесів в Україні, академік В. Гесць зазначає, що в Україні "з відходом від тоталітаризму і утвердженням демократії в перехідному періоді власне постіндустріальна модель суспільства мала б прискорити своє становлення. Разом з тим, нині в багатьох сферах економіки спостерігається поки що її деіндустріалізація і навіть натуралізація. Наука і освіта, які мають забезпечити опанування наукоємних виробництв і високих технологій, розвиваються недостатньо, відчувається втрата кадрів вищої кваліфікації і т. ін."

Учений робить такий висновок: "...державна та її інститути досить часто (а скоріш – як правило) трансформуються згідно з інтересами правлячої еліти, що часто не збігаються із суспільними інтересами. Тому в подальшому стратегія прискореного розвитку, в якій відводиться нова роль державі, може не мати успіху за умови серйозних розбіжностей в інтересах і за відсутності механізмів узгодження цих інтересів. За нашої ситуації такі механізми можна створювати, розвиваючи паралельно з державними і власне громадянські інституції, які й мають відігравати важливу "узгоджуючу" роль у суспільстві. Саме тому сьогодні можна сформулювати тезу про необхідність дотримання тріади, що забезпечить розвиток: держава – громадянські інституції – ринкова економіка".

Отже, авторитетний висновок ученого і думка вище цитованого учасника форуму в газеті "ЗТ", що "не всі проблеми України лежать тільки в площині економіки", збігаються: "Проблеми соціальних взаємовідносин між людьми в нашому суспільстві є набагато більш важливими, і найчастіше саме вони і зумовлюють складнощі у всіх інших сферах нашого життя".

Зокрема, вчені ступені продовжують залишатися джерелом багатьох моральних і матеріальних благ в Україні, як і у всьому пострадянському просторі. І "невидима" боротьба йде

за право їх присудження, а не за затвердження демократичних норм атестації фахівців. Ось погляд збоку: "Одне можу сказати: в Україні звертають більше уваги на титули та чини, ніж навіть у Західній Європі". Безсумнівно, потрібний пошук нових ключових принципів.

Руїнування радянської системи освіти, невміння і небажання влади створити нову демократичну систему з урахуванням і збереженням всього кращого, механічно скопійована радянська система захисту дисертацій знищують українського вченого економічно, духовно й інтелектуально. Для утвердження "свободи знання" в суспільстві знання необхідна розробка концепції відповідної юридичної інфраструктури, спрямованої на подолання безвідповідальності й безкарності влади; створення нової технології урегулювання "дисертаційної проблеми", яка давно вже викликає обурення вченої громадськості. Однак існуючі законопроекти про атестацію кадрів вищої кваліфікації спрямовані на збереження сьогоденного монопольного статусу Вищої атестаційної комісії (ВАК) в сертифікації фахівців. Для урегулювання дисертаційної проблеми в Україні і розробки пакету відповідних нормативних актів не проводяться наукова експертиза цих законопроектів з точки зору забезпечення прав людини, широка професійна дискусія на офіційному державному рівні.

Тому інколи досить спрощено бачаться проблеми ВАК ("закрити і все!" або "посилити ще раз вимоги до процесу підготовки кадрів для науки і освіти"). Проте для висновку про форми атестації необхідно поєднати ідеї, що їх, як правило, не зв'язують.

Освіта, право на свободу знання і наукового дослідження, принципи виконання і публікації наукових робіт, дисертацій, патентне законодавство, стан економіки - елементи єдиної системи, які прагнуть до самоузгодження і самоорганізації. Чи можна розірвати єдине коло українських проблем: стагнація економіки - нефінансування науки - відсутність фінансів на інформаційний обмін - формування псевдопроблем - формування псевдовчених зі ступенями та їх кількісне переважання - проголошення псевдопублікацій наукою - погіршення умов для розвитку освіти і науки? Стереотипи тоталітарної свідомості перешкоджають здійснити необхідну для справжніх реформ вимогу: "Менше держави у всьому!" В Україні, як і в старі часи, держапарат хоче якомога більше контролювати, не довіряє індивідуальній ініціативі, боїться "стихії" і "хаосу" не лише економічної конкуренції, а й наукової. Можна тільки приблизно сказати, що суспільство, його громадяни втрачають від цього, полічити в грошах - неможливо.

У цьому зв'язку необхідно розвіяти міф про економічну незначущість на Заході наукових і освітніх ступенів, про усталеність поглядів на них як на несуттєвий, необов'язковий для продуктивного вченого аксесуар. Нещодавне дослідження засвідчує "великий виграш" власників освітніх ступенів.

"Більша освіта надає вищі заробітки, і найбільш значущий виграш у найвищих освітніх рівнях" - вказується у праці "Великий виграш: освітні досягнення і синтетичні оцінки робочих довічних заробітків". Визначивши "робочий довічний заробіток" як суму заробітків за продуктивний життєвий період від 25 до 64 років, автори дослідження встановили, що за все своє життя випускники середньої школи можуть очікувати, у середньому, на заробіток у 1,2 млн дол.; володарі ступеня бакалавра - 2,1 мін дол.; а особи зі ступенем магістра - 2,5 мін дол. Значно вищий заробіток мають особи з докторським ступенем (3,4 мін дол.) і професійними ступенями (4,4 мін дол.). У 1999 році середні річні доходи становили \$18,900 для аутсайдерів середньої школи (dropouts) та \$25,900 для випускників середньої школи, \$45,400 - для випускників коледжів і \$99,300 для осіб з професійними ступенями (доктори медицини, дантисти, ветеринари та юристи). Отже, статистично підтверджене значення одержання освітнього ступеня для величини заробітків показує, що на Заході цінується не лише активна публікаційна і дослідницька діяльність безвідносно наукового ступеня, скоріше остання неможлива без першого, і навпаки. Ці статистичні дані звертають нашу увагу й на такий момент: наша ієрархія наукових (вчених) ступенів не враховує розрізнення, яке має місце у США, щодо освітніх і професійних ступенів.

На жаль, українська статистика не володіє даними про «виграш від освітніх ступенів» в Україні, але він, очевидно є, бо тоді б не говорилося про платоспроможний попит на ступені з боку "чиновників", який закономірно створює пропозицію текстів дисертацій і послуг з їхнього "просування". Теоретично, бар'єром "ступеневому" бізнесу пропонуються високі моральні якості вчених, глибока самоповага і повага до своєї касти "жерців", небажання мати в своєму колі

негідних. Але самоповага пригнічена принизливим матеріальним становищем, а негідних вже “ставок гати” і ніхто поодинокі вже ніяк на процес не впливає.

З цим змиритися важко. Тому пропонується правовий шлях вирішення проблеми атестації наукових і педагогічних кадрів, усвідомлення громадянами їх права на освітній самозахист і пов'язаних з ним інших цивільних, економічних і соціальних прав.

Якщо вивчення реалізації права на свободу знання і наукового дослідження, проблеми рівного доступу до освіти і здійснювалося в певних ракурсах, то об'єднання цих аспектів в одному ключі з точки зору прав на присудження вчених і наукових ступенів, проведення в Україні адміністративної, освітньої реформ і розвитку менеджменту не здійснюється. Архаїчно влаштовані наука, освіта, систематична загибель знань в українських “мавзолях ідей”, катастрофа книгодрукування, слабкий розвиток Інтернету перешкоджають стрімкій інтелектуалізації суспільного життя, подоланню розходження між знаннями і ефективно корисними діями громадян України. Це і визначає необхідність розробки стратегії правової політики в українському суспільстві щодо забезпечення ефективного застосування людських ресурсів для розвитку сучасних виробничих, знакових і владних технологій.

Ще один міф, який побутує серед українських здобувачів, – це уявлення про легкість, порівняно з українськими умовами, захисту дисертацій на Заході. Так, зусилля зарубіжних дисертантів зосереджуються на наукових питаннях, а не лише процедурних, як у нас. Але від цього виграє наука, а не бюрократія. На підтвердження цього наведемо свідчення Джеральда В. Брейсі (Gerald W. Bracey), який у статті у *Washington Post* від 5 травня 2002 року, беручи під захист американську школу від необґрунтованих нападок критиків, зауважує: “Ми сприймаємо нашу культуру запитань як належне такою мірою, що навіть не помічаємо її доти, поки не зіткнемося з протилежним у інших країнах. У статті, опублікованій у ‘*New York Times*’ 2001 року, за участю японських учених обговорювалося питання, чому американські вчені здобули так багато Нобелівських премій, у той час, коли японські – так мало. Японські вчені визначили низку причин цього, але найважливішою з них визнали спосіб обговорення у колі колег. Перед публікацією своїх наукових досліджень американські вчені подають їх на суд інших дослідників. Японська культура утримується від такого виду прямої конфронтації; один із японських учених згадавши дні свого перебування в Сполучених Штатах, коли він спостерігав учених, щирих друзів, у шаленій баталії, які ставили один одному каверзні запитання, перевіряли припущення і логіку один одного. Таке ніколи б не могло статися в Японії, сказав він журналісту ‘*Times*’. Японська культура співробітництва та консенсусу створена для більш дипломатичного суспільства, ніж те, яке існує в нас, але наша бойова культура залишає нас у самому осерді творчості”.

Українська атестація переважно відбувається без наукових сварок, але коли й трапляється таке, то їхній ініціатор підпадає в категорію “білих ворон”, про що, наприклад, свідчить недавній випадок із захистом однієї дисертації. Цю особливість можна списати і на культурно-менталітетну характеристику суспільства. Проте, на мою думку, такий порядок породжений у нас встановленою марнотратною процедурою захисту, спрямованою на завуалювання особистісної відповідальності за наукові результати. У багатоетапну процедуру захисту дисертації в Україні включається значно більше фахівців, ніж на Заході. Це призводить до того, що в кінці кінців ніхто не почувається відповідальним за зміст дисертації. Навіть встановлено негласне правило: “захистиш докторську – тоді й писатимеш, що захочеш”. Існуюча процедура захисту знеособлює наукову роботу, її автор вводить зазвичай компліменти усім членам наукової громади, яка повинна рецензувати та робити експертизу дисертаційної роботи на різних етапах.

Порівняння із заходом проводиться не тому, що на нього звичайно рівняються, а тому, що з точки зору вищих критеріїв ефективності суспільства західна система атестації працює, а українська – ні. Проблема атестації науково-педагогічних кадрів має наскрізний характер і потребує комплексного і всебічного підходу до свого вирішення. Однак це завдання поки що не сприймається в цілісному вигляді, зводиться до окремих, розрізнених складових, вирваних із загального контексту. Щоб обрати один із альтернативних шляхів (ризиків) трансформації системи атестації з тоталітарного типу в демократичний тип для транзитних суспільств, а саме: 1) демократичну корекцію існуючого ВАК; 2) повну ліквідацію ВАК та імпорт західних систем

присвоєння наукових ступенів, 3) забезпечення процесу фінансування дослідницької діяльності як справжнього керівного механізму реформи ВАК, потрібно:

- концептуалізувати «факт дисертаційного дослідження» як політико-правове явище та відносини між знанням і владою в його фокусі; символи ВАК та їх конфігурації з позицій міжнародного права, міжнародно-правових актів, які регламентують права людини, з урахуванням світового досвіду розв'язання сертифікаційних проблем;
- експлікувати поняття права на свободу знання в контексті загальноєвропейської і світової історії, окреслити національну перспективу розвитку інтелектуального капіталу нації як частини світового процесу;
- проаналізувати розвиток наукових досліджень і атестації професорсько-викладацького складу як в Україні, так і за кордоном, встановити міжнародні стандарти присвоєння вчених і наукових ступенів, недоліки і переваги існуючих систем атестації;
- визначити закономірності, принципи відтворення наукових і науково-педагогічних кадрів у посттоталітарних і демократичних моделях наукової кар'єри; обсяги “тіньової науки” і шляхи подолання корупції в сфері сертифікації і освіти;
- розробити модельний закон про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, правові основи інституційного розвитку ВАК України.

Після проведення такої роботи (у цьому й полягає “нострифікація атестації”) можливе остаточне вирішення проблеми атестації. Дослідження з такою метою потрібно проводити на основі аналізу політики і соціоекономічного підходу, за якими економіка, соціологія, політичні науки, теорія управління, психологія, право, історія і філософія інтегруються з метою просунути до розуміння інституційного розвитку і поведінки людини. Можливо також використати метод оцінки ефективності діяльності інститутів атестації на основі аналізу середовища функціонування (АСФ), що полягає в тому, що складний об'єкт з безліччю входів (витратами) і виходів (випуском наукової продукції) досліджується сам по собі і його діяльність в навколишньому середовищі функціонування.

Однак дослідники цієї теми мають бути надзвичайно прагматичними. Пропозиції, по-перше, мають розкриватися на емпіричному рівні, який потрібно одержати через польове дослідження матеріалів інформаційної системи ВАК і УкрІНТІ, різних статистичних звітів про розвиток України. Інший контекст становить вивчення на мікрорівні: біографій вчених і аспірантської молоді, аутсайдерів атестаційного процесу (авторів відхилених дисертацій).

Цей “подвійний frame” дасть реалістичний вигляд як структурних, так і індивідуальних змінних, і, крім того, аналітична ідея можливих відносин між двома рівнями, створить основи для реконструювання того, що називають “блокуванням соціальної енергетики” та дослідження, як прихований правовий потенціал реформи атестації міг би впливати на адміністративну реформу і розвиток освіти, науки, економіки.

Внаслідок такої “нострифікації” мають бути здобуті такі наукові результати:

- нормативно-правові принципи сертифікації кваліфікації і метакваліфікації наукових і педагогічних кадрів;
- якісне і кількісне визначення реальних втрат, яких завдала суспільству українська ВАК за роки свого існування, та ризиків демократизації атестації; оскільки, знищення ВАК, на думку окремих дослідників, “може спровокувати нестримний потік недоброякісної продукції у вигляді низького рівня підготовки фахівців”;
- порівняння “законів” зростання знання – природних, властивих відкритому суспільству, і що нав'язуються науковому співтовариству в пострадянській Україні;
- визначення механізмів висунення прав людини і громадянина в центр державної наукової політики, поєднання її з проведенням адміністративної реформи.

Новизна такого дослідження полягатиме в інтегрованому підході до вивчення атестаційного процесу і нормативно-правового забезпечення системи НТІ та інтелектуальної діяльності з метою встановлення системи атестації, що активно сприяє розв'язанню економічних і соціокультурних проблем країни. У критичних виступах про ВАК переважно аналізується соціально-психологічний контекст рецесії в атестації науково-педагогічних кадрів, а знанневий аспект дисертаційно-атестаційного процесу, тобто, які знання виробляються в його результаті і який вони мають потенціал для використання, залишається без достатньої уваги.

Тому, крім одержання нових знань, “переатестація української атестації” допоможе виробити нові підходи на рівні державної політики для розроблення концепції нормативно-правового забезпечення демократизації і підвищення ефективності атестаційного процесу і модельного закону, на основі яких Верховна Рада України зможе ухвалити закон про поетапну трансформацію системи атестації.

Отже, система атестації кадрів повинна бути розглянута з точки зору концепцій, моделей, стандартів у парадигмі світового досвіду на основах аналізу політики. Коріння проблем сучасної України – у відсутності бачення атестації як динамічної і відкритої системи, пануванні її статичної лінійної концепції, неадекватної викликам розвитку суспільства знань.

Ірина БЕРЕЗОВСЬКА,
*кандидат технічних наук, доцент Тернопільського державного
технічного університету, випускниця програми CI (IREX)*

Інформаційні технології і роль викладача вищого навчального закладу в Україні сьогодні

Багато випускників програм наукового стажування у США працюють викладачами вищих навчальних закладів в Україні. Їх виступи на семінарах та публікації після повернення із США яскраво показують, що навіть декілька місяців перебування в американських університетах можуть суттєво впливати на стиль роботи і спілкування як з колегами, так і з студентами, а також на розуміння ролі викладача, зміст його роботи в цілому. Моя викладацька кар’єра розпочалася вже після стажування в Університеті Сан-Хосе, (Каліфорнія). Тому з самого початку я могла в своїй викладацькій роботі використовувати багато корисних підходів, з якими ознайомила в США.

Перше, на що ми звертаємо увагу в американських університетах і потім згадуємо вдома, це застосування методів та засобів інформаційних технологій (ІТ) завжди і всюди. Вже широко визнано, що багато змін у практиці вищої освіти відбулося насамперед завдяки технологічним досягненням. Сьогодні освітяни працюють у постійно зростаючому інформаційному середовищі, де багато інформаційних продуктів та послуг пропонуються онлайн через мережу. Все більше й більше викладачів і студентів звертаються до Інтернету за інформацією у своїх галузях знань. Позитивний бік цього явища полягає в тому, що миттєва доступність навчальних та довідкових матеріалів дозволяє освітянам вибудовувати свої курси на найбільш сучасній науково-обґрунтованій інформації. При цьому визнається, що Інтернет повинен відігравати вирішальну роль у тому, щоби зробити таку інформацію доступною. Але є й негативний бік у цій справі: дуже часто, намагаючись самостійно знайти відповідні інформаційні джерела, викладачі відчують, що ці джерела дуже розпорошені, погано впорядковані, і тому їх важко виявити і використовувати з технічних причин, особливо при існуючій практиці надання доступу. Тоді вони починають розглядати Інтернет як бар’єр на шляху до ефективного використання найбільш актуальної інформації. Це робить необхідним розробку та впровадження ефективних засобів навігації як загального типу, так і орієнтованих на конкретні дисципліни.

Є дисципліни, наприклад технічні, які завжди адаптують себе до рівня розвитку технології свого часу і використовують таким чином переваги технічного прогресу. Це проявляється як в самій навчальній програмі, так і в засобах її реалізації. Але зараз, завдяки сучасним комп’ютерним та комунікаційним технологіям цей процес поширюється на всі без винятку галузі знань і впливає на все, що стосується забезпечення навчального процесу або *courseware*, під яким розуміється набір взаємозв’язаних матеріалів та засобів, що спеціально розроблені для освітян як інструменти втілення навчального плану. Сюди належать конспекти лекцій, підручники, демонстраційні матеріали, лабораторні роботи, засоби моделювання, додаткові відео- та аудіоматеріали, тести, методики оцінювання знань тощо. Наприклад, досить повно представлені і впорядковані за галузями знань навчальні матеріали і засоби на сайті **World Lecture Hall**. Побутує думка, що все це відіграє вторинну роль по відношенню до викладача та студента. На практиці ж *courseware* часто має дуже велике значення як інструмент досягнення

цілей, визначених навчальним планом, особливо в масовій освіті. Саме досягнення в ІТ (насамперед доступність потужних ПК) забезпечили тут нові можливості як для студентів, так і для викладачів. Наслідки дуже різноманітні – від перерозподілу навчального матеріалу в межах спеціальності (наприклад, перенесення частини матеріалу на більш ранні семестри) до появи нових освітніх концепцій (асинхронне навчання, наприклад).

Навчальний процес складається з трьох різних, але пов'язаних між собою частин: лекції, лабораторні заняття та оцінювання. Лекції використовуються вже не одне тисячоліття майже у незмінному стані, і лише останнім часом засоби їх проведення зазнали впливу інформаційних технологій. Образно кажучи, чорна дошка поступається слайдам та презентаціям. Хоча слід зауважити, що повторне використання вже існуючих лекційних матеріалів у цифровому форматі стає загальним і поширеним шляхом підготовки до лекцій.

Тим не менш, навіть в еру ІТ лекція в справжній (не віртуальній) аудиторії залишається одним з найбільш ефективних засобів навчання. Причому, ця ефективність безпосередньо залежить від того, чи може викладач контролювати, як студенти сприймають матеріал під час лекції. В літературі описані деякі системи лекційного забезпечення (lecture support system), функції яких не обмежені простим використанням ПК для демонстрації, а включають також опитування, перевірку відвідування, відображення результатів тестування тощо.

Останнім часом лабораторні та практичні заняття втратили свою роль як єдиного шляху до набуття практичного досвіду. Причин для цього багато. Інформаційні технології пропонують студентам багато можливостей побачити роботу інших людей. На наших очах поширюється вплив філософії відкритих рішень. Студенти можуть знайти в Інтернеті коди програм та документацію, щоби вивчити досвід їх розробників. Ще одна можливість поширення досвіду – це участь у дискусійних групах, присвячених обговоренню конкретних проблем.

Вищий навчальний заклад повинен забезпечити студентам старших курсів (особливо за спеціальностями, пов'язаними з інформаційними технологіями) робочі умови, що до певної міри відтворюють атмосферу, в якій вони можуть опинитися, коли почнуть працювати за обраним фахом. Наприклад, викладач може виступити в ролі менеджера проекту, а інші ролі та завдання будуть виконувати студенти. Зокрема, це може бути формування робочої групи, змагання між групами при виконанні одного і того ж самого проекту, оцінювання кількості та якості роботи в групі.

Значний недолік дистанційного навчання – відсутність особистого контакту між викладачами та студентами. Одне з рішень, що пропонують ІТ, це використання електронної пошти та телеконференцій. Обмеженість спілкування може бути частково компенсована за допомогою тестів, після виконання яких студент сам може дійти висновків щодо питань, які він хотів би задати викладачу.

Програми моделювання створюють додаткові можливості для тестування, яке було б неможливо провести в реальних умовах. Вони дозволяють описати поведінку будь-якої системи або процесу на основі відповідей студента на поставлені йому питання. Такі програми є хорошим засобом для студентських експериментів.

Ми всі визнаємо зручність WWW для навчальних цілей, оскільки ця технологія дозволяє одночасно показувати текст, графіку і мультимедійні елементи. Ще одна перевага – майже миттєва доступність потрібних матеріалів, хоча це одночасно і недолік, оскільки увага студентів розсіюється. Щоб перетворити HTML на справді ефективний навчальний інструмент, викладач повинен класифікувати HTML сторінки і визначити їх пріоритетність з точки зору свого предмета.

Існує декілька систем Web-підтримки навчальних курсів:

Blackboard <http://www.blackboard.com>

WebCT <http://www.webct.com>

Lotus Learning Space <http://www.wgcinc.com>

Вони дозволяють легко створювати інформаційну основу як для окремого курсу, так і викладацької діяльності в його межах. Крім того, є засоби синхронного та асинхронного зв'язку для студентів та викладача, засоби адміністрування (наприклад, створення розкладу, ведення адресної книги тощо).

Нині, оскільки викладач працює в дуже розвиненому та насиченому технологічному середовищі, дуже важливо приділити увагу і тому, як треба готувати самих викладачів. Вони мають бути підготовленими, щоб уміти користуватися інформаційними джерелами в багатьох форматах, включаючи бази даних, засоби Web, електронні журнали, довідкові матеріали. Їм потрібна також підготовка щодо створення мультимедійних засобів з поєднанням навчальних матеріалів у різних форматах (текст, звук, зображення тощо). Тоді вони будуть впевнено відчувати себе в дуже складному технологічному середовищі, яке зараз створюється в багатьох вищих навчальних закладах, і легко користуватися комп'ютерним обладнанням різного рівня та інтегрованими програмними засобами, включаючи такі, що забезпечують доступ до різних джерел інформації.

До того ж сам процес передавання знань також зазнав впливу ІТ. Якщо раніше викладач був активним посередником між навчальною програмою та студентами, яким відводилася досить пасивна роль, то зараз студент стає більш активним і відповідальним учасником навчального процесу (за умови організації його належним чином), який взаємодіє з багатокомпонентним навчальним середовищем, що включає і викладача. Добре спроектовані навчальні програми дозволяють студенту визначити власні стратегії навчання, вибрати ритм та напрями опанування програми курсу, оцінювати свою діяльність та порівнювати з результатами інших студентів. При цьому в ролі викладача з'являються нові аспекти: забезпечення належного навчального середовища, вибір методик, оптимізація навчальної програми з урахуванням потреб та рівня підготовки конкретних студентів, включаючи залучення студентів до колективної роботи над спільним проектом або запровадження індивідуального режиму роботи.

Розробка якісного навчального курсу на базі інформаційних технологій включає планування та ретельний розгляд деяких ключових структурно-функціональних факторів, щоб забезпечити *utility* (наскільки добре працює навчальний курс в цілому) та *usability* (наскільки ефективно можуть студенти користуватися матеріалами курсу).

Головна вимога до інформаційного наповнення курсу полягає в тому, що матеріали з фундаментальних та прикладних питань, які він містить, повинні вчасно оновлюватися. На відміну від друкованих видань, електронний формат пропонує можливості більш частого та швидкого оновлювання. При цьому слід враховувати, що будь-який навчальний курс, як би швидко він не змінювався, обов'язково містить ядро фундаментальних знань, що створює відносно стабільний базис для викладання цього курсу. Для зручності користування та зменшення мережевих витрат доцільно забезпечити локальний доступ до цієї частини.

Особлива природа інформаційних технологій висуває декілька специфічних проблем, які викладач повинен розв'язувати, що, у свою чергу, додає нові аспекти до ролі, яку він відіграє. Постійне керування змістом курсу стає його ключовим завданням. При розробці навчальних матеріалів він повинен провести всебічне дослідження Інтернет-ресурсів, щоби виявити, класифікувати та оцінити найбільш відповідні джерела для включення до підручника, посібника, довідника тощо. В подальшому він повинен постійно перевіряти ці джерела, з метою переконатися, що вони працюють, поки навчальні матеріали перебувають у користуванні. Крім того, деякі частини цих матеріалів можна позначити як додаткові, що можуть бути використані або пропущені в залежності від рівня підготовки студентів та їх навчальних потреб. Таким чином, викладач одночасно керує як змістом курсу, так і студентами при пошуку відповідних джерел, щоби забезпечити їх ефективне використання, інакше замість використання Інтернету в навчанні ми матимемо довготривале безрезультатне блукання по мережі.

Таким чином, електронні Інтернет-підручники, посібники на інші навчальні матеріали поступово перестають бути традиційними контейнерами для довготривалого зберігання знань, а перетворюються на освітні інструменти в стані постійного розвитку, що ними керує викладач з метою задовольнити потреби студентів. Це означає, що роль викладача набуває нових ознак, серед яких розробка навчальних матеріалів і подальша їх підтримка в актуальному стані, адаптування до рівня освіти користувача та його потреб, інтегрування в більш широке навчальне та інформаційне середовище, а також вибір режиму користування, доступу та рівень вивчення.

Використання Інтернету у вищій освіті швидко зростає і охоплює діапазон від включення Web-технологій в існуючі курси як допоміжного інформаційного засобу до розробки закінчених курсів дистанційного навчання. Але, поряд з ентузіазмом і творчим піднесенням, цей процес

породжує значні питання щодо якості навчання та ефективності онлайн-курсів. Це знов повертає нас до ролі викладача, оскільки він може суттєво вплинути на ситуацію в цілому.

Нині Інтернет найчастіше розглядають як джерело інформації, ніж як засіб поліпшення взаємодії та спілкування. Тому зараз ми скоріше можемо говорити про великі потенційні можливості інформаційних технологій для освіти, але очевидно, що потрібен тривалий час і багато зусиль, щоб реалізувати ці можливості.

ДИСКУСІЯ

Юрій Парог

У мене є питання до пана Дем'янчука. По-перше, я хотів би подякувати за цікавий виступ. Наскільки я розумію, пан Олександр зі своїми студентами розробляє проблеми політики в галузі вищої освіти. На цьому ґрунтується і моє питання: наскільки жорстким, на вашу думку, є зв'язок між рівнем розвитку суспільства і певною моделлю вищої освіти? І ще одне. Навіть якщо такий зв'язок є, чи можливо, спираючись на підтримку якоїсь активної частини суспільства, запропонувати таку інноваційну модель вищої освіти, яка б не тільки вийшла на рівень найсучасніших вимог, а й стала генератором перетворення в самому суспільстві?

Олександр Дем'янчук

По-перше, частина моїх студентів справді займається аналізом освітньої політики, але загалом я читаю курс "Аналіз публічної політики". Це курс методологічний, ідеологічний, який також висвітлює загальні підходи до аналізу політики. Власне, стосовно моделі. По-перше, чи є зв'язок між суспільством, станом суспільства і відповідною моделлю вищою освіти? Безумовно, є. Радянська модель вищої освіти якнайкраще відповідала цілям і духу, суспільній моралі, до певної міри, можливо, нав'язаній суспільній моралі соціалістичного радянського суспільства. Це цільовий керований процес підготовки фахівців для заздалегідь визначених місць суспільного життя – економіки, політики, соціальної сфери і таке інше. Це фактично заганяння студента у певні рамки – ідеологічні, інформаційні, професійні, навичкові. Тобто, фактично модель вищої освіти Радянського Союзу, радянська модель – це є постановка студента в певні чітко окреслені межі. Радянська система освіти була побудована на гумбольдтівській моделі вищої освіти. В ній нічого поганого немає до тих пір, поки ми не переходимо до того, про що казала пані Тетяна Клинченко – до постмодернізму. Точніше, постмодерну. Постмодерн уже заперечує таку жорстку регламентацію і керованість, постмодерн ламає заздалегідь визначені рамки. Це один аспект, який, власне кажучи, вже змушує нас відриватись від радянської моделі. Другий аспект – це аспект інформаційний. Період подвоєння інформації за світі у десять місяців означає, що навіть ввівши через 10 років дванадцятирічне шкільне навчання, ми ніколи не дамо дитині необхідних знань, вірніше необхідного обсягу інформації. І, по-третє, відповідаючи, можливо, на ваші слова і на слова декого ще з виступаючих, я особисто категорично проти вживання слів «передача знань». Передача інформації. Знання можуть формуватись в кожній людині, і ці знання унікальні. Ми можемо передавати свої знання комусь, але ці знання ми передаємо у вигляді інформації. І власне кажучи, тільки та модель, яка справді навчить людину, одержуючи чужу інформацію, створювати свої знання, які підуть на користь і цій людині, й суспільству, саме ця модель прийнятна у новому суспільстві. Поки що ми весь час рухаємося, ковтаючи пилюку з під копит передових розвинених держав. Якщо ми і далі будемо йти так само, засвоюючи чужі моделі, якимось їх пристосовуючи до нашої суспільної системи – нічого хорошого, не можна очікувати від цього. Якщо ми, все таки, хочемо опинитись серед передових держав, принаймні в галузі освіти – а справді, як сказала пані Олена та інші колеги, освіта в найближчому майбутньому стане ключовим фактором, ключовим інструментом розвитку суспільства – в такому разі нам зараз потрібно інтенсивно кинути всі сили на те, щоб шукати інших шляхів. Здається, я відповів на ваше запитання. Поки що ми не можемо запропонувати ніякої чіткої моделі розвитку

майбутньої вищої освіти за винятком рекомендацій, що ця модель повинна бути жорстко індивідуально орієнтована. І вона повинна давати змогу не вчителю нав'язувати свою систему, а студенту формувати систему й практику вчителя.

Тамара Денисова

У мене питання до пані Ірини. У вашій доповіді не прозвучало питання про самостійну роботу студентів, яке, як на мене, для використання всієї цієї віртуальної реальності є провідним. Це ви зумисне зробили?

Ірина Березовська

Ні. Якраз говорила, що змінився процес взаємодії студента з навчальним середовищем. Студент став активним. Це означає, що він став самостійним.

Тамара Денисова

Ще маю питання до пана Клепка. Ви, все ж таки, говорите про закон, про те, що якимось треба вимірювати, хто що знає, хто який ступінь заслужив, значить якийсь орган ви маєте на увазі, який буде поцінювати: це – добре, а це – погано, це – науково, а це – не науково. Я не прихильниця ВАКу як такого, і взагалі кожний ВАК має персональне вираження. Але це не те саме, що ВАК, який користується науковою думкою всіх фахівців України. Це ж не такого масштабу, плану комісія, яку ви маєте на увазі?

Сергій Кленко

Я маю на увазі, що вчені ступені можуть присвоюватись як безпосередньо в університетах за тією процедурою, як це робиться в Сполучених Штатах і в Австралії. До мене потрапив один документ – університетське положення, у якому дається інформація, як відбувається захист ступеня доктора філософії. В тому процесі бере участь фактично чоловік 5-6, і після цього диплом визнається, і здобувач має ступінь доктора філософії. У нас же інша процедура: за кожною дисертацією стоїть щонайменше півсотні науковців, починаючи з наукового керівника, складу кафедри і так далі. Мова йде про те, що повинен бути закон Верховної Ради, який би регламентував, яким чином має здійснюватись атестація, і що в результаті цієї атестації той чи інший здобувач може одержати.

Ігор Коваль

Абсолютно технічне питання. Звичайно воно десь світоглядно філософське, а десь цілком приземлене. Чи не здається вам, що в ситуації загальної корумпованості нашого суспільства сьогодні, право університету чи будь-якого „Хацапетівського” педінституту буде купуватися. І питання тільки, як кажуть нині деякі наші олігархи, у „вартості питання”. У мене є конкретні приклади по Одесі, коли навчальний заклад, що існує всього лише два роки з моменту заснування, одержав статус Національного. Я, так би мовити, вже переходжу на публіцистику. Чи не здається вам, що все ж таки на певному етапі надто вільним може бути трактування права того чи іншого навчального закладу. Хоча, в принципі, для розвинутого громадянського суспільства, мабуть, ця модель добра.

Сергій Кленко

Я не сказав, що зараз, сьогодні треба відмінити ВАК і перейти на західну модель. Я про це не говорив. Щодо корупції, звичайно, в зону корупції потрапляє і ВАК. Ніхто від корупції не врятується. Мова йде про необхідність дискусії щодо цього, оскільки система атестації є найважливішою системою для існування суспільного знання. Ось моя теза. А на які форми, які

вищі навчальні заклади перейдуть ці повноваження – це інше питання. Навіщо Київському університету, наприклад, іще ВАК? Є й інші провідні національні університети. Ми можемо про це говорити. Проблема в тому, що коли в нас є єдине мірило, то в нас наука вся переходить на позиції моністичні. Тієї різноманітності, яку породжує різноманітність, що існує в навчальних закладах західного зразка, в нас немає.

Ірина Березовська

Ви казали про американізацію нашої системи освіти. Але вже довгий час багато наших студентів вчаться, одержують дипломи в американських ВУЗах, залишаються там працювати, зокрема в школах. Чи не вважаєте, що є вже і зустрічний процес – вплив нашої системи освіти на їхню систему освіти?

Олександр Дем'янчук

По-перше, незважаючи на численні твердження наших політиків про те, що в нас такий масовий виїзд за кордон, така втрата кадрів, власне це, так би мовити, піщинка на пляжі. Буквально на минулому тижні зустрів нашого колишнього студента, який одержав PhD у Рангерському університеті, і зараз працює в університеті Оттави. Я з ним поговорив і одразу ж відчув, що, власне кажучи, він не несе туди нашу українську ментальність, нашу українську систему. Навпаки, він почувається як риба у воді саме в тій системі. В цій системі йому вже тісно.

Ірина Березовська

Я знаю інші приклади. Одна колега намагалася в Америці одержати сертифікат на право викладання у школі і повинна була представити випробувальне заняття. Вона провела його так, як її вчили у Львівському університеті, і це було новацією для американських колег. Зараз вона буде викладати латину, англійську і давню історію і просила надіслати їй з України шкільні підручники.

Олександр Дем'янчук

Знаєте, якби взяти десять наших найкращих студентів і десять американських, то власне тут, мабуть, справді наші найкращі студенти тих американців заткнули би за пояс. Але якщо ми візьмемо 10 тисяч наших пересічних студентів і 10 тисяч американських пересічних студентів, вибачте, нам буде дуже й дуже соромно. Справа не в мотивації, справа в іншому підході до навчання, до здобуття знань, до формування самого себе. Власне можна назвати це і мотивацією, безумовно.

Іванна Ібрагімова

Почну із зауваження до доповіді Сергія Клепка з приводу того питання, що ви порушили, про корупцію. Я вважаю, що прийняття закону про ВАК і процедури присвоєння наукових ступенів не вирішить питання до тих пір, поки не буде вирішено питання права на інтелектуальну власність. У нас це настільки болюче питання, що поки ми не вирішимо цей спектр проблем, ми не можемо переходити до інших. І знову ж таки, це питання пов'язано із зловживаннями владою. Згадайте ті широкі дискусії, що мали місце після захисту паном Табачником дисертації, коли знову казали: треба ВАК переглянути, його діяльність і так далі. І після того, наскільки я пам'ятаю, рішення про присудження наукових ступенів було передано безпосередньо до вчених рад. І знову нещодавно скандал зі статтею Литвина «Міфи і реальність». Тож питання інтелектуальної власності, як на мене, є ключовим питанням.

Друге зауваження. Зауваження, скажімо, не від мене до виступу пані Денисової. Багато канадських культурологів прокоментували б ваш виступ, навіть не весь виступ, а деякі ідеї, таким

чином, що з плюралізмом можна поводитись різним чином, і американська плюралістичність діє до того, що виходить все-таки більше американізація. А от канадці, на протидію американцям, цю «plurality» переводять у «diversity». От чому в них це відбувається на державному рівні. Зараз спробую пояснити. Це не моя ідея, я навіть цього майже ніде не читала, але коли ми були на стажуванні у Канаді, то кілька культурологів підкресливали, що хоча Америка декларує своє пріоритетне ставлення до плюралістичності, але все-таки домінує нівеляція цієї плюралістичності в плані того, що американізація, як монізація ідентичності, превалує над плюралістичністю. Це не зауваження, а продовження дискусії.

Вважаю дуже цікавими роздуми щодо з'ясування категорій понять, що таке ідентичність, особливо у національній спільноті. Важливо прослідкувати, в яких контекстах ми ці поняття використовуємо. Але ще, на мою думку, важливо враховувати, які фактори впливають на формування цих ідентичностей на різних рівнях. Зокрема, мова про відповідальність політичної еліти, відповідальність засобів масової інформації, державної політики. Сьогодні тут наводився приклад «ющенківської» кампанії та приклад УПА. Але згадаємо, в принципі, ця подія була підігріта як раз не його передвиборчою компанією, а його опозиціонерами, скажемо так. І власне «заєдисти» були тими, хто провокував надмірну регіоналізацію України. Ми бачили оцю карту, завжди, ви пам'ятаєте, провідним було – Захід і Схід України. Я вважаю, що справді ця тема сьогодні надто дискутується, і багато говорять про протилежність Заходу й Сходу. Але чомусь ніхто не говорить про протилежність нашого Сходу і тієї ж самої Росії. Тобто мова про те, що треба враховувати політичний аспект, який стоїть за тим чи іншим використанням оцих ідентичностей як груп певних інтересів. Тому що оця гра з ідентичностями дуже часто виступає як певна адвокатура власних політичних міркувань.

Сергій Рябов

Я маю запитання до Сергія Римаренка. Скажіть, будь ласка, як співвідносяться між собою поняття “нація-держава” та “національна держава”? І чи може бути продовжений цей смисловий ряд? Тобто, іншими словами, які ще існують держави?

Сергій Римаренко

Я почну дещо з іншого, а потім перейду до цього запитання. Кілька днів тому я повернувся із Зальцбурга, де відбувся дуже цікавий семінар стосовно методологічних питань. І майже три чверті часу ми присвятили саме дефініціям. Тобто, про що іде мова. Що це таке – держава-нація, що таке, взагалі, є нація, що таке є держава і похідне. Є класичний приклад дискусії, що таке є ведмідь: це ступоходяча істота класу ссавців, чи це лісовий житель, який полює на малину, чи це ведмідь просто.

Тепер стосовно понять “нація-держава” і “національна держава”. Є безліч дефініцій поняття “нація-держава”. Це можна розглядати і з історичного погляду, і з погляду сучасних концепцій. Чи можна продовжувати цей термінологічний ряд, я не можу відповісти категорично “так” чи “ні”. Можливо. Наука на сучасному етапі, чи це західна наука, чи вітчизняна наука, цей термінологічний ряд ще не продовжила. Чи існує нація-держава на початку 21 сторіччя в тому класичному варіанті, який існував, скажімо, у Франції у 19 чи 18 сторіччі. Чи змінилось поняття й сутність нації-держави тієї ж Франції з 18 сторіччя до 20 сторіччя? Що буде з Францією як нацією-державою в середині 21 сторіччя? Це, можливо, те саме, про що я говорив стосовно української політичної нації. З моєї точки зору, це – мрія, мета, до якої треба рухатись. Але я не хочу сказати, що рух – це все, а кінцева мета – це ніщо. Але здебільше це є категорія практики, як на мене, а не категорія теорії. Що практика покаже у майбутні 5 чи 10 років – побачимо.

Віктор Пасісниченко

Я маю питання до Тетяни Клиниченко. Мені дуже сподобалась ваша думка про те, що на бідну Україну напало таке лихо – не виконаний модерн із страшними проблемами постмодерну. Мені на думку прийшов такий вислів – чи може мій, чи може десь я чув – що бідна

Україна, у неї навіть сексуальна революція збіглася з часом розквіту СНІДу. На вашу думку, це якась фатальність? Це те, що ми повинні сприйняти де-факто як перешкоду, яку не можемо подолати. Чи, може, це все не так фатально, і в цьому збігу обставин є якийсь поштовх.

Тетяна Клинченко

Я думала, що ви поставите якийсь політологічне питання, але ви поставили філософське, тому я можу поринути не в науку, а в "arts", як називають наші студії англійською мовою. Я думаю, що не треба хвилюватись, треба спокійно сприймати, що Україна перебуває на розломі якихось тектонічних пластів, що вона десь між цивілізаціями, між світами, між північчю і півднем, між сходом і заходом, а також те, що ми не такі, як усі. То будемо з цього радіти і мати дивіденди із того, що у нас усе не так, як у людей, що у нас не все збігається. Від того, можливо, будемо самі собі цікаві. І врешті виживемо, як звикли. Я думаю, це є нормально, якщо міркувати історично і цивілізаційно, що якісь недовиконані історичні завдання потім, все ж таки, виконуються. Усе ж таки оці 9 місяців вагітності мусять так чи інакше відбутись.

Я знаю, що східні республіки намагалися розвиватися, весь час щось оминаючи, а потім повернулись до того, що вони оминули. В Москві на початку 80-х років уперше зіткнулась із великою кількістю науковців із східних республік. Освічені молоді жінки – кандидати наук або вже докторанти – були носіями якоїсь доісторичної традиційної психології і мріяли, коли вони, нарешті, надягнуть паранджу і все повернеться до того, як було колись. Тобто не можна нічого перескочити.

Якщо ми не пройдемо націєтворення, якщо у нас не відбудеться українське книговидання, якщо у нас не буде мови української і умов для неї на всіх рівнях, все це щоразу буде вилазити і гальмувати наш вихід у постмодерну ситуацію свободи вибору, множинності і плюралізму. Подивіться на ту боротьбу, яка зараз навколо мовного питання точиться: було подано шість законопроектів і, так би мовити, прихильники свободи всі апелюють нібито до ліберальної й соціал-демократичної практики і теорії. А національні інтереси – це, нібито, вчорашній день. Але сьогоднішній лібералізм, навіть ліберальна теорія сьогодні повертається все більше в бік національних інтересів. Щоправда, австрійські вчені сьогодні диктують якісь свої провідні ідеї, виходячи, можливо, із австрійських інтересів, але це характерно для сучасного світу, що світ не є прямолінійний: розвиток – прогрес. Постмодерн – це умонастрій, це ставлення, це розуміння чогось. Зокрема, розуміння того, що прогрес, невідворотний і прямий, закінчився. І якщо буде глобалізація, вона буде щоразу давати великі вияви локальності. І тому, якщо ми не вирішимо перехід нашого суспільства від традиційного до сучасного, і не вирішимо модерні завдання, ми щоразу будемо з ними стикатись і вони будуть конфліктні.

Олена Лазоренко

А у нас національні інтереси сформовані на рівні держави? Не на рівні вчених, круглих столів і так далі, а на рівні держави як законодавства. Я переконана, що ні. Я не знаю такого документа, може ви знаєте?

Тетяна Клинченко

Може, про цілісність якихось інтересів не можна говорити, але якщо виходити навіть із нашого законодавства, якщо продивитись за останні роки рішення, постанови Кабміну, Президента, Конституційного Суду – все це є, але все це абсолютно не виконується. Немає того, хто б це контролював. Політики як такої немає.

Юрій Парог

Чи можемо ми розглядати український постмодерн як творчу імпотенцію? В широкому і вузькому розумінні.

Тетяна Клинченко

Я не люблю, коли медицину починають до суспільних наук прив'язувати. І знаєте, коли перед виборами головна дискусія розв'язалась про те, "хто мужик, а хто не мужик", мені здається, що це просто низький рівень політичної культури, бо то не є питання, яке треба обговорювати.

Сергій Федуняк

Я маю запитання. Коли ми говоримо, що Україна і українське завершення модерну, постмодерну відрізняється від інших країн, то я ловлю себе на думці, що варто порівняти Україну з великою сусідкою Росією. Тобто ви казали, що Україна не виконала основні завдання модерну. Мені просто цікаво було б дізнатись, хоча це не входить у тему вашої доповіді, наскільки Росія просунулась в цьому напрямі і на скільки ці процеси можна синхронізувати. Тобто наскільки процеси, які відбуваються в Росії по завершенню цієї фази, впливають чи впливатимуть на відповідні процеси в Україні.

Тетяна Клинченко

Мені здається, що в Росії кожна ситуація ще більш складна ніж в Україні. Хоча, можливо, у певних напрямках вони там мають прогрес, але кожен процес має там більше суперечностей. Більше того, в Росії ще практично йде подальший розвал тієї великої політичної структури – деструктивні відцентрові рухи, які ми сьогодні спостерігаємо. Наскільки я знаю, спеціально не відстежуючи ситуацію в Росії, політика Путіна викликає багато суперечностей, і як кожна силова політика, вона може тільки на певний час мобілізувати, але потім вона ще більше виявить ті суперечності, які існують, наприклад, між регіонами і центром.

Олександр Дем'янчук

Ми весь час намагаємось перекласти, чи вірніше масштабувати нинішній момент, пролонгувати його в якийсь період. Адже, оцінюючи ситуацію нинішню, сьогоднішню, ми обов'язково повинні не лише оглядатись назад, що раніше було, але і спробувати спрогнозувати, що буде далі. І тому стосовно Путіна, я згоден із пані Тетяною, власне ніхто зараз не може точно спрогнозувати, сказати – що буде далі, до чого приведе його політика, і чи буде, як ви сказали, повернення до минулого. Тим більш, пані Тетяна, очевидно, права, що Росія не виконала своїх модернових завдань.

Тетяна Клинченко

Запитання до пані Денисової. Мені було цікаво слухати, з якою симпатією ви говорили про множинність, і плюралізм, і демократизм американської системи. Вона надзвичайно імпонує і нам усім, хто там був. Але, як ви думаєте, ота лінія в зовнішній політиці, яка суперечить оцим внутрішнім цінностям, і яка в Америці проявляється все більше, чи не починає вона бумерангом відбиватися на внутрішній американській ситуації?

Тамара Денисова

Якщо ви читаєте газету "День", то, можливо, пам'ятаєте, що вони недавно передрукували статтю экс-президента, яка суперечить тій політиці, яку розвиває сьогодні Буш. Я давно певна, що в Америці нема єдності щодо цієї політики. Я давно певна, що там є різні сили. Просто тут не місце розвивати ці думки, але давайте зачекаємо, що скаже американський народ. Як поведеться. Поки що не б'ють "лиць кавказкой національності" в американських університетах. Правда? Давайте дочекаємось реакції американського народу на політику американського уряду. Я

почала з того, що немає ідентичності між державою й суспільством. І то є основна засада, на якій будується американська нація. То було у Томаса Пейна в 1700-х роках засновано.

Антоніна Колодій

У мене маленький коментар і питання до всіх, хто цікавиться модернізмом і постмодернізмом. Коли переглядаєш і слухаєш деякі доповіді, складається таке враження, що постмодерн – це надто добре, мультикультуралізм – це ще краще, що західні суспільства тримаються тільки на цьому. Я думаю, що якщо є вади монізму, то є і вади мультикультуралізму, і про це дуже багато написано книжок. В тому числі Артур Шлезінгер у творі “Disunited America” розкажує, яким чином це негативно впливає навіть на самі меншини, якщо занадто перегнути палку в один бік.

І ще невелика ремарка до виступу пані Денисової, яка сказала, що Америку тримає індивідуалізм, що це є основа єдності Америки. Я можу погодитись з тим, що індивідуалізм – це одна з важливих цінностей, спільних цінностей. Але навряд чи індивідуалізм тримає суспільство вкупі. Окрім цієї цінності суспільство тримає дуже багато цінностей, які разом сповідують американці, і які володіють тим, що соціологи називають “соціальним капіталом”. Це якраз здатність до кооперованості, розуміння того, що суспільство важливе для всіх, і те, що роблять інші люди, і як я з ними спілкуюсь, також важливе для міцності цього суспільства, і багато інших речей описаних, в принципі, ще Токвілом на початку 19 століття. Тому, як одна з цінностей – індивідуалізм, як одна з цінностей – мультикультурна освіта і мультикультуралізм, але це тільки один бік.

Перед Україною, як на мене, стоїть питання питань – досягнення єдності усього суспільства на основі спільних цінностей і спільних економічних і соціальних засад. Тут ми просунулись далеко, тобто ми спільні у тому, що всі вишли з одної системи. Що стосується політичних цінностей, тут ми великою мірою роз’єднані. Що стосується культурних цінностей – ми ще більше роз’єднані. Чому, обговорюючи ці проблеми, ми не розглядаємо цей ракурс. Мультикультуралізм – це добре, плюралізм – це добре. Але водночас ми повинні думати, на якому етапі стоїть наша держава, тобто, що нам потрібна оця спільність, єдність, і яким чином її досягти.

Ігор Коваль

Мене також спонукали до якогось коментаря ті думки, що висловила пані Денисова у своєму, як на мою думку, цікавому виступі. Але це аж ніяк не коментар, а просто роздуми у зв’язку з тим, що ви сказали. Я коротко хочу розповісти вам одну історію. У 1992 році випадково потрапив на прес-конференцію у Фонді Горбачова в Москві. Михайло Сергійович тоді ще привертав дуже велику увагу міжнародної публіки, і одна із західних журналісток у нього запитала: “Пане Горбачов, на одному з етапів модернізації радянського суспільства ви хотіли як ідеальну побудувати модель шведського соціалізму в СРСР. Чому це не вдалося?” З властивою Михайлу Сергійовичу ясністю думки він відповів: “Тому що виявилось, що без шведів це зробити неможливо”. Розумієте, ми говоримо - американська модель і так далі, але якщо серйозно, справді однією з основних осей розвитку американського суспільства є індивідуалізм. Хоча, мабуть, не він єдиний, цілком справедливо про це говорили колеги. Проте американський індивідуалізм, взагалі-то я говорю досить прописні істини, відомий нам, і він виріс із протестантської етики, з модернізованої католицької етики. Наша українсько-слов’янська цивілізація має абсолютно іншу етичну основу, і в цьому відношенні наш досвід, радянський, багато в чому, між іншим, базувався також на модернізації традиційних візантійських моделей. І коли ми говоримо про індивідуалізм, повинні все ж розуміти: американський індивідуалізм - це не “моя хата скраю”, це зовсім особливо зрозумілий набір індивідуальних прав і обов’язків, на базі яких народжуються загальногромадянські права і, навіть не обов’язки, а відповідальність, а це точніше - “responsibilities” як відповідальність. Через це, повертаючись до того, що сказав Горбачов: мені не зовсім зрозуміло, коли говорять про те, що ідеальною моделлю взаємовідносин Росії та України, наприклад, була б модель взаємовідносин США і Канади. Так, але для цього Росія повинна стати

Америкою, а ми повинні стати Канадою. На жаль, сьогодні до цього етапу ми не дійшли. І отже загальний висновок: коли ми говоримо про необхідність створення нашої української політичної нації, мабуть, повинні використати досвід різних країн, але це повинна бути наша унікальна, певною мірою ексклюзивна, модель.

Іванна Ібрагімова

Наразі хочу вам запропонувати перелік основних американських цінностей за дослідженням за період 1962 - 1990 рр. Думаю, що вам він буде цікавий. Перелік, зауважте, за абеткою (в англійському алфавіті). Тож перелік такий: активність, відповідальність, демократія, домінування, досягнення, ефективність, ідеалізм, індивідуалізм, колективізм, компетенція, конкурентоспроможність, конформізм, культура, матеріалізм, мир, моральність, незалежність, оптимізм, орієнтація на сім'ю, патріотизм, прогрес, раціональність, рівність, розум, свобода, соціальність, трудова етика, уява та щедрість. На жаль, не можу сказати, звідки ця інформація – просто я колись читала літературу в Америці, випадково натрапила на цей перелік і переклала його для себе, але навіть не переписала собі джерело. Чи не здається вам, що цей перелік просто можна було б з невеликою редакцією успішно пристосувати до України?

І другий коментар-питання: чи не вважаєте ви, що Україну постмодерн настиг досить несподівано як раз з погляду незавершеності модерну як незавершеності процесу виписаності всіх процедур та прав? І тому Україна ніби не закінчила оцей модерновий процес регламентації, а вже почала гратись у постмодерн. І тому виникають у нас такі екстремальні ситуації, навіть на політичному рівні з корупцією і з безвідповідальністю і таке інше?

Тетяна Клишченко

Ви правильно кажете, правовий процес – це основа основ всього. Я переконана, що правовий стан і правова політична культура – це основа поступу і підстава для певного оптимізму. Якщо людина відбудеться як індивід у своїй гідності, реалізується у своїх правах, у своїх можливостях у кожній галузі життя, то наше суспільство вийде із стану кризи. Ви кажете – “гратися в постмодернізм”, мені здається, це не зовсім вдале слово, тому що те, що приходить постмодерн, – це можливість вибору, це можливість сумніву, це плюралізм різних підходів, різних ставлень. В культурному розвиненому суспільстві цей плюралізм є, кожен займає свою природну нішу і цей плюралізм гармонійно відбувається. Якщо митці і взагалі культура відходить від суспільства, вона теж займає якусь свою позицію, і нехай є тенденція сепарації культури і цивілізації, все ж таки культура розвивається. Сумно, коли наші центральні телевізійні програми і наші центральні газети, як ота “лучшая газета Украины”, заповнюють свої шпальти кримінальними розповідями про гомосексуалізм, наприклад, тобто про якісь вияви плюралізму, які є абсолютно маргінальні, вторинні. Вони виходять у некультурному суспільстві, в нерозвиненому, там, де нема нормальної ніші для високої культури, для національної культури, для розвитку книги, літератури, музики, мистецтва. Виходить дисгармонія і хаос, і в цьому є суперечність нашої кризи, я думаю. Це не гра, це наше життя.

Іванна Ібрагімова

На захист мого слова “гра”. По-моєму, за Дерідою – “постмодерн відкриває можливості гри плюралізму”.

Сергій Римаренко

Пані Антоніна озвучила досить цікаву думку, яка живе і дебатється вже 11 років, скільки існує незалежна Україна: “давайте об'єднуватись”. Усі разом – народ України, український народ, меншини, мігранти, біженці, модерністи, постмодерністи, гомосексуалісти та інші “-істи”. Але скажіть мені, будь ласка, може, це риторичне запитання – а навколо чого і з ким. Можна

відповісти, мабуть, дуже просто – навколо української ідеї. А скажіть мені, будь ласка, що це таке. Я розумію в американців – це “american dream” – тут все ясно. Більш менш ясно з росіянами – це, може, імперський синдром, це збирання земель і так далі. А навколо чого об’єднуватись нам? І що таке, власне, українська ідея? І що таке національний інтерес, український національний інтерес? Мабуть, це риторичне запитання, бо в мене відповіді немає. Може, в когось і є.

Антоніна Колодій

По-перше, я не закликала – давайте об’єднуватись, візьмемось за руки і будемо будувати велику піраміду. Я зовсім не це мала на увазі. Я говорила – ми тут дослідники, ми щось досліджуємо у цій великій сукупності етнонаціональних проблем. Саме етнонаціональних, тому що для нас однаково важливі як етнічні ідентичності, так і національне формування загальної національної ідентичності, формування нації як такої у сучасному розумінні слова. Але я не думаю, що десь домовились – у нас є така ідея, давайте, хлопці-американці, візьмемось всі за руки і будемо реалізовувати цю ідею. Для мене немає неприємнішої теми, ніж українська національна ідея. Я це вже казала на вченій раді у Львові, за що оплесків не одержала, але я ще раз кажу – не треба спекулювати. Треба просто формувати нормальне життя у цій країні і навкруг цього буде формуватись все інше. А ми як дослідники повинні досліджувати, розуміючи, які аспекти цього стосуються. Я, наприклад, не зрозуміла вашої тези про те, що радянський народ – це єдиний радянський народ, мовляв, зазнала краху, і тому не може бути єдиної української нації як спадкоємця єдиного радянського народу. До чого тут це? По-моєму, ніякого стосунку не має. Адже єдині нації складаються об’єктивно, тільки питання стоїть у тому, скільки часу це займе. І в українській державі, без сумніву, політична нація сформується, а ми досліджуємо, на скілочки вона уже сформована, або зовсім не сформована. Отже, мова йде про формування єдиної нації. Тарас Кузьо, хоч він багато робіт має публіцистичного характеру, загалом добре каже, що її можна формувати через формування єдиної “парасолькової,” як він її називає (тобто такої, що як парасоля накриває всі інші ідентичності), загально української політичної чи громадянської ідентичності. Я думаю що саме цей процес помалесеньку відбувається. На Львівщині він відбувається, я минулого разу доводила, скоріше, ніж десь, але він буде відбуватись і в усій державі. Для цього потрібна легітимна влада, для цього потрібно багато інших речей, які помалу будуть розвиватись. Ми маємо досліджувати, не випускаючи з виду цю проблему, яка стоїть перед суспільством. Суспільство просто не може існувати, якщо воно не матиме єдності ні в чому. У чомусь серйозному, важливому, що об’єднує його, воно повинне бути єдине.

УКРАЇНСЬКА ГЕОСТРАТЕГІЯ В УМОВАХ ПОСТ-ВЕРЕСНЕВИХ ЗМІН МІЖНАРОДНИХ СТОСУНКІВ

*Ігор КОВАЛЬ,
доктор політичних наук, директор Інституту соціальних наук
Одеського національного університету, випускник програми
RSEP (Інститут Кеннана)*

Глобалізація, загальна безпека і безпека в Україні

Міжнародні відносини як наукова дисципліна нині привертають увагу вчених цілим спектром важливих проблем. Кінець холодної війни не призвів до закінчення історії або загибелі цивілізації. Міжнародні відносини розвиваються і за старими і за новими законами, використовуючи загальновідомі факти, а також враховуючи сьогоденні реалії. Такі проблеми як нерівномірний розвиток, перенаселеність у нерозвинених країнах, забруднення навколишнього середовища, так само як і жорстокі форми тероризму набувають все більшого значення.

Теорії міжнародних відносин, що були не в змозі пояснити міжнародні події у світлі моністичного підходу і передбачати їх, не зможуть зробити цього й у майбутньому. Безумовно, набагато легше повірити, що крім так званих традиційних теорій міжнародних відносин, з'являться нові, котрі спробують пояснити суть міжнародних відносин. У центрі уваги нових зусиль перебувають питання, спрямовані на усвідомлення сутності глобальних подій, що відбуваються у сучасному світі. Ці питання потребують глибокого дослідження яке буде зв'язане з глобалізацією всього процесу, глобальним керуванням світу і глобальною безпекою.

Вимоги процесу глобалізації

Глобалізація як сучасний процес, що підсилює всі типи прикордонних відносин, у дійсності поширюється по всіх територіях. Переборюючи економічні, соціальні, культурні і навіть політичні бар'єри, процес глобалізації може спостерігатися в деяких сферах сучасного життя:

- комунікаційна: глобалізація проявляє себе за допомогою комп'ютерів, супутників і електронних засобів масової інформації;
- організаційна: створення різних типів організацій, - економічних, екологічних, культурних, соціальних та інші, - для яких уся планета є сферою їхньої діяльності (IBM, Amnesty International, Nissan);
- екологічна: глобальні явища як ефект глобального потепління і проблема озонних дір вимагають спільних дій, для яких немає кордонів;
- глобальне виробництво: розвивається на великих підприємствах, що працюють в усьому світі і належать головним чином багатонаціональним компаніям світового масштабу;
- збройні сили: міжконтинентальні балістичні ракети далекої дії (ICRBM) і супутники-шпигуни охоплюють майже всі найважливіші об'єкти на планеті, і є додатковим доказом можливої військової глобалізації, а також і потенційного глобального руйнування.

Усі ці явища існували і раніше, але більш явними стали тільки в дев'яностих роках двадцятого сторіччя. Після краху так званого соціалістичного блоку і закінчення холодної війни, розвинуті країни почали глобальні кроки, щоб захопити нові ринки, що зненацька з'явилися, що відкрило доступ до широкого збуту промислової продукції і дозволило розширити виробництво товарів. З іншого боку, країни, що стали на шлях розвитку, включаючи колишні соціалістичні країни і СРСР, почали процес переходу і пристосування до вимог світового ринку, і одночасно робили спроби провести економічні реформи у себе якомога швидше.

Використання інформаційних технологій, що також здобули своє поширення в дев'яностих, скоротило транспортні перевезення і відкрило доступ для прискореного обміну ідеями, товарами, капіталом і людьми, створюючи таким чином можливості для більш міцного і швидкого зв'язку між різними частинами світу.

Організація з міжнародної торгівлі, що включає 135 членів, як інструмент глобального економічного впливу, не тільки підтримала ці починання, але також здійснила стандартизацію великих інвестицій, що широкомасштабно розповсюджувалася.

У широкомасштабному процесі регулювання відносин, який був викликаний світовими вимогами, країни, що розвиваються, так само як і розвинуті, запроваджували деякі істотні зміни в сфері капіталовкладень. Розвинуті країни Заходу, звільнившись від свого колишнього великого конкурента – Радянського Союзу – , а також не зв'язані більше Варшавським договором, дозволили собі значно послабити контроль над іноземними інвестиціями, у той час як країни, що розвиваються, включаючи Росію і Східну Європу, зменшили всякого роду обмеження і широко відкрили двері для залучення іноземних інвестицій. У результаті цього, глобалізація стала необоротною і реально існуючою тенденцією сучасного життя.

Процес глобалізації перебуває ще на ранній стадії свого розвитку. Насамперед, це стосується до економічної глобалізації, зорієнтованої на світовий ринок, який хоча і має на увазі економічну волю, але враховує вплив державної влади. Це стосується тривалого процесу, що підсилюється нині, але все ще далекий від своєї кінцевої мети. Тому результати процесу глобалізації не сприймаються скрізь однаково, і сьогодні розвинуті і більш заможні країни явно одержують велику вигоду від цього.

Глобалізація не має на увазі гомогенізацію ні в економічній, ні в іншій сфері. Це питання тенденцій і початкових імпульсів, але на цій стадії гомогенізації економічних, соціальних, культурних і навіть політичних відносин було б дуже важко досягти. Тим більше, що переваги, які можуть бути негативними, розподілені по-різному, і ні у якому разі не можливо сформувати за їхньою допомогою деяку загальну структуру, що підходить для гомогенізації відносин.

Деякі спроби проголошення глобалізації як глобального і загальноприйнятого процесу, що поширюється по всій планеті, показали, якщо це буде так, то це призведе до певного знецінення географічних цінностей, тобто значення місць, розташувань, відстаней і кордонів будуть еліміновані у світовій політиці. Процес глобалізації на цій стадії далекий від тих тенденцій. Немає ніякого “кінця географії”, так само як не було ніякого “кінця історії”. Географічна карта світу стала ще більш складною через створення цілого ряду нових країн. Крім того, неоднорідна і незбалансована глобалізація створює нові розподіли на групи Північ – Південь і навіть Схід – Захід.

Процес глобалізації відбувається нерівномірно, і країни, що розвиваються, платять визначену ціну при цьому. Саме вони перебувають на краю процесу глобалізації, і в більшості випадків відсутність рівноваги торкається їхніх інтересів. Однак, було б неправильно стверджувати, що глобалізація – це деяка змова багатих і розвинутих країн. Це, безсумнівно, не зеніт капіталістичного розвитку або пік технологічної революції. Це – суміш економічних, політичних, культурних, екологічних і психологічних факторів, що сприяє найшвидшому розвитку світу в цілому. У той же самий час, це також забезпечує можливості для створення початкових структур, що повинні вести до ситуації, де політична стабільність у міжнародних відносинах розглядалася б як підстава для підвищення економічних факторів. Це також служило би основою для заснування деякого центру, що міг би спостерігати за всесвітнім економічним розвитком з пильною увагою.

У складних подіях сучасного міжнародного життя було б неправильно розглядати глобалізацію як основне вирішення всіх проблем сучасного світу. Вона не може своїм впливом ліквідувати усі сексуальні, расові, класові чи національні розходження. Вона не здатна усунути бідність і перетворити нерозвинений світ у розвинений. Глобалізація також не може запобігти війнам, що підтверджується тим фактом, що в середньому з часу закінчення холодної війни відбувалося до 30 воєн у рік. Глобалізація не представляє формулу для прийняття демократії або для встановлення демократичних інститутів, що, як у казці, змінили б прийняті норми життя в більшості недемократичних країн. Також було би помилкою думати, що глобалізація заохотить емансипацію.

Цей величезний процес нових економічних дій створює також нові політичні особливості міжнародних відносин. Тому відповідь на питання, наскільки глобалізація буде успішною, можна знайти у самому зв'язку між переоцінкою проблеми сучасності і майбутнього розвитку. Глобалізація, за яку треба нести відповідальність, була темою Світового Економічного Форуму в Давосі в 1999. Очевидно, що глобалізація з усіма своїми перевагами прагне вчасно почати розв'язання певного кола проблем і, крім того, зменшити ту прірву, що відокремлює багатих від бідних.

Глобальне керування і новий світовий порядок

Починаючи з перемир'я, укладеного у Вестфалії, країни захищають себе, свій суверенітет, вважаючи це вищим привілеєм, який ніхто не може відібрати. Донедавна, це становило незаперечну ознаку державної влади. У сучасних обставинах, питання суверенітету зважується в трохи іншому порядку. А саме, повноваження країни обмежені до деякої міри, коли справа стосується її внутрішніх проблем, наприклад проблеми порушення прав людини. Після операції в Косово, ставлення до суверенітету країни виводить на перший план проблему прав людини.

Об'єктивні аналітики вказують справедливо, що велика інформаційна революція ні децентралізувала власне кажучи владу країн, ні порушила їхню рівновагу, а навпаки закінчилася з цілком протилежним результатом (Nye, J.S., Owens, W. A., *American's Information Edge, Foreign Affairs, Vol. 77, September/October 1998, No 5, p. 89*).

Якщо ця тенденція триватиме, то ми зможемо стверджувати, що в новому глобальному розвитку політичний принцип дії починає переважати і що це може стати частиною деякого глобального керування. Будь-яка країна зустрічається нині з безліччю проблем, що виходять за межі її кордонів, це стихійні лиха, розповсюдження інфекцій, хвороб, екологічні катастрофи. У таких ситуаціях країна повинна також поступитися частиною свого суверенітету і співробітничати з іншими державами. Країни також повинні прийняти той факт, що багато їхніх громадян відчуває так звану подвійну лояльність. Іншими словами, розширення міжнародних організацій, від державних до багатонаціональних компаній, інших неурядових організацій, охоплює велику кількість людей, що становляться активними членами цих організацій. Передбачається, що вони повинні бути відданими насамперед організації, а вже на другому місці перебуває їхня прихильність до рідної країни.

Інститут держави однак усе ще дуже сильний, і всі ті, хто виступає на підтримку процесу глобалізації, підтверджують, що державний апарат усе ще досить могутній, і крім нових регіональних організацій він являє собою головну перешкоду глобалізації. Як кращий доказ впливу держави, яка розглядається як політична установа і головна діюча особа в міжнародних відносинах, служить той факт, що всі сепаратистські рухи ставлять перед собою головну мету - створення власної національної держави.

Основні погрози миру в період після закінчення холодної війни можуть бути зведені до деякої нестабільності і ненадійності, що періодично виникає в різних регіонах. Природно, процес глобалізації не може вирішити всі ті проблеми, але цей процес може діяти як каталізатор у спробі знайти нові рішення. У той же час, глобалізація вносить деякі нові тенденції в можливості змінити світ за допомогою досягнення конкретних результатів і злагодженості в діях. Це викликає поступові модифікації деяких державних функцій і також зміну ставлення до державного суверенітету.

Очевидно, що нові учасники, крім уже відомих країн, беруть участь у процесах глобального керування. Хоча усе перебуває ще на ранній стадії розвитку, вже цілком зрозуміло, що першими кроками зондується ґрунт, і визначаються умови для подальших дій, які розширили б коло тих учасників, які зможуть разом вирішувати сучасні проблеми розвитку.

Якщо будуть спостерігатися деякі зрушення у справі зближення між державами як результат нових уявлень і як результат фактичних потреб, що приведуть до взаємозалежності і до більш міцних зв'язків між цими державами, то це, безумовно, можна розцінити як початок напівдержавної діяльності. Канада і США, наприклад, дозволили своїм провінціям і штатам мати так звані дипломатичні місії в іноземних державах, що становлять спеціальний інтерес саме для їхньої провінції чи федерального штату. В Європі є 17 країн, що активно діють у Парламенті європейських регіонів, де певні проблеми регіональних відносин і підвищення регіонального співробітництва зважуються. Організація Об'єднаних Націй, особливо через власні спеціалізовані

агентства, вирішує усе більше проблем, що торкаються глобального керування і які донедавна були під контролем державних установ. Необхідно також додати до цього списку діяльність організацій, що вирішують завдання частково як організації з наднаціональною діяльністю, такі як Організації Економічного Співробітництва і Розвитку, Міжнародного Грошово-кредитного Фонду і Світового банку.

Щодо нових зразків міжнародних відносин у таких формах діяльності, то тут можемо говорити про розширене коло міжнародних учасників. З іншого боку, це допомагає тим діям, що зв'язані зі спільним керуванням загальними справами. Коли враховуються економічне зростання і фінанси, то, безумовно, створюються певні умови для виконання частини функцій, принаймні створюються хоча б попередні умови, щоб можна було керувати з одного центра.

Питання може виникнути, якщо все це достатньо забезпечується, щоб говорити вже в межах цих рамок про нові координати міжнародних відносин і про створення основи для загального глобального керування. Деякі скептичні спостерігачі можуть знайти безліч перешкод сучасним процесам. Вони можуть навіть наполягати на тому, що держава усе ще є головним учасником міжнародних відносин, і що в більшій мірі все інше визначається її політикою. Виникає питання, хто буде займати провідне місце в установах, що беруть на себе нові функції. І нарешті, а як щодо того факту, що сучасний світ усе ще розділений і розривається протиріччями між багатими і бідними націями і країнами.

Більш раціональні відносини виникли б за конкретних подій і процесів, початих глобалізацією, що забезпечить умови для встановлення нового світового порядку. В цьому контексті можемо стверджувати наступне:

1. Світова організація ООН буде реорганізована і візьме на себе нові функції, що зможуть підсилити її нову роль, яка полягатиме в тому, щоб розглядати вимоги розвинутих і менш розвинутих країн. Вона не стане центром глобального керування, але допомагатиме своєю політичною силою. Вона надихатиме деякі нові процеси, що відбуваються у цьому напрямі і які можуть одночасно використовувати владу, досвід і роботу діючих агентств ООН;
2. У галузі міжнародних економічних відносин, учасники глобальних економічних дій уже заснували установи, в яких вони взаємодіють. Це Міжнародний Грошово-кредитний Фонд і Світовий банк, які є основними учасниками діяльності, заснованої на глобалізації і націленої на подальшу економічну глобалізацію;
3. Конфлікти залагоджуються за допомогою ООН, і також за допомогою регіональних організацій, таких як Організація Африканської Єдності й ОБСЄ в Європі. У роботі за спостереженнями щодо захисту прав людини Гельсинські спостерігачі і Міжнародна амністія відіграють активну роль, і таким чином вони перетворилися в якусь форму міжнародного глобального руху за права людини. Можемо сюди також додати організацію "Greenpeace", що діє як організований форум із захисту природи.

Чи можуть усі ці заходи привести до стабільності і безпеки, чи забезпечують вони тверду основу для нового світового порядку, що буде побудований? Питання, звичайно, актуальне. Воно потребує негайної відповіді про те, що глобалізація – усе ще в початковій стадії і що, з іншого боку, ті установи, котрі перебувають у процесі становлення, поступово вступають у фазу, у якій вирішуються глобальні проблеми.

Однак, ці дії, так само як і весь процес глобалізації безпосередньо, будуються на неоднакових засадах, у яких багаті країни на чолі із США усе ще займають головні позиції. Це геоeкономіка, що базується на принципах глобалізації, дозволила їм досягти величезного успіху за останні десять років. Якщо справді є сильне бажання установити систему під назвою "глобальна", чи таку, котра мала би назву "новий світовий порядок", то очевидно, що вигоди, поряд із правами й обов'язками, повинні бути розподілені однаково. Згодом, розвинуті країни мають намір усе більше і більше брати участь у роботі в рамках глобальних дій. А як стоятиме справа з нерозвиненими країнами? Нині вони перебувають на самому краю процесу. Якщо вони не стануть активними учасниками цього процесу, буде не тільки важко обговорювати глобальний розвиток і новий світовий порядок, але і сам процес глобалізації буде обмежений і не зможе продовжувати свій розвиток у майбутньому.

Глобальна або регіональна безпека

У цьому місці можемо запитати, з якою новою світовою системою маємо справу і що точно сталося з дня закінчення холодної війни, тобто після падіння двох блоків. Найпростіша відповідь стверджувала б, що модель біполярності була безперечно зруйнована, і що відбулися величезні зміни. Але вже сама спроба охарактеризувати ті зміни приводить до безлічі тлумачень.

Неореалістична школа міжнародних відносин визнає зміни, з одного боку, але також і наголошує, що період тривалого миру, що переважав з 1945 до 1989 рік, більше не існує. Біполярність і ядерна зброя були головними факторами і засобами залякування, що підтримували мир в усьому світі. Після того, як модель біполярності розвалилася, міжнародні відносини повернулися назад у так названу нормальну структуру мультиполярності, у якій країни повинні будуть покладатися тільки на свою власну міць, або вони намагатимуться взяти участь у союзах, що могли б гарантувати їм безпеку. Одне, чого неореалісти не виключають – це факту того, що війна залишиться первинним і останнім випробуванням успішної рівноваги (стосується це їхньої власної могутності або міцці об'єднаного союзу), за допомогою чого міжнародні відносини характеризувалися б зростанням потенційних конфліктів.

Аналітики міжнародних відносин, що приймають уніполярність, яка була викликана зникненням іншої супердержави, СРСР, точно представляють США як центральну і провідну владу. Ця уніполярність не має конкурентів, і фактично здатна діяти сама у світовому масштабі. Є різні концепції, що пояснюють тривалість цього процесу. Одні вважають, це – відносно тривалий період часу, оскільки припускається, що не буде таких змін, які могли б змінити або становити загрозу американській перевазі протягом наступних декількох десятиліть. Більше не існує Радянської загрози або якої-небудь іншої глобальної загрози. Інші країни зі свого боку, стверджують, що великий західний союз, Західна Європа і Японія не потребуватимуть більше американської допомоги, тобто засобу залякування. Тому спробою змінити таке становище Америки за допомогою індивідуальних чи об'єднаних зусиль, вони могли б у кінцевому рахунку змінити американську уніполярну перевагу. В такій спробі вони могли б розраховувати на участь багатьох інших великих країн, які не схвалюють уніполярність (Китай, Росія, Індія), а також і на країни, що вважають уніполярність неприродним явищем. Вони поділяють думку, що єдина структура, яка може гарантувати вільний і справді демократичний розвиток міжнародного співтовариства – це модель мультиполярності.

Таким чином, ми підходимо до поглядів неолібералістів, що підтримують ситуацію, як це було після холодної війни, і підтримують зміни, що відбулися. Вони бачать у безупинному просуванні глобальної взаємозалежності й у міжнародних організаціях головні сили, які мають зупинити негативний розвиток подій. Це особливо стосується до тих попереджень, у яких звучать побоювання, що відносини постхолодної війни можуть знову привести до війни як до якогось законного способу встановлення національної безпеки. Неолібералісти вважають, що новий світовий порядок вже існує, і вони визначають його як порядок, де букви закону дотримуються поряд із правами людини, де є колективна безпека, і де Організація Об'єднаних Націй виступає досить могутньою організацією, у яку входить переважне число демократичних країн.

Продовжуючи стверджувати, що демократичні країни рідко чи майже ніколи не розв'язують війну один проти одного, вважається, що “велика мирна зона” буде рости і ставати більш сильною за рахунок “зони безладь”. У такому ракурсі передбачається, що глобалізація вестиме до постійного ослаблення ролі військової влади, за допомогою чого головний атрибут військової сили – ядерну зброю можна буде ліквідувати як надлишкову.

Ці концепції, природно, відбивають розходження, якими зараз наповнений світ, що перебуває в стадії свого розвитку, але вони також показують, що проблеми, зв'язані з майбутнім розвитком міжнародного співтовариства і міжнародних відносин, розглядаються різносторонньо. Багатополосний світ, уніполярність на чолі зі США і новий світовий порядок – це форми, що існують частково. Важко стверджувати, що кожний з них існує в межах чистої моделі.

Мультиполярність може означати більше ніж визначення мети або бажання створити такий світ, де всі країни зможуть діяти незалежно, роблячи ризиковані кроки.

Уніполярність уже визнається деякими країнами, але в загальній схемі це відбито через американську перевагу.

Новий світовий порядок, що базується на правилах закону, колективної безпеки і на більш сильній ООН, що взяли б на себе функції глобального керування, може також представляти образ майбутнього розвитку. Але закону дотримуються сьогодні тільки в деяких країнах, колективна безпека також сконцентрована лише в деяких регіонах, а ООН усе ще дуже далека від тієї ролі, яка перетворила б її в центр політичного прийняття рішень і в центр політичної діяльності. Мають місце величезні розходження між зоною миру і зоною безладу, так само як і між розвинутими і нерозвиненими країнами, що становлять одну з головних перешкод для прийняття моделі нової глобальної безпеки.

Глобалізація в галузі безпеки знаходить підтримку в швидкому збільшенні технології, інформації, фінансово-економічних відносин і повної взаємозалежності. Ця широка інтернаціоналізація відносин – від виробництва до якості життя і прийняття цивілізованих стандартів, поряд з повним взаємозв'язком усіх частин світу в галузі політики безпеки – може привести до моделі уніполярного американського лідерства (*Pax Americana*) або до перетворення Організації Об'єднаних Націй у центр глобальної системи безпеки.

Вважають, що розвиток регіональних форм співробітництва, поряд із загальним процесом глобалізації, сприяв би поділу на області безпеки. Європа сьогодні, наприклад, є осередком інтеграції в межах європейських кордонів, що є свідченням тенденції до об'єднання країн і у східній частині. Крім Східної Європи, країни північних узбереж Середземномор'я, Близький Схід і навіть країни Середньої Азії прагнуть до європейської інтеграції. Японія орієнтується, насамперед, на Азію, а в Північно-східній Азії існують тенденції до чітко вираженої регіональної інтеграції. Регіональні організації, мета яких полягає в тому, щоб підсилити процеси інтеграції, втілюють свої задуми в Латинській Америці, Західній і Південній Африці, Південній Азії. Таким чином, установлюється порядок, що, крім очевидного процесу глобалізації, можуть розвиватися і регіональні організації, які воліють діяти в межах певного географічного кола і скорочувати зв'язки з іншими частинами світу.

Оскільки розглядаються відносини безпеки, можна припустити, що можливості для нового зв'язку між країнами, для яких традиційно характерні були різні типи співробітництва і дружби, виникають умови для регіональної інтеграції. Це забезпечує можливість для створення нових окремих центрів безпеки, таких як Європа, Північна Америка або Південно-Східна Азія.

Розподіл на регіони не повинен створювати підстав для загрози глобалізації. Більше того, в галузі безпеки це могло б служити засобом, за допомогою якого зона миру буде постійно розширюватися, а кордони зони неспокою звужуватися. Як кажуть деякі політологи, “фортеця Європи”, “фортеця Америки” і “фортеця Південно-Східної Азії” не повинна формувати надто інтегровані і надмірно самостійні зони, що цілком зневажають відносинами з іншими частинами світу, особливо це стосується Африки. Ті фортеці безпеки повинні представляти рушійну силу нової, насамперед регіональної інтеграції і розширення безпеки на інші частини світу, що могли б стати в майбутньому основою для встановлення глобальної системи безпеки.

Домовленості Росії з Заходом неможливі без участі України

Новий характер відносин Росія-Захід робить практично неможливими будь-яку домовленість між ними стосовно України без її участі. Але залежність від Росії об'єктивно ущемляє волю геостратегічного вибору Києва, використання міжнародних засобів забезпечення національної безпеки. Взаємини Росія-Захід не будуть більш тісними і довірливими, ніж зв'язки між Заходом і Україною, але вони напевно будуть більш вагомими. Росія продовжує на офіційному рівні заперечувати розширення НАТО на схід, а на неофіційному рівні незгода з розширенням поширюється і на Європейський Союз. Така її позиція створює реальну перешкоду на шляху зближення України з європейським співтовариством. Для України це складна геополітична проблема, нерозв'язна в рамках концепції багатовекторності.

Реальний розвиток відносин України зі стратегічними партнерами не містить тенденції до зближення. Значна дистанція при різній мотивації підтримується на двосторонній основі у відносинах з ЄС і США. Вона утворилася, незважаючи на численні угоди і між Україною і Росією. Ця дистанція усе більше визначається не тільки цілеспрямованими діями партнерів, а і новітнім українським ізоляціонізмом. Останній поступово абсорбує психологічну неготовність української еліти до відкритої конкуренції, страх втрати національну ідентичність, прояв розчарування

Заходом і взагалі результатами міжнародного співробітництва. Прикрашені патріотичною риторикою ізоляціоністські концепти, крім того, дозволяють виправдати прорахунки в зовнішній політиці. Але головним чином дозований ізоляціонізм резервується як засіб захисту від небезпечного зовнішнього втручання у внутрішні справи владного істеблішменту.

Головним фактором, що буде надалі визначати міжнародне становище України і її політичні координати, є внутрішня ситуація. Основне завдання виконавчої влади, народних депутатів, усіх діючих осіб політичного процесу з підтримкою громадян вивести країну із системної кризи, забезпечити її послідовний розвиток як демократичної, соціальної і ринкової держави, використовувати унікальний історичний шанс, що випав на долю нашого народу.

Віктор ЗАБЛОЦЬКИЙ,

*репортер Телевізійної служби новин Телеканалу 1+1,
випускник програми RSEP (Інститут Кеннана)*

Українська зовнішня політика після 11 вересня 2001 року. Кінець багатовекторності?

Після радикальних геополітичних змін, спричинених терактами в США, українська влада змушена переглядати свої зовнішньополітичні пріоритети. Протягом останніх місяців президент Кучма постійно вдається до риторики, що його адміністрація обрала курс на повну інтеграцію в Європейський Союз та НАТО. Кінцевою метою зовнішньої політики України вперше проголошено приєднання у майбутньому до ЄС та НАТО.

У травні після засідання Ради Національної Безпеки та Оборони секретар РНБОУ Євген Марчук заявив, що Україна переходить до політики одновекторності. В липні під час візиту до Києва генерального секретаря НАТО Джорджа Робертсона міністр закордонних справ Анатолій Зленко спробував пояснити високим гостям, чому влада повертає вектор: "Перспектива членства стане стимулом до реформ. Це стане визнанням України як європейської держави, визнанням, якого так не вистачає Україні у відносинах з Європейським Союзом... Визнання бути в Європі є не якоюсь примхою. Воно потрібне мільйонам молодих українців". Фактично спостерігається відновлення риторики, яка була притаманна українській дипломатії, коли її очолював Борис Тарасюк. До речі, саме за пронатовську орієнтацію і, відповідно, постійні дзвінки з Кремля на Банкову, Тарасюк втратив свою посаду восени 2000 року.

Чому українська влада різко змінила свій курс? Чи означають ці заяви відхід від тісної співпраці з режимом Володимира Путіна? Очевидно, основною причиною нового кидка на Захід є відчуття Леонідом Кучмою та його оточенням власної політичної ізоляції чи радше провінційності. Після 11 вересня стало цілком очевидно, що Україна не є впливовим гравцем у світовій геополітичній грі. Її роль – це роль статиста. Все на що спромігся Київ під час війни в Афганістані – відкрив свій повітряний простір для літаків НАТО та надав власну транспортну авіацію для перевезення вантажів в аеропорт Баграм.

По-друге, Україна не може змиритись з тим, що протягом останнього року Росія випередила її на західному напрямку. Адже саме після терактів у США Кремль знову став цікавим Заходу. І навпаки – плівки майора Мельниченка зробили Леоніда Кучму та його оточення "поганими хлопцями". Проголошуючи курс на повну інтеграцію з НАТО, Київ намагається зменшити негативні наслідки, спричинені утворенням Ради Росія-НАТО, а також майбутнім розширенням Альянсу на Схід. За такої ситуації, стверджують українські урядовці, держава стає буфером між НАТО та Росією. І за сценарію постійного втягування України в російську орбіту, вже у найближчому майбутньому Москва могла б наполягати, аби українці приєднались до Ташкентського блоку. Наразі Володимир Путін наполегливо переконує Леоніда Кучму приєднатись до Євро-Азіатського економічного союзу: "У випадку вступу України до ЄврАзЕС податок з основних товарів російського експорту, в тому числі з енергоносіїв, буде братись за місцем призначення, що принесе Україні 400-450 мільйонів доларів... Вступ України до ЄврАзЕС приведе до зростання економіки на 1,5%"¹.

¹ Інтерфакс, 17 травня 2002.

Попри надзвичайно активні контакти між Банковою та Кремлем, керівництво України все ж таки дистанціюється від розбудови таких пострадянських інститутів як СНД та ЄврАзЕС. Водночас навіть після подій 11 вересня Києву так і не вдалось стати альтернативним центром притягання колишніх радянських республік. Мається, передусім, на увазі проект ГУУАМ. Більше того, саме після 11 вересня 2001-го ГУУАМ починає відходити у небуття. Де-факто цю структуру вже залишив Узбекистан. На черзі – Молдова. Її керівництво надзвичайно роздратоване підтримкою офіційним Києвом Придністров'я. Проект ГУУАМ виявився також недієздатним ще й тому, що від самого моменту створення організація була політичним клубом авторитарних лідерів.

Отже, за відсутності будь-яких перспектив у рамках ГУУАМ в Україні є тільки дві альтернативи. Перша – інтеграція в НАТО та Євросоюз. Друга – інтеграція з Росією. Власне вирішення цієї дилеми завжди було каменем спотикання для президентів Кравчука та Кучми. І чіткої відповіді, в якому напрямку рухатись, державний апарат досі не знайшов. Аби зрозуміти, який вектор посилюватиме українська влада в майбутньому, варто звернутись до тих академічних досліджень, які аналізують зовнішню політику країн “третього світу”. Адже за 11 років незалежності модель української економіки та політики стала відповідати тому інституційному генотипові, що притаманний країнам так званої “третьої хвилі демократизації”. Чи здатні українські політики вилікуватись від геополітичної шизофренії та засвідчити відданість політиці одновекторності? Для відповіді на це запитання варто звернутись до теорії альянсу. Вона, щоправда, одна з найменш вивчених у проблематиці міжнародних відносин, оскільки досі об'єктом аналізу в теорії альянсу була поведінка світових наддержав. Засади ж зовнішньополітичних стратегій країн так званого “третього світу” почали детально вивчатись тільки протягом останнього десятиліття вже після закінчення “холодної війни” та зникнення біполярної геополітичної моделі.

Серед послідовників шкіл реалізму та неореалізму альянс передусім означає зміну союзників у відповідь на зміну владних конфігурацій в міжнародній системі. Будь-який альянс є засобом посилення влади для протидії зовнішній загрозі. Приєднання до певного іноземного союзу дозволяє розподілити функції та зменшити витрати на оборону. Але як зазначають такі дослідники як Калеві Холсті, Амітав Ачар'я, Стівен Девід, Майкл Гендл – теорія альянсу досить часто не узгоджується з проблемами розвитку країн “третього світу”. По-перше, відповідні держави взагалі не схильні приєднуватись до іноземних союзів. По-друге, в світі дуже мало альянсів слабких країн. По-третє, якщо відповідні союзи і утворюються, то за ними, здебільшого, стоять наддержави.

Досить важливим є і те, що теорії міжнародних відносин часто-густо не пояснюють мотивів, якими керуються слабкі країни, приєднуючись до того чи іншого зовнішнього табору. Коли за часів “холодної війни” високоіндустріальні держави утворювали блоки для відвернення зовнішніх загроз, політичні режими країн “третього світу” тільки тимчасово приставали до сильних для того, щоб відбити внутрішні виклики. На думку Амітава Ачар'ї, головними джерелами нестабільності таких держав є ціла низка внутрішніх факторів – слабка національна інтегрованість, економічна недорозвиненість, змагання за політичну легітимність та контроль. Наведене припущення цілком узгоджується з сучасними українськими реаліями. Відтоді як Україна стала незалежною державою, для її істеблішменту зовнішня політика є лише продовженням внутрішньополітичної боротьби за цілковиту монополію на владу.

Пошук іноземних союзників для боротьби з опозицією (Росія) та протокольний обмін люб'язностями з критиками (Захід) – це формула української зовнішньої політики після “касетного скандалу”. Таким постійним балансуванням влада намагається забезпечити свою силу та легітимність. Відповідно, для опозиції пошук іноземних прихильників дає можливість подолати блокаду, додає міжнародного визнання та сприяє фінансуванню тих підвалин громадянського суспільства, які спричинюють ерозію авторитарно-бюрократичного режиму президента Леоніда Кучми. Наразі глава держави та його оточення ключові загрози національній безпеці вбачають виключно у внутрішньополітичній площині. Свідченням цього стали останні рекомендації Верховній Раді викласти в новій редакції зміни до Концепції національної безпеки України.

Президент Кучма пропонує визнати головними пріоритетами національних інтересів: “забезпечення конституційних прав та свобод громадян; невтручання іноземних держав у внутрішні справи України; захист особи, суспільства та держави від тероризму; забезпечення постійно зростаючого рівня життя та добробуту населення”. На думку влади, в політичній сфері головною загрозою національній безпеці є “зазіхання на конституційний та державний суверенітет України, порушення прав та свобод громадян, протистояння окремих соціальних верств населення та політичних сил, несформованість вітчизняної політичної еліти, наявність в окремих регіонах сепаратистських тенденцій”. Головні загрози у військовій сфері чинний глава держави вбачає у “втягуванні України в регіональні збройні конфлікти, політизації силових структур, створенні незаконних збройних формувань та терористичних угруповань”. Кучма занепокоєний також діяльністю ЗМІ. Тут, на його думку, існує “неефективність державної інформаційної політики, розповсюдження культу насильства, жорстокості та порнографії, інформаційна експансія з боку іноземних держав, витік інформації, що представляє державну таємницю, маніпулювання суспільною свідомістю шляхом розповсюдження недостовірної інформації”.

Акцент влади на подібні пріоритети – промовисте свідченням того, що досі ключовою проблемою українського державного апарату є дефіцит легітимності як всередині країни, так і на міжнародній арені. Дефіцит легітимності проявляється передусім у невирішеності проблеми кордонів, нереформованості силових структур, взаємозалежності бізнесу та держапарату, відсутності ефективного адміністративного управління, нехтуванні державними інститутами базових конституційних засад.

І саме низька легітимність керівництва України дозволяє припустити, що в найближчому майбутньому на західному напрямку суттєвих геополітичних проривів не спостерігатиметься. Адже відтоді, як Леонід Кучма став головним героєм плівок майора Мельниченка, репутація влади в очах Заходу різко знецінилась. Свідченням цього є навіть зміна іноземних маршрутів українського лідера. З осені 2000-го Леонід Кучма не здійснив жодного офіційного візиту до країн “Великої Сімки”. Хоча президент двічі зустрічався з канцлером Німеччини Герхардом Шрьодером, ці переговори мали неформальний характер. Після “касетного скандалу” різко погіршились відносини України зі Сполученими Штатами. За останні 2 роки Київ відвідали тільки радник президента США з питань національної безпеки Кондоліза Райс, міністр оборони Дональд Рамсфелд та міністр економіки Пол О’Ніл. Як зазначила 8 серпня у редакційній статті впливова “Вашингтон Пост”: “Сьогоднішня Україна – це один з найскладніших партнерів, з якими доводиться мати справу Заході. Її економіка досі залишається пост-комуністичною руїною. Хоча Україна номінально вважається демократією, її президент Леонід Кучма часто вдається до бандитських методів. Його рейтинг – однозначне число. Але пану Кучмі вдалось так зманіпулювати нещодавні парламентські вибори, що його прихильники, а не опозиційні партії, які набрали 70% голосів виборців, зберегли контроль.”

Україні годі очікувати суттєвих зрушень і на натовському напрямку. Зокрема до заяв українського керівництва про бажання в майбутньому стати членом Північно-Атлантичного Альянсу в штаб-квартирі НАТО поставились досить обережно. 8 - 10 липня під час свого візиту до Києва генсек Альянсу Джордж Робертсон уникав будь-якого обговорення термінів приєднання України до цієї організації. Наразі майбутня програма двостороннього співробітництва перебуває на стадії доопрацювання і буде презентована тільки на пражському самміті в листопаді 2002 року. Максимальним досягненням Києва в Празі може бути запрошення приєднатись до Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ).

Водночас в українському суспільстві база підтримки євро-атлантичної інтеграції з кожним роком зростає. Порівняно з минулим роком, різко (з 48,1% до 32,6%, тобто на 15,5%) зменшилася кількість респондентів, які вважають НАТО агресивним військовим блоком. Кількість тих, хто вважає Альянс оборонним союзом постійно збільшується, при стабільній кількості тих, хто вважає НАТО миротворчою організацією. Майже до третини зростає кількість громадян, яким важко вибрати ту чи іншу характеристику Альянсу. І можливо, що саме ця частина населення становить потенціал зростання симпатиків НАТО. Імідж організації радикально поліпшився саме після подій 11 вересня. У 2000 і 2001 роках проти розширення НАТО виступала в цілому половина (50,2%) населення, а сьогодні – трохи більше третини (35,6%). Порівняно з попередніми роками

помітно зросла кількість громадян, які оцінюють Альянс у цілому більш позитивно (37,4%), ніж негативно (32,6%).

Серед основних причин поліпшення іміджу НАТО серед пересічних українців аналітики виділяють наступні:

1. Позитивний психологічний резонанс успішної операції в Афганістані, проведеної під егідою лідера НАТО – США.
2. Країни - члени НАТО підтвердили свою здатність ефективно використовувати високий військовий потенціал і гнучкість дій.
3. В антитерористичній коаліції брали участь і Україна, і Росія. Тому з 26,2% до 13,6% зменшилася кількість тих, хто побоюється, що при розширенні Альянсу Україна може бути втягнута у протистояння Росії та НАТО.
4. У суспільстві міцніють симпатії до інтеграції України в ЄС, кістяком якого є країни-члени НАТО.

Але в той момент, коли імідж євроатлантичних інститутів в Україні поліпшується, репутація самої України в очах європейців та американців залишається невисокою. У 2002 році наступні українські теми потрапили у випуски новин телеканалів CNN та BBC – парламентські вибори, припущення щодо нелегальних поставок радіолокаційного комплексу “Кольчуга” до Іраку (в тому числі документальний фільм BBC “Killing the Story”), трагедія в містечку Скнилів під час авіашоу, загибель шахтарів на вугільній копальні імені Засядька. Українській інтеграції в НАТО та ЄС також перешкоджає об’єктивний фактор, а саме початок тривалого періоду трансформації Північно-Атлантичного Альянсу та Євросоюзу. На цьому етапі НАТО та ЄС може бути просто не до українських проблем.

Водночас, альтернативою європейській інтеграції є інтеграція з Росією. Власне вона вже триває і особливо активізувалась саме після “касетного скандалу”. Символічною демонстрацією тісних взаємин Банкової та Кремля стало навіть святкування Леонідом Кучмою 9 серпня цього року власного дня народження у московському ресторані “Шинок”. З осені 2001-го російський бізнес став досить активно скуповувати українські підприємства та долучати їх до свого технологічного циклу, який створювався ще за часів колишнього Радянського Союзу. Вже зараз Росія є ключовим гравцем на українському ринку енергоносіїв, диверсифікація якого постійно гальмується. В багатьох галузях економіки прихід російських інвесторів дозволив реанімувати виробництво. Але в той же час, російські бізнес-схеми є радше екстенсивними, ніж інтенсивними. Зростання виробництва відбувається здебільшого за рахунок росту експорту на зовнішні ринки, але не за рахунок впровадження більш високих технологій.

Тісна інтеграція з Росією спричинює також деформації в політичній сфері. Оскільки суттєвою особливістю українського політикуму і досі є його провінційність, через низький креативний потенціал державний апарат постійно вдається або ж до відвертого плагиату, або ж до дещо зревизованої ретрансляції російських політичних технологій. Російські моделі поведінки досить часто переймає не тільки еліта, але й пересічний виборець. І не в останню чергу завдяки російським ЗМІ. Адже пресу та телебачення українські та російські політики активно використовують для ведення власних інформаційних воєн.

Втім, найбільш актуальними схемами, які переймає вітчизняна влада є російські виборчі технології. Попри нищівну поразку російських іміджмейкерів на парламентських виборах 2002 року, Марат Гельман та його замовники з СДПУ(о) спробують реваншуватись під час майбутньої президентської кампанії, намагаючись впровадити сценарій “український Путін”. Те що російські піар-технологи без роботи в Україні не залишаться, свідчить повторне запрошення Гельмана до Києва для консультацій та реформування роботи президентської адміністрації, яку очолив лідер об’єднаних есдеків Віктор Медведчук – досить непослідовний крок для держави, що заявляє про закінчення політики багатовекторності.

Отже, попри зміну зовнішньополітичної риторики, українська влада продовжує користуватись старими рецептами в організації своєї дипломатичної кухні. І очевидно, що переходу до політики одновекторності не буде доти, доки еліта не переосмислить власні цінності. Цей процес спочатку має конституційно оформитись у створенні парламентсько-президентської республіки і тільки тоді Україна може виходити в європейське плавання. В іншому разі державний апарат постійно звирятиме свій годинник з кремлівськими курантами.

Сергій ФЕДУНЯК,

кандидат історичних наук, викладач-дослідник Школи славістичних та східноєвропейських студій Лондонського Університету, випускник програми JFDP (ACCELS)

Україна в новостворюваній системі безпеки Центрально-Східної Європи і Євразії

Однією із сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин після закінчення холодної війни є початок процесу відносної стабілізації системи, що виявляється, зокрема, у переструктуруванні інститутів безпеки і пошуку нових форм взаємодії на основі подолання цивілізаційних і культурних відмінностей.

У Центрально-Східній Європі та Євразії відбувається інтеграція існуючих структур та їх адаптація до нових викликів міжнародній безпеці: розширення НАТО та Європейського Союзу, перебудова інституцій безпеки в нових незалежних державах тощо. В цьому контексті помітну роль може відіграти Україна як держава, що різною мірою інтегрована до обох (Євроатлантичної і Євро-Азійської) систем.

Хочемо розглянути наступні питання: міжнародна безпека після завершення холодної війни та формування регіональних систем; Україна – основні вектори зовнішньої політики; розширення Євроатлантичної системи безпеки: роль і місце України; Україна – важливий елемент безпеки в Євро-Азійському регіоні.

Міжнародна безпека після завершення холодної війни: формування регіональних систем

Еволюція Євроатлантичної підсистеми. Після завершення холодної війни спостерігається активний розвиток регіональних систем безпеки, їх взаємне зближення і створення перехідних форм. Виявами цього процесу може вважатися еволюція Євроатлантичних інституцій (НАТО і ЄС) в напрямі їх перетворення на ефективну континентальну систему безпеки. Причинами такої еволюції стали, з одного боку, криза ідентичності після зникнення головного супротивника (СРСР), а з іншого – потреба у підтримці процесів демократичних трансформацій на сході континенту і більш загально – необхідність реагувати на виклики глобальних процесів кінця ХХ століття.

Можна стверджувати, що Євроатлантичні інституції впродовж останнього десятиліття зробили значний крок на шляху від замкнутих військово-політичних і економічних блоків західних країн до більш відкритих структур, що несуть зростаючу відповідальність за соціально-економічний розвиток і безпеку в регіонах Європи і Євразії.

Початок інституційних змін НАТО припадає на створення Ради Північноатлантичного Співробітництва (РПАС) в грудні 1991 року, що об'єднала діючих членів організації і країн Центрально-Східної Європи. В 1993 - 95 рр. Альянс прийняв принципове рішення стосовно розширення на схід і з цією метою в січні 1994 року розпочав програму "Партнерство заради миру" для підготовки ряду держав до повноправного членства з одного боку і зближення з партнерами, що не зможуть приєднатися до Альянсу в найближчому майбутньому з іншого. Наслідком став вступ до НАТО Польщі, Угорщини і Чеської Республіки у квітні 1999 р., а також програми особливого партнерства з Російською Федерацією і Україною.

У цей же період відбувався перегляд і концептуальних засад діяльності у напрямі переходу до більш відкритої організації, що у майбутньому могла б стати основою колективної безпеки на Європейському континенті. Такі перетворення передбачаються на основі нової концепції діяльності Альянсу, затвердженої в квітні 1999 року на Вашингтонському самміті. Кроком у цьому напрямі стало перетворення РПАС на Раду Євроатлантичного Партнерства (РЕАП) з фактичним підвищенням ролі партнерів у процесі діяльності Альянсу. Прикладом цього є новостворена Рада НАТО – Росія, що надала Москві можливість впливати на прийняття рішень у деяких галузях діяльності Альянсу.

Другою підвалиною Євроатлантичної підсистеми безпеки є Європейський Союз, що за останнє десятиліття фактично перетворився на конфедеративну структуру, важливе місце в діяльності котрої відіграють проблеми безпеки в розширеному значенні. На основі Маастрихтського договору в 1993 році була прийнята концепція Спільної зовнішньої і оборонної

політики. В її контексті відбувалося інституційне реструктурування і перерозподіл відповідних ресурсів (зокрема, було прийнято рішення про злиття Західноєвропейського союзу з ЄС).

У липні 1997 р. члени Союзу внесли зміни до договору з метою практичного втілення концепції, давши початок створенню збройного контингенту для здійснення функцій кризового регулювання, миротворчих і рятувальних операцій. В грудні 1999 р. самміт у Хельсінкі прийняв рішення про створення впродовж наступних трьох років Єврокорпусу чисельністю 50-60 тис. осіб. Була досягнута принципова домовленість про залучення в разі потреби ресурсів Північноатлантичного Альянсу. Після розширення ЄС в 2003-2004 рр. до вирішення питань безпеки будуть залучені приблизно 10 нових членів.

Наприкінці десятиріччя стали виявлятися основні тенденції в розвитку Євроатлантичної підсистеми безпеки. По-перше, на концептуальному рівні відбулося прийняття розширеного тлумачення безпеки із відповідним збільшенням зони відповідальності і розширенням функцій (експансія на територію Центрально-Східної Європи і колишнього СРСР, вироблення спільної політики в галузі міграції, транскордонної злочинності і охорони довкілля тощо). По-друге, розпочалися серйозні інституційні зміни у напрямку більшої відкритості і залучення нових членів. У найближчі кілька років передбачається вступ до Альянсу і ЄС до 10 держав. По-третє, зближення і переплетення функцій НАТО і ЄС в галузі безпеки. Де-факто Альянс здійснює функції безпеки країн Євросоюзу і готовий виділити певні ресурси для створення Європейських сил.

Розвиток Євро-Азійської підсистеми. Іншим важливим елементом безпеки є Євро-Азійська підсистема, що сформована на території нових незалежних держав на основі Договору про колективну безпеку 1992 року. З самого початку вона створювалася з метою збереження простору безпеки колишнього Радянського Союзу, де б структури діяли на основі принципів, прийнятих у Північноатлантичному Альянсі (зокрема консенсусу). В 1995 р. була прийнята Концепція колективної безпеки, що передбачала створення передачу певних функцій безпеки на наднаціональний рівень.

Проте задумане не здійснилося у повному обсязі: лише сім держав (Росія, Білорусь, Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан, Вірменія і Азербайджан) виявили бажання приєднатися до договору, що набув видимий "центрально-азійський" ухил. Суттєвою проблемою було і залишається недостатнє фінансування, що примушує Росію брати на себе виконання основних гарантій безпеки партнерів, котрі фактично не мають дієздатних збройних сил. Це, в свою чергу, породжувало підозри і недовіру до Москви з боку партнерів, зокрема Узбекистану і Азербайджану, котрі врешті припинили свою участь у договорі.

Проте Договір про колективну безпеку відіграв помітну позитивну роль з підтримки стабільності в Центральній Азії, зокрема в процесі надання зовнішніх гарантій Таджикистану з метою подолання наслідків громадянської війни. Аналіз документа показує, що в умовах останніх геополітичних змін в регіоні, він за певної адаптації зміг би виконувати роль з підтримання миру і стабільності. Нині країни-учасники проводять консультації з метою перетворення ДКБ на Організацію колективної безпеки.

Більш перспективним видається розширення співробітництва в галузі безпеки за межі колишнього СРСР і залучення впливових держав Азії. Свідченням цього є зростаючий авторитет Шанхайської групи і включення Китаю в процес інституціоналізації безпеки в Центральній і Західній Азії.

Події 11 вересня прискорили процес зближення Євроатлантичної і Євро-Азійської підсистем через посилення експансії у вигляді військової присутності США і країн Заходу в Центральній Азії і Закавказзі. Такий розвиток подій означає поширення гарантій безпеки Заходу на території колишнього СРСР і де-факто ряд країн регіону стали частиною простору безпеки НАТО. Зважаючи на характер глобальних процесів, що полягають в геополітичній і цивілізаційній консолідації, а такою переорієнтацію сировинних потоків, можна вважати, що присутність Заходу – це надовго. З одного боку, це означає переструктурування інститутів безпеки і відповідно – зміни впливу тих чи інших акторів, з іншого – дає додатковий шанс країнам, що перебувають у процесі трансформацій, інтегруватись з більш розвинутою частиною світу.

Роль і місце України в Євроатлантичній і Євро-Азійській підсистемах безпеки

Україна – основні вектори зовнішньої політики. З самого початку існування як незалежна держава, Україна намагалася дотримуватися зовнішньополітичного балансу, що знайшло відображення у концепції “багатовекторної політики”. Правляча еліта намагалася скористатися певними перевагами початку 90-х років. З одного боку, зберігалися старі коопераційні зв'язки і високий рівень взаємозалежності з партнерами колишнього СРСР. З іншого, Україна володіла ядерною зброєю і могла виконувати роль своєрідного балансу Росії на пострадянському просторі і гаранта невідновлення імперії.

Впродовж десяти останніх років Києву вдавалося досить успішно використовувати свій статус, одночасно одержуючи дешеві енергоресурси і ринки збуту на сході і серйозну фінансову допомогу на заході. Україна в цілому відстояла свою політичну і економічну незалежність від колишніх партнерів по СРСР (мова йде, звичайно, про Росію). Поступово реальністю стає така економічна інтеграція на пострадянському просторі, що є частиною глобальних процесів. Найбільшим успіхом у цьому напрямі є підключення України до процесу транспортування енергоресурсів Каспію і Сибіру до Західної Європи.

З'являються певні перспективи і на західному напрямі в зв'язку з розширенням ЄС і НАТО. Окрім неминучого зростання економічної інтегрованості, Україна буде залучатися до вирішення проблем безпеки, що постають перед “єдиною Європою”, зокрема міграція, транскордонна злочинність, транспортні коридори тощо.

Таким чином, наявність серйозних економічних проблем, геополітична невизначеність еліти та суспільства не дозволили Україні зробити вирішальний вибір на користь одного з напрямів. Попри декларації про бажання інтегруватися до Євроатлантичних інституцій і певні кроки у цьому напрямі, Київ все ще залишається під серйозним впливом реалій, викликаних перебуванням в СРСР. Ці обставини при відповідно сформованій політиці можуть дати Україні можливість стати “мостом” між Заходом і Євразією.

Україна і Євроатлантична безпека. В контексті трансформації і розширення Євроатлантичної системи безпеки місце і роль України ще перебувають в на стадії визначення. Проте вже зараз очевидно, що в найближчому десятилітті, Київ не може розраховувати на повноцінну інтеграцію до НАТО і Євросоюзу оскільки обидві інституції не мають наміру і бажання приймати Україну до свого складу. До речі, в інтерв'ю з автором восени 1998 року один із посадовців Альянсу, що побажав бути анонімним, сказав, що для НАТО буде найбільшим кошмаром той день, коли Україна подасть заявку на вступ. Це пояснюється кількома чинниками: по-перше, з точки зору європейської безпеки немає потреби у повноправному членстві Києва, оскільки існуючий статус (партнерство з ЄС і особливе партнерство з Альянсом) з певними доповненнями цілком влаштовує Захід. По-друге, на відміну від країн Центральної Європи з культурної і цивілізаційної точок зору Україна ще сприймається як частина Євразії. У даному разі показовим є погляд на Україну як на „розломлену націю” (cleft nation) за цивілізаційними ознаками. По-третє, Захід продовжує оглядатися на Росію (хоча, звичайно, не варто перебільшувати цього чинника).

Разом з тим, у коротко і середньотривалій перспективі Північноатлантичний Альянс і ЄС зацікавлені в тому, щоб Україна залишалася “контриб'ютором” до спільних миротворчих зусиль у колишній Югославії, а також брала більш активну участь у діяльності регіональних інституцій (зокрема ГУУАМ) і врегулюванні локальних конфліктів на теренах колишнього СРСР. Весною 1997 р. Києву вдалося добитися спеціального формату відносин з Альянсом у вигляді розгорнутого партнерства, що при відповідному наповненні сприятиме підготовці України до повноцінного членства. Зараз Україна проголосила курс на вступ до НАТО і швидше за все, впродовж найближчого часу існуючі інституційні рамки відносин будуть оновлені і поглиблені.

Європейський Союз також має інтерес до вдосконалення співпраці з Україною в галузі безпеки, що пояснюється перш за все необхідністю забезпечення контролю на зовнішніх кордонах в контексті розширення на схід. Україна почала одержувати кошти на облаштування північних і північно-східних кордонів. За певних обставин українські військові могли б стати учасниками операцій Єврокорпусу з підтримання миру та подолання надзвичайних ситуацій. Україна дуже зацікавлена у підключенні підприємств ВПК до участі в оборонних програмах ЄС.

У цілому, ставлення Заходу до прагнення України стати частиною підсистеми безпеки подвійне. На нашу думку, в коротко і середньотривалій перспективі Україна не зможе розраховувати на повноцінне членство і дістане новий, спеціально сконструйований статус,

призначений для важливих партнерів-сусідів, котрий, з одного боку прискорить зближення з Заходом, а з іншого – не обмежуватиме її діяльність в нових незалежних державах.

Роль і місце України в Євразії. *Взаємовідносини України з іншими державами на пострадянському просторі відіграють першочергову роль у забезпеченні національної безпеки. Насамперед колишні республіки СРСР (зокрема Росія) продовжують залишатися найбільшими торговельними партнерами особливо в галузі енергоносіїв і ця залежність у найближчій перспективі подолана не буде. По-друге, військово-промисловий комплекс України продовжує зберігати високий рівень інтеграції з російськими партнерами у виробництві деяких видів зброї і обладнання. По-третє, Україна зацікавлена у створенні бар'єрів проти нелегальної міграції, перевезення наркотиків і зброї, що неможливо без співпраці із сусідніми країнами. По-четверте, саме з території колишнього СРСР можуть виходити найбільш реальні загрози територіальній цілісності і незалежності. П'яте, за наявних обставин, викликаних розширенням НАТО - ЄС і їх зближенням з Росією, будь-яка суттєва інтеграція України на Захід (особливо у сфері безпеки) потребує попередніх консультацій з Москвою.*

Україна продовжує залишатися важливим елементом стабільності і безпеки в Євро-Азійському регіоні, особливо в Північному Причорномор'ї і Закавказзі. Потенційно вона може відіграти визначну роль у врегулюванні Придністровського і Абхазького конфліктів як учасник переговорного процесу і гарант-миротворець. Перспективним також видається активізація участі в регіональних організаціях, зокрема, ГУУАМ, яка має реальні можливості стати ключовим гарантом безпеки маршруту транспортування енергоносіїв з Центральної Азії і Каспійського басейну до Західної Європи.

Попри певне потепління відносин Заходу і Росії, не можна виключати значення України як певного балансу проти надмірного домінування Москви і можливого (хоч і малоімовірного) відродження імперії. Також інтеграційні устремління України на західному напрямі мають позитивний ефект на російську політичну еліту, підштовхуючи останню до геополітичного самовизначення і вироблення відповідної політики щодо зближення із Заходом.

Висновки

Після завершення холодної війни спостерігається активний розвиток регіональних систем безпеки, їх взаємне зближення і створення перехідних форм. Виявами цього процесу можуть вважатися еволюція Євроатлантичних інституцій (НАТО і ЄС) у напрямі їх перетворення на ефективну континентальну систему безпеки. Одночасно відбувається перебудова структур безпеки в Центральній Азії і Закавказзі із поступовим залученням (окрім Росії) також Сполучених Штатів і Китаю.

Україна, зважаючи на географічне положення, економічний потенціал та історичні особливості формування перебуває на стику обох підсистем безпеки, що формуються на початку XXI століття в Європі і Євразії. Процеси в системі міжнародних відносин дають Україні можливість посісти впливове місце в Центрально-Східній Європі і Євразії як сполучної ланки між Євроатлантичною і Євро-Азійською підсистемами безпеки.

Іван ПАНКЕВИЧ,

кандидат юридичних наук, доцент Львівського національного університету, випускник програми "Громадські зв'язки" (IREX/USAID)

Україна та Європейський Союз (реалії та перспективи)

Процеси інтеграції держав постійно супроводжували людство протягом усього часу його розвитку. Тривалість та ефективність цих об'єднань залежали від багатьох різноманітних чинників, таких, наприклад як: історичні традиції, менталітет населення, причини, що спонукали держави поступитися частиною свого суверенітету, міжнародний політичний клімат тощо. Деякі держави практично завжди існували у формі тих чи інших об'єднань, інші майже ніколи не входили до них. Загалом процеси інтеграції та дезінтеграції є фактично перманентними в світовій історії. Характерною рисою таких процесів є їх вплив на правові системи держав, які беруть у них участь. Ці правові системи видозмінюються та вдосконалюються, що є закономірним шляхом розвитку такої важливої складової нашого життя

як право. На сьогодні одним з найбільш показових прикладів таких рухів є утворення Європейського Співтовариства та його еволюція у напрямі до Європейського Союзу. Ця тема є досить цікавою для дослідження з різних поглядів. Це може бути чисто історичний аналіз ланцюга подій, що привели до сьогоденного стану справ; правовий аналіз документів, що забезпечують юридичне підґрунтя цього процесу; дослідження політичних наслідків тих чи інших рішень державних органів різних країн; інтерпретація економічної політики Співтовариства в цілому та окремих держав-учасниць; культурологічні розвідки. Усі ці напрями є, безперечно, цікавими з огляду на новизну теми, постійний розвиток та появу нових чинників та характеристик. На Заході розробкою такої тематики займаються відносно давно і з великою часткою впевненості можна стверджувати, що разом із багатьма іншими атрибутами, Співтовариство породило і окремих прошарок дослідників, що спеціалізуються на європейській тематиці, а також окремі наукові галузі – європейські студії, європейське право тощо, які тепер стали навчальними дисциплінами у багатьох університетах світу. Проте в Україні, так само як і на території усього колишнього Радянського Союзу, така проблематика не досліджувалась достатньо глибоко. Таку ситуацію певною мірою можна пояснити відсутністю необхідних матеріалів. Відірваність України, як і інших республік колишнього СРСР, від загальноєвропейських процесів, не могла не позначитися на стані європейістики в країні. Це саме стосується питання вивчення права Європейського Співтовариства.

Останнім часом європейська тема стає настільки популярною серед українських політиків, журналістів, дослідників та правників, частково через усвідомлення істеблїшментом хоча б географічного відношення до Європи, частково через неефективність діяльності іншого Співтовариства – Співдружності Незалежних Держав. Актуалізація цього питання є більш ніж очевидною. Насамперед актуальність теми пояснюється інтересом України як держави до інтеграції в економічний, і відповідно, в той, що його обслуговує – правовий простір згаданого об'єднання. Такий розвиток подій зумовлює необхідність вивчення правової сутності цього явища та його очевидного впливу на правову систему України.

Аналіз стану висвітлення теми Європейського Союзу в українській літературі показує, що інтерес до неї з'явився відносно недавно, головню протягом останніх п'яти років. Якщо, наприклад, на початку дев'яностих років важко було знайти аналітичні статті на цю тему, то, скажімо, на 1998 - 2000 роки припадає своєрідний бум статей на згадану тематику. З проблем Євросоюзу з'явилися як перекладні роботи зарубіжних авторів, наприклад Д.Гегена українською чи Томаса Хартлі російською мовою, так і спочатку наукові статті (серед українських видань слід відзначити часописи "Політика і час", "Віче", газети "Голос України", "День"), а пізніше і підручники українських та російських авторів. Див. наприклад: Петров Р.А., Вакуленко А.О. та ін. Вступ до права Європейського Союзу. – Донецьк. – 2001.; Топорнин Б.Н. Европейское право: Учебник. – М.: Юрисъ. – 1999.

Вперше вираз "Сполучені Штати Європи" (United States of Europe) вжив Віктор Гюго у 1849 році, проте реальний процес об'єднання почався значно пізніше – майже через століття після цього. Перші спроби об'єднати європейські держави якимось чином були пов'язані з силовою тактикою. В середині ХХ століття це спробували на свій лад втілити держави-носії двох найпотужніших на той час ідеологій – комунізму та націонал-соціалізму. Ідея Адольфа Гітлера впровадити німецьке панування на континенті фізично вичерпала себе у 1945 році, після перемоги союзників. Червона Армія, що у серпні 1920 року не змогла здійснити проникнення у Центральну Європу через Польщу, частково зуміла це зробити під час Другої Світової війни. Слід зазначити, що диктаторські режими в усі часи використовували протиріччя між ідеями суверенної держави з одного боку та федерації – з іншого. Точніше, вони висвітлювали переваги однієї та недоліки іншої. Філософія Гегеля, що частково перетинається з ідеями Платона, займала своє місце в тодішньому сприйнятті світу.

Після Другої Світової війни Європа залишилась розділеною. Ялтинська Угода 1945 року не поклала край розбіжностям між союзниками, а можливо й підсилила їх. З цього часу і на п'ятдесят років наперед у Європі встановлюється поділ на Схід і Захід. Нині, говорячи про об'єднану Європу, більшість має на увазі процес західноєвропейської інтеграції, проте не варто забувати і про східний блок з його власними інституціями (наприклад, РЕВ - Радою Економічної Взаємодопомоги). Безумовно, обидва об'єднання відображали тодішні політичні реалії на

континенті та зв'язки між країнами, котрих вони представляли. Ідеологічно ці два інтеграційні процеси розвивались по-різному: якщо східний блок відображав безумовну провідну роль Радянського Союзу та відповідної політичної ідеології, то Захід сповідував скоріше не зовсім чітко виражені ідеї федералізму та страху перед Сходом. Саме це породило фразу, що головним архітектором об'єднаної Європи (Західної) був... Йосип Сталін. Проте східний, "радянський" блок фактично розвалився у 1989 році, а слідом за ним розпався і сам Радянський Союз. Тим часом об'єднавчі процеси у Західній і Центральній Європі тривають.

З точки зору започаткування процесу інтеграції України в європейські структури важливим є те, що Україна чи не єдина цілком європейська велика країна з поміж усіх колишніх республік Радянського Союзу. Решта є порівняно малими державами (наприклад Литва, Естонія, Латвія), або мають переважну частину (наприклад Росія) чи навіть і цілу територію поза Європою (Азербайджан, Вірменія). Крім того, Україна є п'ятою за кількістю населення і першою за розмірами території європейською країною. Тому її входження в європейські економічні та політичні структури є логічним та необхідним напрямом зовнішньої політики України на сучасному етапі. Розвиток відносин всебічного співробітництва України з ЄС є шляхом до інтегрування господарства України в європейський економічний простір, встановлення широких економічних зв'язків з провідними європейськими країнами.

Існуючий рівень соціально-економічного розвитку України та прогнози його розвитку на найближчу перспективу, а також процедури, встановлені в ЄС, на нинішньому етапі виключають можливість членства України в Європейському Союзі, але це питання є важливою ланкою стратегії України на європейському напрямі. Запорукою успіху в досягненні цієї мети є зростаюче утвердження України в Європі. Україна стала членом Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції і розвитку, учасницею Організації з безпеки та співробітництва в Європі, підписала документи про співробітництво й партнерство з Європейським Союзом, НАТО. Україна стала повноправним членом Ради Європи, членство в якій дає їй можливість брати активну участь у виробленні спільної політики європейських країн щодо вирішення проблем, які виникають у процесі розвитку суспільства, сприяти створенню загальноєвропейської правової та культурної єдності. Обов'язки, що покладені на Україну з входженням до європейських структур, сприяють приведенню українського законодавства до європейських стандартів. Зокрема, тільки у минулому році Верховною Радою України прийнято ряд важливих законодавчих актів, що сприяють приведенню законодавства України до європейських стандартів. Так, 29 червня 2001 року в Україні здійснена мала судова реформа, у ході якої:

- внесені часткові, але дуже суттєві зміни в закони про судоустрій, кримінально-процесуальне та цивільно-процесуальне законодавство;
- посилені гарантії особистої та інституційної незалежності суддів;
- реформована система судів загальної юрисдикції, зокрема обласні суди перетворені в апеляційні, впроваджено апеляційне оскарження рішень місцевих судів;
- Верховний Суд України до утворення вищих судів став єдиною касаційною інстанцією з оскарження рішень місцевих та апеляційних судів;
- впроваджено санкціонування вмотивованим рішенням суду процедур арешту, утримання під вартою та затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, проведення обшуку, огляду житла та інших процесуальних дій. Тобто, в органів прокуратури фактично відібрано право видавати санкції.

Верховною Радою України ратифіковано Конвенцію про захист прав людини та основних свобод та Протокол №6 до неї, який передбачає скасування смертної кари як виду покарання, прийнято новий Кримінальний кодекс України, Земельний кодекс України. Однак мова йде не тільки про зміну законодавства, що врегульовує ті чи інші питання суспільного життя, але й про його реальне виконання. Наприклад, у минулому році Верховною Радою України було внесено зміни до законів України "Про громадянство України" та "Про біженців", прийнято закон "Про імміграцію", а 10 січня 2002 року наша держава приєдналася до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців, тобто фактично законодавство України було повністю приведенно у відповідність із європейськими та міжнародними нормами у галузі захисту прав осіб цієї категорії. Однак, незважаючи на це, 23 липня 2002 року експертний орган

Ради Європи для боротьби з расизмом і Європейська комісія проти расизму та расової нетерпимості поширили доповіді про прояви расизму, ксенофобії, антисемітизму та расової нетерпимості в деяких країнах Європи, серед яких згадується і Україна. На думку Ради Європи, в Україні як прямої так і непрямой дискримінації зазнають колишні депортовані особи, цигани, іммігранти, а також люди, які домагаються притулку, і біженці. Ці люди, на думку Ради Європи, стикаються з труднощами в різних галузях життя, особливо у стосунках із правоохоронними органами. Згадана проблема справді має в Україні місце, але зумовлена вона, перш за все, економічними негараздами у державі, оскільки проблема відсутності робочих місць в Україні стосується не тільки біженців та шукачів притулку, а й самих громадян України. Наступною проблемою у стосунках України з ЄС є певні незрозумілі аспекти у стратегії Євросоюзу щодо України. Так, оскільки вже незабаром (у січні 2004 року) членами Євросоюзу мають стати декілька нових країн, які були не тільки нашими партнерами по соцтабору, але і донедавна складовими частинами єдиної держави – Радянського Союзу, кордони Євросоюзу впритул підійдуть до України. З цього приводу Євросоюз “запустив у обіг” принизливий, як на мене, для України статус країни – сусіда ЄС, фактично поставивши її на один рівень з Молдовою та Білоруссю (напевно, що останню на сьогодні аж ніяк не можна назвати демократичною державою).

Однак, незважаючи на наш досить тернистий шлях до Європи, нині можна вже впевнено говорити про правову та політичну базу співробітництва України та ЄС. Це, відповідно, має принести відчутні економічні результати і сприяти початку входження до ЄС. Зокрема, на останній зустрічі міністрів закордонних справ країн Європейського Союзу, яка відбулася 22 липня 2002 року в Копенгагені, було прийнято план дій до Спільної стратегії ЄС стосовно України. У співпраці з Україною першорядною справою ЄС вважає зміцнення в Україні демократії, верховенства права та суспільних інститутів. Європейський Союз вважає, що вибори до Верховної Ради України та місцевих рад, які відбулися в Україні у березі 2002 року, показали, що українська демократія стала сильнішою, але є й суттєві недопрацювання. Тому ЄС продовжуватиме аналізувати вибори до Верховної Ради України для того, щоб допомогти Україні провести наступні вибори відповідно до стандартів Ради Європи та ОБСЄ. Крім того, Євросоюз заявив, що в Україні потрібно гарантувати свободу мас-медіа, захист журналістів, верховенство права, провести правову та адміністративну реформи. Однак, на думку Євросоюзу, є й певні позитивні зрушення, зумовлені тим, що Україна все ж таки йде по шляху реформ. Так, ЄС буде допомагати Україні у переговорному процесі щодо її вступу до Світової організації торгівлі, підтримувати Україну в досягненні нею статусу країни з ринковою економікою, після проведення нею відповідних реформ.

Пройде чимало часу, відбудеться чимало змін поки Україна стане повноправним учасником Європейського Союзу. Серед важливих змін, без яких неможливо уявити входження України до ЄС, є зміни щодо забезпечення нею гарантій прав людини. Саме високий рівень захисту прав людини і стане основним доказом створення демократичної та правової держави України та готовності вступу до цієї авторитетної міжнародної організації.

Віктор ПАСІСНИЧЕНКО,

кандидат філософських наук, доцент Харківського державного педагогічного університету, випускник програми RSEP (Інститут Кеннана)

Україна обирає НАТО: чи можна сподіватися на взаємність?

П'ять років підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО, що виповнилися 9 липня 2002 року, Україна зустріла спробою активізувати свої відносини з НАТО та набути якісно нового статусу у цих відносинах. Секретар Ради національної безпеки і оборони України Євген Марчук з цього приводу заявив: “Подальше підтримання позаблокового статусу є безперспективним для України, в деяких випадках і шкідливим. Україні у деякій мірі небезпечно залишатися наодинці, бо навколо нас гігантська система кооперативної безпеки”. Ознакою нового підходу до співробітництва з Альянсом стало оприлюднення рішення засідання Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня про розробку національної стратегії,

кінцевою метою якої повинно стати приєднання України до системи колективної безпеки в Європі, яка базується на НАТО. Про те, що саме вступ до НАТО або процес євроатлантичної інтеграції має стати стратегічною метою України вже після виступу секретаря РНБОУ Євгена Марчука заявили Президент України Леонід Кучма та заступник Євгена Марчука Сергій Пирожков.

Подібні заяви та подальша активізація візитів українських вищих посадовців до Брюсселя і звернення до Європейського Союзу про членство України в ЄС зовні виглядають як завершення довгого періоду невизначеності української зовнішньої політики з її стратегією багатовекторності. Проголошуючи, що Україна робить свій вибір на користь ЄС, міністр закордонних справ Анатолій Зленко тим самим засвідчив, що Україна обирає Захід. Але сьогодні проблема полягає в тому, чи прийме Захід Україну і чи може Україна сподіватися на взаємність у відносинах з ЄС та НАТО. Досить прохолодна реакція останніх на ініціативи України поки що не дає підстав для оптимізму з цього приводу.

Це підтвердили і святкування з нагоди п'ятиріччя партнерства Україна - НАТО. 9 липня 2002 року у Києві пройшли урочисті заходи на ознаменування підписання 9 липня 1997 року у Мадриді Хартії про Особливе партнерство, що відкрило нову сторінку у відносинах між Україною та НАТО. В них взяли участь Генеральний секретар НАТО лорд Робертсон та постійні представники 19 країн - членів Альянсу. Вдруге після 2000 року на українській землі відбулося спеціальне засідання Комісії Україна - НАТО, органу, який спрямовує та аналізує співпрацю між сторонами. У рамках візиту представників НАТО також відбулися зустрічі з Президентом України Леонідом Кучмою, депутатами Верховної Ради України та Секретарем Ради національної безпеки і оборони Євгеном Марчуком.

У центрі уваги були досягнення цих п'яти років партнерства та майбутнє відносин Україна - НАТО. Цим питанням була присвячена міжнародній конференції "Україна - НАТО: здобутки та перспективи відносин", в якій узяли участь послы країн НАТО і лорд Робертсон. Про активність з українського боку свідчить і те, що 10 липня, перед поверненням до Брюсселя, послы країн-членів НАТО взяли участь у дискусіях за круглим столом, які проходили у регіонах України. Так, у Харкові проводився семінар "Україна у євроатлантичному просторі: здобутки та перспективи", у Львові - "Відносини Україна - НАТО у їхньому трансрегіональному вимірі". Такий самий семінар - "Роль України у системі європейської безпеки: нові виклики" - відбувся у Донецьку. Це місто відвідав і Генеральний секретар НАТО. Він узяв участь у відкритті заводу зі знищення протипіхотних мін як проекту співпраці у галузі оборонної реформи в межах програми НАТО "Партнерство заради миру".

Утім, незважаючи на очевидну активність та зацікавленість Києва у якісно нових стосунках з НАТО, керівництво цієї організації було досить стриманим щодо українського повороту в бік Альянсу. Говорячи про засідання Комісії Україна - НАТО, Генеральний секретар НАТО лорд Робертсон заявив, що це засідання дало змогу висвітлити наші досягнення, а їх є чимало і в багатьох різних галузях. Але ми також мали нагоду визначити певні перешкоди, що зберігаються на шляху до поглиблення нашої співпраці, та визначити галузі для нових та поглиблених відносин стратегічно важливого партнерства між Україною та НАТО. Угода про можливість застосування військових сил та засобів України для проведення навчань та операцій НАТО, що її було підписано після завершення засідання, скоріше відповідає традиційному підходу до України. У той час, коли Україна своїми новими пропозиціями прагне йти далі статусу "особливого партнера", лорд Робертсон у Києві наголошує: "Мета, яка нині стоїть перед нами, полягає у розбудові та поглибленні нашого особливого партнерства у ході підготовки до Празького саміту. Альянс готовий розвивати ці відносини з орієнтацією на конкретну мету та наповнюючи їх реальним змістом. Ми і далі братимемо участь у цьому довготерміновому процесі. Проте багато що залежатиме від готовності України запроваджувати реформи. Ми готові йти так далеко, як зможе Україна". Мабуть, саме два заключні речення і можна розглядати як найбільш позитивну відповідь НАТО на нову українську зовнішньополітичну стратегію. Адже важкий європейський вибір України після кількох років невизначеності стратегії багатовекторної зовнішньої політики, якщо до того ж він стане остаточним, поки що більше виглядає й сприймається на Заході як винятково українська справа.

Очевидно, що нові українські стратегічні орієнтири та досить прохолодну реакцію на них з боку Заходу й, зокрема, НАТО треба розглядати у контексті певних зовнішніх та внутрішніх чинників. Серед внутрішніх чинників, що створюють перешкоди для нових взаємин з НАТО досить вказати на проблеми низького рівня довіри громадян до свого президента, парламенту, уряду та не менш низького рівня підтримки ідеї інтеграції до НАТО в українському суспільстві й відсутність консенсус серед політичних сил щодо просування до НАТО.

Але в цьому аналізі нас більше цікавлять зовнішні чинники, серед яких насамперед слід вказати на нові виклики сучасного світу після подій 11 вересня. Пошуком адекватних відповідей на них занепокоєна сама Організація Північноатлантичного договору, що перебуває у процесі внутрішньої трансформації. Цей процес водночас створює таку ситуацію, що НАТО зараз не до України. Усвідомлення основних напрямів вказаної трансформації Альянсу дуже правильного для вірного розуміння нинішньої реакції НАТО на українські пропозиції. Певним лейтмотивом цього процесу є висновок про те, що з точки зору безпеки після 11 вересня НАТО є не тільки не менш важливим, а, навпаки, більш важливим. Більш конкретно, мова йде про підготовку певного плану дій, який буде схвалено на Празькому саміті 21-22 листопада 2002 року. На ньому також планується оприлюднення програми трансформації НАТО з військово-політичного союзу до трансатлантичного механізму безпеки та оголошення офіційного запрошення нових членів до Альянсу.

Коротко план дій можна звести до трьох складових: нові можливості оборони, нові члени, нове партнерство. Перша з них означає вдосконалення та більше зосередження на програмі НАТО Ініціатива можливостей оборони (Defence Capability Initiative), що була розпочата ще у 1999 році. Вона призначена для поліпшення взаємодії союзників і підвищення їх оборонних можливостей, зокрема, через увагу до питань мобільності збройних сил, їх матеріально-технічного забезпечення та керування. Підвищенню оборонних можливостей, особливо європейської сторони Альянсу, повинна сприяти Європейська система безпеки та оборони (European Security and Defence Identity). Вона націлена на надання можливості європейським союзникам узяти на себе більшу відповідальність як у галузі безпеки, так і у галузі захисту. Використовуючи можливості НАТО, європейські союзники могли б здійснювати такі військові операції, до яких не був би залучений Альянс у цілому.

Друге важливе завдання стосується розширення НАТО, початок якому поклав Мадридський саміт 1997 року. Зазначається, що події 11 вересня тільки підсилили пріоритетність завдання прийняття до членів НАТО тих європейських демократичних країн, які прагнуть й готові прийняти на себе відповідальність, що несе НАТО. У випадку з Україною з точки зору далекої перспективи заяви про те, що двері НАТО повинні залишатися відчиненими для тих, хто зацікавлений у приєднанні до нього можна розглядати як утішні. Але знов-таки, за словами одного з провідних радників керівництва НАТО, хоч двері таки справді є, але це двері у вагоні поїзда, який швидко рухається.

Цілком зрозуміло, що Україна не в змозі задовольнити певним вимоги до кандидатів у НАТО.

Мабуть, тільки у військової сфері можна говорити про деякі, хоч і обмежені, але позитивні зрушення як результат співробітництва з НАТО та уважного ставлення України до діяльності спільної робочої групи з питань оборонної реформи. Що стосується політичних, законодавчих і особливо фінансових аспектів євроатлантичної інтеграції, то їх стан і найближчі перспективи розвитку в Україні є найкращим поясненням реакції НАТО на недавні заяви Києва.

Нарешті, третя складова плану дій, що готується до затвердження у Празі, полягає у новому партнерстві як подальшому розвитку програми "Партнерство заради миру". При цьому вже зараз говориться про яскравий приклад такого розвитку та імпульс до нового співробітництва. Мається на увазі договір про утворення Ради НАТО-Росія (або "20") підписаний 28 травня на саміті НАТО-Росія в Римі. Завдяки договору Росія одержала право не лише консультацій, але й участі у процесі прийняття рішень із кількох окремо визначених проблем: боротьби з міжнародним тероризмом, розповсюдження зброї масового знищення, рішень стосовно управління кризовими ситуаціями, миротворчої діяльності, боротьби з наслідками стихійних лих та діяльності щодо попередження техногенних катастроф, боротьби з організованою злочинністю та з деяких інших питань.

Створення “двадцятки” справді заслуговує на особливу увагу як визначна подія у багатьох відношеннях. По-перше, за традиційними оцінками її як успіху російської зовнішньої політики мало поміченим залишається не менш значна роль „двадцятки” з точки зору американської зовнішньо-політичної стратегії. Справа в тім, що рішення про розширення НАТО, яке сьогодні сприймається як своєрідна політична аксіома, у свій час у Сполучених Штатах приймалося досить складно.

Досить вказати, що такий визначний архітектор американської зовнішньої політики як Джордж Кеннан напередодні історичного голосування Сенату в 1998 році (80 голосів проти 19) називав це рішення “найфатальнішою помилкою американської політики за всю післявоєнну еру”. Детальному аналізу цієї історичної події присвячена книжка Джеймса Голджера. Її автор, зокрема стверджує, що адміністрація Клінтона розуміла складність і певну небезпечність цього рішення, яке мало дві на той час несумісних мети: власне політику розширення НАТО і одночасно підтримку сприятливого клімату в американо-російських відносинах та процесу демократизації в Росії. Отже, в цьому контексті “двадцятка” виглядає як певне рішення вказаного протиріччя і пов’язаних з ним побоювань з американського боку.

По-друге, Рада НАТО-Росія є реакцією на виклики після-вересневого світу, бо логіка нових відносин між НАТО та Росією міститься у простому визначенні цієї нової ситуації у першому реченні договору Римського саміту: “На початку XXI століття ми живемо у новому світі тісного взаємозв’язку, в якому безпрецедентні нові загрози та виклики вимагають постійно зростаючих об’єднаних відповідей”. Саме у відсутності справжнього відчуття спільності мети та занепокоєності одними й тим ж проблемами вбачають аналітики НАТО принципову відмінність і ваду попередньої Постійної спільної ради НАТО-Росія, або так званої “19+1”. Адже, попри всі офіційні заяви сторін про прагнення до співробітництва, це був скоріше орган взаємної критики та дистанціювання тих, хто весь час інстинктивно ставився один до одного з підозрою. Тому новий орган створювався з метою подолати старі стереотипи і створити умови для спільної роботи НАТО та Росії як рівних партнерів у питаннях і сферах спільного інтересу до того, як приймається остаточне рішення. Зрозуміло, що обидві сторони не ідеалізують нової Ради і не приховують, що вона не усуває принципових розбіжностей у поглядах. Так, Росія продовжує негативно ставитись до подальшого розширення НАТО на Схід, і саме тому російський представник не братиме участі в саміті НАТО в Празі. Однак, не менш очевидно, що і Москва, й Брюссель покладають на Раду НАТО-Росія значні надії та вбачають у ній якісно новий рівень співробітництва. Підкреслюючи цю якісну відмінність, лорд Робертсон часто говорить, що насправді різниця між “19+1” та “20” є питанням не математики, а хімії. А президент Сполучених Штатів Буш уже під час її створення зауважив, що Рада НАТО-Росія відкриває перед Росією шлях до формування альянсу з Альянсом.

Для України створення “двадцятки” було не просто визначною подією. Насправді, саме цей зовнішній “російський фактор” став для неї справжнім поштовхом у бік НАТО. Склалася дивна ситуація, коли українська зовнішня політика стала розвиватися, так би мовити, “навздогін”, адже виникла загроза відстати від Росії у відносинах з НАТО і Заходом у цілому. Тому за новим європейським вектором дивно проступає той же самий проросійський вектор як такий, що більше впливає на зовнішню політику України, у тому числі і своїми інноваціями у західній політиці. Це пояснює, чому так досить швидко, за українськими мірками, замість багатовекторності було проголошено європейський вибір і чому він став так активно пропагуватися. Не випадково, що на тлі нинішнього беззаперечного просування Росії у бік партнерства з НАТО та інтересу до такого співробітництва з обох сторін, Україні вкрай необхідно було набути якісно нового статусу у відносинах з НАТО. Указані обставини допомагають краще зрозуміти, чому українські зовнішньополітичні інновації були так спокійно сприйняті у Москві і навіть зовсім ніяк на Заході. Стає зрозуміло, що нічого парадоксального нема і в тому, що Росія, яка говорить про небажання вступати до НАТО, тим не менше одержує через механізм Ради НАТО - Росія статус рівного партнера з усіма країнами НАТО. А Україна, яка хотіла б сприйматися як просто рівноправна європейська країна та рівний партнер, так і не може піти далі статусу “особливого партнера” в очах керівництва НАТО, яке говорить лише про поглиблення консультацій з Україною, не подаючи їй якихось надій на суттєві зміни існуючого становища. Не дивує і той факт, що попри всю активну українську кампанію на надання

співробітництву з НАТО нової якості і навіть у той час, коли у Києві урочисто святкується п'ятиріччя партнерства, офіційна преса НАТО пише про якісно нові стосунки між Альянсом та Росією і вказує на Раду НАТО - Росія як на модель такої нової якості партнерства. У ході підготовки до пражського саміту у питаннях розширення партнерства більша увага приділяється навіть перспективам співробітництва НАТО з країнами Центральної Азії, виходячи з їх ролі у війні з тероризмом.

Сьогоднішня ситуація є справді вразливою для Києва. Його нові ініціативи, як видається, не змінили на краще загальне сприйняття України у світі як наслідок її невдалої зовнішньої та внутрішньої політики, що перетворила її на другорядного гравця у глобальній системі безпеки. На жаль, як і раніше, Україна не має достатнього рівня довіри до себе. У НАТО, як і у ЄС залишаються значні сумніви стосовно демократичного розвитку, правової держави, економічного розвитку, військової реформи та деяких інших проблем розвитку України. Як українські, так і західні аналітики справедливо висловлюють занепокоєння таким становищем. Адже якісно нові стосунки з НАТО могли б значною мірою сприяти подальшому входженню України до європейського простору, тоді як послаблення західної уваги до України та перетворення її в країну, що символізує кінець Європи, навряд чи буде сприятливим для її подальшого розвитку.

Віктор СУСАК,

*молодший науковий співробітник Інституту історичних досліджень
Львівського національного університету, випускник
програми RSEP (Інститут Кеннана)*

Українські гостьові робітники та іммігранти в Португалії (1997 - 2002 рр.)

На зламі XX - XXI століть Україна, попри сучасну ізольованість чи невизначеність з багатьох напрямів, завдяки одній суспільній ініціативі таки приєдналася до процесів, що охоплюють значну кількість країн. Йдеться про трудову міграцію до країн Західної Європи, які тепер входять до Європейського Союзу. В цьому контексті найбільший приплив українських мігрантів, що шукають по можливості кращих, аніж удома, заробітків, зазнала Португалія. Тут доводиться говорити про новітній соціальний феномен, адже до сих пір залишається відкритим важливе запитання: „Як сталося, що така маленька країна, як Португалія, з населенням дещо більше 10 млн осіб, віддалена від України і географічно, і економічно, і за своїми культурними особливостями протягом 1997 - 2002 років притягнула до себе більше 150 тисяч трудових іммігрантів з України?“

Згідно з офіційною статистикою „Служби у справах Іноземців та Кордонів Португальської Республіки“ на початку 1999 року в Португалії налічувалося 127 легальних іммігрантів з України, тобто тих громадян нашої держави, які одержали дозвіл на перебування з правом праці в Португалії. Для зіставлення – до цієї самої категорії належали 434 росіянина, 2 молдаванина та 25 білорусів. У березні 2002 року ця ж Служба надала цифри, що свідчать про стрімкі – в буквальному розумінні вибухоподібні – зміни. У цей час серед легальних іммігрантів налічувалося 52.578 українців (їхня кількість у порівнянні з даними 1999 року зросла більше, аніж у 400 разів!), 10.783 молдаванина, 5.737 росіянина та 899 білорусів. Представники перелічених націй очолили список інших, що входили до складу колишнього Радянського Союзу.

Таблиця №1.

Розподіл осіб, які одержали дозвіл на перебування та роботу в Португалії, згідно з громадянством (станом на 5 березня 2002 року)

Позиція	Країна	Кількість осіб, які отримали легалізацію	%
1	Україна	52.578	72,21
2	Молдова	10.783	14,81
3	Росія	5.737	7,88
4	Білорусь	899	1,23
5	Литва	771	1,06

Позиція	Країна	Кількість осіб, які отримали легалізацію	%
6	Грузія	749	1,03
7	Казахстан	659	0,91
8	Узбекистан	290	0,40
9	Латвія	222	0,30
10	Естонія	47	0,06
11	Киргизстан	44	0,06
12	Вірменія	27	0,04
13	Таджикистан	3	0,01
13	Азербайджан	3	
14	Туркменістан	2	
Загалом		72.814	100,00

Джерело: Звіт „Служби у справах Іноземців та Кордонів Португальської Республіки“ від 5 березня 2002 року (для більш детальної інформації див.: <http://www.sef.pt>)

Назагал в той час у Португалії було легалізовано 147.515 іноземних робітників – вихідців зі всього світу, серед яких українці склали 35,6%. Вони тепер є найчисельнішою групою гостей робітників та іммігрантів у Португалії, своєю кількістю випередивши історично сформовані іммігрантські спільноти з колишніх португальських колоній – Бразилії, Кабо Верде, Анголи, Мозамбіку, Гвінеї Бісау тощо. 30 листопада 2001 року уряд Португалії припинив процес легалізації гостей робітників та іммігрантів, що прибули до країни пізніше цього терміну. Незважаючи на це українці, як, зрештою, і представники інших держав, що виникли після розпаду Радянського Союзу, до досі продовжують масово прибувати до Португалії, поповнюючи лави нелегальних іммігрантів зі всього світу. Згідно з неофіційною статистикою в Португалії тепер проживає нелегально близько 100 тисяч наших земляків. Протягом порівняно короткого періоду, що минув з березня 2002 року, кількість українців, які дістали офіційний дозвіл на перебування та працю в Португалії, знову суттєво зросла. Згідно із звітом „Служби у справах Іноземців та Кордонів Португальської Республіки“ станом на 17 травня 2002 року 65.553 українці були офіційно легалізовані. Зростання їхньої кількості пов'язане з тим, що процес легалізації ще триває для тих, хто прибув до Португалії перед 30 листопада 2001 року та може це документально підтвердити, але не встиг пройти формальні процедури перед зазначеним терміном. У цей самий час на другому місці перебували бразильці – 32.196 легалізованих, на третьому – молдавани (12.297 осіб легалізовано), на четвертому – румуни (10.730), на п'ятому – кабо-верд'янці, на шостому – росіяни (6.939 легалізованих). Загальне ж число іммігрантів та гостей робітників, які станом на липень 2002 року перебували в Португалії, включаючи нелегалів сягало 400 тисяч осіб, що складало 4% від загального населення країни.

Таблиця №2

Шість країн-лідерів, громадяни яких одержали дозвіл на перебування та роботу в Португалії (станом на 17 травня 2002 року)

Позиція	Країна	Кількість осіб, які одержали легалізацію	Зміна в кількості у порівнянні з 5.03.2002
1	Україна	65.553	+12.975
2	Бразилія	32.196	+4.900
3	Молдова	12.297	+1.514
4	Румунія	10.730	+1.848
5	Кабо-Верде	інформації не було	
6	Росія	6.939	+1.202

Джерело: 4% населення Португалії – іммігранти // Наша газета. – 5 юлія 2002. – №23. – С.3.

Отже, частка вихідців зі Східної Європи (точніше – з країн колишнього СРСР) серед загальної кількості іммігрантів та гостей робітників у Португалії неухильно зростає, при цьому зменшується, наприклад, процентна частка іммігрантів з колишніх португальських колоній в Африці. Це зумовлене тим, що дедалі частіше патрони багатьох фірм, особливо

будівельних, віддають перевагу східноєвропейцям, які, об'єктивно кажучи, суттєво випереджують африканських іммігрантів як за рівнем професійної кваліфікації, так і в питаннях дисципліни праці. Така тенденція спостерігається не тільки в Португалії, викликаючи з боку іммігрантів з Африки невдоволення, яке не рідко переростає в протести. Свого часу набула широкого розголосу так звана "полунична" справа, коли 400 нелегальних іммігрантів з Африки (переважно марокканці) забарикадувалися в павільйоні університету міста Севілья (Іспанія), відстоюючи своє право на легалізацію, та протестуючи проти того, що вони втратили роботу, оскільки їхні патрони замінили їх на полуничних полях іммігрантами зі Східної Європи, серед яких, як відомо, переважають українці.

Якщо цілковито довіритися викладеним, вище то складається враження, що українські іммігранти переможною ходою завойовують європейські простори. Однак, реальна картина є далекою від ідеальної, а часом просто драматичною. Насамперед у своїй переважній більшості українські гостьові робітники та іммігранти мають найбільш продуктивний вік (орієнтовно від 18 до 50 років). Дуже багато з них має добру професійну освіту, серед яких не мало – вищу. Працювати при цьому їм доводиться на найменш кваліфікованих та низькооплачуваних роботах, за які представники місцевого населення дуже часто просто не хочуть братися. Наприклад, різноробочими на будівництві будинків, доріг та мостів під спекотним португальським сонцем, у ресторанах і готелях (прибирання та миття посуду), в сім'ях (догляд за дітьми та старшими німечними людьми), в нічних барах і клубах (стриптизерки) тощо. Їхня заробітна платня, як правило, є дещо меншою, аніж у представників місцевого населення при виконанні однакової за складністю та обсягами роботи, складаючи у середньому 450 євро на місяць.

Відчутно високою є також смертність серед українців у Португалії. Згідно з інформацією, наданою посольством України в Португалії, його співробітникам доводиться займатися відправленням додому в середньому 15 тіл українців щомісяця, які загинули чи померли. Висока смертність у першу чергу пов'язана з важкими умовами фізичної праці, особливо на будівельних об'єктах, розташованих під пекучим сонцем просто неба, за численних порушень техніки безпеки. Серед будівельників-різноробочих багато представників інтелектуальних професій (переважно у віці від 35 до 55 років). Вдома вони фізично не працювали, а тому дехто помирає прямо на робочому місці від інсульту чи інфаркту. Українці гинуть також в автомобільних катастрофах на дорогах Португалії. Крім того, рятуючись від депресії, наші земляки, а особливо одинокі чоловіки, які живуть разом у бараках, багато вживають алкоголю, що спричинює сутички і бійки, які іноді закінчуються смертельними випадками. Не кожному з наших у Португалії – навіть легалам – вдається знайти роботу, умови якої відповідають вимогам трудового законодавства. Порядний патрон, який дотримується правових норм щодо залучення до роботи іммігрантів – досить рідке явище в умовах Португалії. Практично кожний гостьовий робітник чи іммігрант може розповісти вам багато історій про те, як патрон його чи її „кинув“ на ту чи іншу суму, не сплатив необхідні податки тощо. Все це породжує доволі поширену невпевненість, нервовість, замкнутість або депресивність наших земляків, які працюють тут. Це стосується не тільки нелегалів. Крім того переважна більшість людей, які прибувають з країн, що виникли після розпаду Радянського Союзу, виявляються психологічно не готовими до суворих реалій іммігрантського життя. Ті стереотипи, які формуються про Португалію під впливом різних чинників вдома, є надто райдужними, а неминучі процеси їхнього руйнування надто болісні.

Українці прибувають у Португалію у переважній більшості в статусі короткочасних туристів, послугуючись допомогою туристичних фірм чи приватних „агентів-працевлаштувальників“. За „послуги“ (згідно з офіційною версією – повна оплата 7 - 10 денного туру, включаючи проїзди на комфортабельних автобусах, проживання в готелях та три разове харчування; а фактично – за візу до однієї з країн Шенгенської зони та за автобусний квиток у два боки) одна особа в середньому заплатила 400 - 450 доларів США. Багато з наших погоджується на додаткову „послугу“, а саме: за 400 - 600 доларів США агенти турфірм чи індивідуальні „агенти-працевлаштувальники“ пропонують „гарантоване та легальне“ місце праці, яке, насправді, за надзвичайно рідкісним винятком є гарантоване, та ніколи не є легальним. Ще 200 доларів США треба було мати у вигляді кишенькової готівки, щоб засвідчити її наявність на вимогу прикордонників під час перетину кордону Європейського Союзу. Отже, приїзд в Португалію для багатьох українців коштував у середньому 1000 - 1200 доларів США, який, попри

тверді обіцянки „доброзичливих посередників“, у дуже багатьох випадках закінчується „прибуттям в нікуди“. Все треба починати з нуля, довгими місяцями перебиваючись без роботи, голодуючи, проживаючи в антисанітарних умовах. Якщо до цієї інформації додати те, що часто необхідна сума була позиченою у приватного кредитора під 10 - 20% місячних, з оформленням через заставу майна, то не важко уявити собі, які психологічні навантаження та стреси доводиться переживати нашим землякам під час перебування в Португалії.

Проблемою гостей робітників та іммігрантів у Португалії тепер займається багато аналітичних центрів у країні. Серед них найкраще організована робота в Центрі соціальних досліджень економічного факультету Коїмбрського університету. Цей Центр ініціював міжнародний проект „Політична економія міграції до Європи, що об'єднується“. Науковий керівник проекту – професор Марія Баганья, заступник директора Центру соціальних досліджень. Цей проект фінансується Комісією Європейського Союзу. Його увагою охоплено шість країн – Великобританія, Голландія, Італія, Німеччина, Португалія та Швейцарія. Питання імміграції з країн Східної Європи до перелічених країн Європейського Союзу вивчається в контексті загальних міграційних процесів, що генеруються вихідцями зі всього світу. Мені довелося перебувати в Португалії гостьовим дослідником-соціологом цього проекту. Його головна мета полягає в тому, щоб зрозуміти, яким чином процеси прийняття рішень щодо вербування робочої сили для праці в структурах як приватного, так і державного секторів, – що є специфічними для кожної з перелічених країн, – формують відмінності у процесах руху робочої сили та міжнародної міграції. Проект фокусує свою увагу на попередньо відібраних професіях як таких, що потребують доброї фахової освіти, так і таких, що не потребують спеціальної підготовки, а саме: інформаційно-комунікаційні технології, будівництво та охорона здоров'я і суспільна опіка. Проект досліджує різноманітні фактори, які впливають на прийняття рішень щодо вербування робочої сили. Серед цих факторів найважливішими є наступні: планування робочої сили; розвиток професійних кар'єр; політика в галузі професійної освіти; національні відмінності у регуляції процесів, пов'язаних з працею та міграціями, у податковій політиці, у системі соціального захисту. Очікується, що результати проекту матимуть практичне значення, зокрема, допоможуть приймати відповідні оптимальні рішення роботодавцями та урядовцями. На цьому етапі виконання проекту проведено статистичне опитування серед іммігрантів – вихідців зі Східної Європи, серед яких, як уже зазначалося, домінують українці. У запитальнику були питання, присвячені соціальному та географічному походженню мігрантів, обставинам соціально-економічної адаптації в Португалії, умовам праці, суспільному та культурному життю іммігрантських спільнот, зв'язкам з батьківщиною, уявам мігрантів про перспективи майбутнього тощо. Матеріали анкетувань ще не опрацьовані, але певні попередні висновки та приватні спостереження можна сформулювати вже тепер.

Одним з найактуальніших є питання “Чому за такий короткий термін в Португалії опинилося так багато українських гостей робітників та іммігрантів?” Наші наукові розвідки, проведені дещо раніше дозволяють припустити, що перші більш-менш масові хвилі робітників-українців почали прибувати до Португалії у 1997 році після того, як ця країна одержала велику фінансову допомогу від Європейського Союзу для розвитку транспортних інфраструктур (швидкісні автостради, сучасні високотехнологічні мости) та для проведення модернізації економіки (будівництво нових підприємств, реконструкція старих тощо). Окремим великим об'єктом, спорудження якого також дістало зовнішню фінансову допомогу, було будівництво павільйонів міжнародної виставки ЕКСПО'98 у межах Лісабонського мегалополісу, яка відкрилася у травні 1998 року, і яку можна прирівняти до потужного магніту, що протягом короткого періоду притягнув до себе дуже велику кількість гостей робітників-східноєвропейців, насамперед – мешканців західних областей України, серед яких в той час переважали вихідці з Тернопільської області. Включно по 2004 рік до Португалії надходять великі фінансові дотації від Європейського Союзу, скеровані на спорудження об'єктів (в першу чергу стадіонів) Європейського чемпіонату з футболу. В основному саме ці інвестиції в наш час продовжують створювати нові та утримувати старі робочі місця для сотень тисяч робітників-іммігрантів, у тому числі – для вихідців з України.

За географічним розподілом можна виділити п'ять основних зон концентрації гостей робітників чи іммігрантів з України в Португалії. Такими є – промислова зона Порто-Брага на

півночі країни, Коїмбра та її регіон у північному центрі (аграрно-промисловий район), мегалополіс Лісабон, як важливий адміністративно-промисловий центр, аграрний регіон Алентейжу на південь від Лісабону, курортна зона Алгарве на півдні. Хоч більша частина наших земляків проживає і працює в містах і містечках, але останнім часом дедалі активнішою є хвиля їхньої внутрішньої міграції для роботи у сільській місцевості, оскільки там з кожним місяцем зростають можливості для працевлаштування гостьових робітників, а особливо тих, хто потрапив у нелегальне становище. Остання група, крім того, у селі чується значно безпечніше.

Досі серед українських гостьових робітників та іммігрантів значно переважають вихідці із західних областей України – з Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської, Закарпатської, Чернівецької, Волинської та Рівненської. На другому місці – число осіб, які прибули до Португалії з Центральної України, на третьому – зі Східної. При цьому в розрізі розподілу „місто-село“, домінують ті, хто приїхав із сіл та малих містечок. За статевою ознакою серед гостьових робітників та іммігрантів у Португалії переважають чоловіки. Цим ця країна суттєво відрізняється від всіх інших у Європейському Союзі, де працюють вихідці із Східної Європи. Це є зумовлене тим, що Португалія переживає тепер будівельний бум, який згідно з попередніми прогнозами, як зазначалося, триватиме щонайменше до 2004 року.

Залежно від віку можна виділити три групи, які між собою також відчутно відрізняються мотивами, що спонукали їх прибути до Португалії. Перша група – молоді (віком до 35 років), друга – середнього віку (36-49 років), третя – старші (у віці від 50 років і більше). Домінують представники середнього покоління. На другому місці – молоді, найменш чисельні – старші. Репрезентанти середнього покоління, як правило, одружені. Певний процент таких сімей представлено тут як чоловіками, так і їхніми дружинами. Проте у більшості випадків у Португалії працює хтось один з подружжя, коли інший/інша залишається вдома, доглядаючи дитину чи дітей. Як правило, ці сім'ї мають двох дітей: одна дитина ще вчиться в школі, а друга – у вищому навчальному закладі. Саме „питання дітей“ є найпоширенішою причиною, чому подружжя прийняло нелегке рішення про те, що принаймні хтось один має поїхати на заробітки, щоб здобути гроші, необхідні для оплати професійного навчання дитини чи дітей. Представники молодшого покоління українських гостьових робітників чи іммігрантів у Португалії, без сумніву, є найбільш незалежною та динамічною групою. Здебільшого вони не одружені. Зустрічаються тут також цілі молодіжні сім'ї, що прибули в Португалію з дітьми (як правило, в такій сім'ї є одна дитина). Вони, фактично, мають можливість закласти тут свій фінансовий та соціальний капітал. За певних сприятливих обставин саме ця група українців може поповнити лави іммігрантів, що прийняли рішення залишитися в Португалії на постійне проживання. Старша група, як уже зазначалося, є найменш чисельною. Вони прибули до Португалії на певний період для поліпшення фінансового становища своїх сімей. Додатковим стимулом для їхнього перебування тут є прагнення здобути принаймні мінімальну португальську пенсію (відомо, що для цього треба пропрацювати легально, сплачувати усі податки, не менше п'яти років). Як тільки цієї мети буде досягнуто, вони повернуться додому.

У переважній більшості українці (як і іммігранти з інших країн Східної Європи) відрізняються від вихідців з таких країн, як Бразилія, Кабо-Верде, Ангола, Мозамбік, Пакистан тим, що прибули до Португалії не через те, що опинилися на межі фізичного виживання. Основними мотивами є поліпшення особистого чи сімейного матеріального становища, здобуття коштів для фінансування професійної освіти (дітей чи своєї), придбання автомобіля, квартири, будівництво житла, заснування приватного бізнесу, тобто домінують проєкції до країн, звідки гостьові робітники чи іммігранти прибули. Крім того, під час приватних розмов з українцями в Португалії досить часто довелось чути, що вони прибули туди не тому, що не мали можливості для працевлаштування вдома, а тому, що їм з тих чи інших соціальних чи економічних причин не хотілося або шукати роботу, або розпочинати/ продовжувати власний бізнес тощо, хоча, як визнавали самі ж респонденти, основа для тієї чи іншої трудової активності вдома все-таки зберігалася. Отже, постає одне важливе запитання: „Серед загального числа „наших“ у Португалії, яка група є у більшості - гостьові робітники, які через певну кількість років повернуться в Україну, чи іммігранти, які залишаються для постійного проживання в Португалії, генеруючи ще один осередок української діаспори за кордоном?“ Наші спостереження показують, що тепер ми ще не маємо достатньо аргументованої відповіді на це запитання,

оскільки навіть найдовший термін перебування українців у Португалії є ще доволі коротким, а фактори, які можуть вплинути на прийняття рішень, нестійкі як у Португалії (в країні, що приймає), так і в Україні, звідки мігранти відправляються. Свого часу Президент Росії Володимир Путін заявив, що його країна через 50 років досягне такого самого рівня розвитку, якого нині досягла Португалія. Ця заява викликала широкий резонанс у іммігрантських колах, у більшості випадків – протест, який базувався на твердженні: “Я не можу відкласти своє життя на 50 років, щоб одержати нормальний рівень життя в своїй країні, я хочу жити, як людина, тепер!” З іншого боку, попередній аналіз відповідей на запитання анкети нашого соціологічного опитування стосовно того, чи респонденти планують через певний час повернутися додому, чи залишитися на постійно в Португалії, засвідчив, що домінує рішення повернутися додому. Проте ситуація може змінитися, якщо, наприклад, економічні, політичні та соціальні умови для перебування іммігрантів у Португалії принаймні не погіршуватимуться, а в Україні не спостерігатимуться відчутні зміни на краще.

Соціальне та культурне життя українців у Португалії поки що не дуже забезпечене. Із соціальних інститутів значну довіру дістали тільки дві – сім'я та церква. Вони тут справді „працюють“. Наприклад, у Лісабоні успішно функціонує Церква Матері Божої з Назарету, що належить до УГКЦ. Її настоятелем є отець Відал, який походить з галицької іммігрантської піонерської родини в Бразилії. Його помічником є отець Натанайл – молодий священник, народжений в Україні, який вчився та був висвячений в Бразилії. Обидва отці, окрім знання рідної української мови, добре володіють португальською. Ця обставина, а також те, що УГКЦ назагал є адміністративно підпорядкованою Ватикану, сприяють активній співпраці Української Греко-Католицької Церкви з Католицькою Церквою Португалії (КЦП) з питань соціальної та культурної адаптації мігрантів, організації осередків їхнього суспільного життя тощо. КЦП, до речі, є активною у своїй політиці позитивної дискримінації щодо іммігрантів, ініціюючи чисельні безкоштовні курси португальської мови, центри соціальної допомоги та адаптації. Найвідомішим та найрезультативнішим серед них є Португальське відділення міжнародної Єзуїтської служби допомоги біженцям” (JRS) у Лісабоні. Ситуація з релігійним життям українців у Португалії залежить також від особливостей суспільних ініціатив на місцях. Наприклад, у курортному містечку Лагош в Алгарве успішно діє доволі велика церковна громада, генерована отцем Миколою – молодим священником Української Православної Церкви Київського Патріархату (вихідцем з Івано-Франківщини), який виконує священничі обов'язки добровільно у вихідні дні та на свята, а під час робочого тижня працює маляром на будовах. Цікавим є те, що активними членами релігійної громади в Лагоші є українці, білоруси, молдавани, росіяни, які вдома належать до різних конфесій.

Практично неконтрольовані та масові потоки мігрантів звідусіль до Європейського Союзу тепер викликали зворотну реакцію з боку урядів багатьох країн Шенгенської Зони. Європою прокотилася хвиля нових законодавств, які відзначаються більш жорсткими положеннями щодо іммігрантів. Це саме спостерігаємо також і в Португалії. Такі зміни неминуче відіб'ються на умовах проживання наших земляків там, на визначенні рамок для їхньої легальної міграції до Португалії тощо. За новими законами обмежено можливості для в'їзду на її територію для представників країн, що не належать до ЄС. Квоти на в'їзд з правом одержання дозволу на перебування і працю будуть визначатися із врахуванням потреб регіонів Португалії у робітниках, виходячи з можливостей для гарантованого працевлаштування у тій чи іншій місцевості, забезпечення житлом, медичним обслуговуванням, освітою тощо. У процесі визначення квот велика роль буде відведена місцевим органам самоврядування, при цьому в масштабах цілої країни річна квота для нових гостьових робітників чи іммігрантів не перевищуватиме 27 тисяч місць. Розроблено також детальну процедуру, яким чином можна буде дістати дозвіл на легальне перебування та на працю. На це не матиме жодного права будь-хто, хто прибув до Португалії після 30 листопада 2001 року та перебуває там на нелегальному становищі. Якщо особа прагне одержати легальну роботу, вона повинна звернутися до португальського консульства чи посольства у своїй, або сусідній країні ще перед від'їздом до Португалії. Згідно з новою процедурою оформлення відповідних легалізаційних документів переважно розпочинається тільки після того, як до консульства чи посольства надійде запрошення від певного роботодавця на ім'я конкретної людини з гарантіями, що відповідають чинним вимогам. Нове законодавство

згідно зі своєю концепцією більш жорстко визначає межі для можливостей в'їзду іммігрантів, проте спрямоване на поліпшення умов їхнього перебування в Португалії. Цей Закон Рада Міністрів Португалії схвалила у червні 2002 року. Проте перші ж кроки практичної реалізації засвідчили, що він "не працює" так, як уявлялося: потоків нелегальних іммігрантів не гальмує, а умов для легальної самореалізації уже існуючих, чи потенційних іммігрантів принципово не поліпшує.

На закінчення дозвольте поділитися деякими особистими міркуваннями щодо можливих наслідків для України, які можуть бути спричинені сучасною масовою трудовою еміграцією її громадян. У декількох джерелах уже з'явилися перші результати наближених підрахунків – орієнтовно 6 мільйонів українців тепер перебувають за кордоном своєї держави на тимчасових заробітках або в еміграції. Тут можна навести одну історичну паралель. За 28 років, що минули після повалення фашистського режиму Салазара, з Португалії у пошуках кращих умов життя емігрували 6 мільйонів осіб, а це складає більше половини від загального числа сучасного населення країни. Утворену „демографічну прогалину“ тепер заповнюють трудові іммігранти, які прибувають до Португалії звідусіль, а головне – з України. Якщо відтік робочої сили з нашої держави зберігатиме сучасні високі темпи, то не виключено, що через певний проміжок часу суспільство опиниться перед необхідністю розв'язання тих самих проблем, з якими вже зіткнулася Португалія та інші розвинені країни. За умови, якщо економічний розвиток України сприятиме створенню великої кількості нових робочих місць, наприклад у будівельній сфері, на заводах та фабриках, у сільському господарстві тощо, потреба у трудових ресурсах задовольнятиметься також за рахунок залучення іммігрантів з Китаю, Афганістану, Пакистану, Іраку тощо, які легально чи нелегально прибуватимуть до нашої держави. За таких обставин обов'язково виникнуть питання офіційної легалізації їхнього проживання та роботи в Україні, соціальної адаптації, медичного обслуговування, освіти, возз'єднання сімей, визнання професійних дипломів і таке інше.

ДИСКУСІЯ

Юрій Парог

Я хотів би запитати моїх шановних колег. Ви говорили про роль 11 вересня. Як ви вважаєте, чи справді 11 вересня і всі пов'язані з цим процеси настільки серйозно змінили світ? Щодо мене, то я маю великий сумнів з цього приводу.

Віктор Заблоцький

Мені здається, що справді 11 вересня змінило світ, і як сказала Кондоліза Райс в одному зі своїх виступів, здається, в університеті Джона Хопкінса – “Це був геополітичний землетрус силою в 11,09 бала”. Так вона обіграла цю дату. І в Україні звичайно змінилося ставлення до вироблення зовнішньої політики, до сприйняття світу. Тут можна навіть навести такий приклад: коли сталися ці події, була паніка навіть серед пересічних людей, досить багато почали міняти долари і купувати євро або гривню, а один дивак у Тернопільській області наступного дня просто приніс в ощадкасу 50 тисяч доларів і поміняв по курсу 1 до 4. Така була реакція пересічних людей. Якщо проаналізуємо ті події, то побачимо, що все-таки дуже багато людей цікавляться міжнародною політикою, дивляться телебачення. І в принципі, сприйняття серед політиків, тобто людей, які виробляють політику, теж змінилося. Ми повинні аналізувати не тільки риторичну те, що, скажімо, наша політика є одновекторна і ми рухаємось в бік НАТО, але ми повинні аналізувати, чому вони почали так говорити саме після 11 вересня. Звичайно, фактор Росії дуже важливий, але все ж таки саме події 11 вересня, необхідність визначитись, як Буш закликав всю спільноту – “Або ви з нами, або ви з терористами” – це об'єктивний фактор, який вимагає визначитись і нашу політичну еліту: або ми зі Сполученими Штатами і Європою, умовно кажучи, проти Іраку, чи проти когось, або ми з Росією. Я тут не говорю, це погано, чи добре. Просто є такий вибір.

Юрій Парог

Вплив беззаперечний. Те, про що ви говорите, всім відомо. Але що змінилося по суті? Навіть у цьому питанні ви визначтеся: з ким ви. Одна справа - проголосити, а зовсім інша - визначитися. Розстановка геополітичних сил, в принципі, не змінилася. Залишилися основні вузли суперечностей. Так, з'явився, а точніше, загострився один із чинників. Він, безперечно, відіграє певну роль. Але фундаментальні основи міжнародної політики залишилися.

Віктор Заблоцький

Все ж таки я не згодний. Ми мали фактично однополярну систему світу до 11 вересня, де гегемоном були Сполучені Штати, і вона залишилась, але ми зараз бачимо чітко те, що відбулось після 11 вересня. Перший процес – це те, що Європа підтримала Сполучені Штати в Афганістані. Зараз Європа займає нейтральну позицію, коли не вдалось в Афганістані досягти всіх цілей. Європа займає досить зважену позицію щодо Іраку. Ми навіть бачимо, що згідно з соціологічними опитуваннями близько 70% європейців проти військової операції в Іраку. Це зміни, це є певні умонастрої. Зміни відбулись, скажімо, у Франції, де досить багато людей голосували за Лепена, або сплеск антирасистських настроїв у Голландії, в Німеччині. Це також певна реакція на події 11 вересня. Це пов'язано напряду, тому що люди відчували себе в небезпеці. Вони вважають, що небезпека – це усі емігранти, скажімо, і вони голосують відповідно. В Україні так само. Звичайно, це треба вивчати, я зараз не хочу викладати якісь гіпотетичні припущення, це питання соціологів – зробити якісний аналіз, але я впевнений, що результати нас здивують. Наприклад, якщо вони будуть аналізувати ставлення українців до афганців – ми знаємо, як ця проблема зараз актуальна в Києві, скільки людей з Афганістану, з Китаю, з інших азійських країн приїждить до Києва і стає такими ж робітниками, як українці в Португалії. Я думаю, колега, який говорив про геополітичні схеми в Європі, більш кваліфіковано відповідь на це питання.

Сергій Федуняк

Я спробую відповісти. Мені здається, що основним наслідком 11 вересня було те, що в світі прискорилося цивілізаційне самовизначення. Тобто відбулося певне замикання країн в рамках своїх цивілізацій і культур. Зразу після 11 вересня почались дискусії в західній пресі про релігію, про цінності культурні, історичні і тому подібне. Чим ми відрізняємось від них? Знову зріс, як уже сказав попередній виступаючий, інтерес до питань імміграції, швидше в тому плані, як цю імміграцію обмежити, як не допустити в країну чи в цей світ, у фортецю Європи чи в Сполучені Штати Америки людей чужих культурно, релігійно, цивілізаційно. Мені здається, що можна говорити про якість радикальні зміни тільки в тому випадку, коли оцей імпульс, який задали Сполучені Штати Америки, вдасться утримати і якимось чином концептуально збагатити. Якщо подивитись на Сполучені Штати Америки, то відбулась дуже незвичайна подія – як правило, всі рішучі кроки, воєнні дії американці робили під час адміністрації демократів. Демократи – традиційні інтернаціоналісти, які завжди вели більш активну зовнішню політику. А республіканці були, скажімо так, традиційні ізоляціоністи. Якраз демократи починали війни, а республіканці їх припиняли, якщо ми подивимось на історію США другої половини двадцятого століття. Нині ця система зламалася. Тобто саме республіканська адміністрація, яка декларувала певний ізоляціонізм перед виборами і зразу після виборів, не властиво для себе, різко перейшла до інтернаціоналізму. Хоча цей інтернаціоналізм дещо месіанського плану, але, тим не менш, це незвичайно для Америки. Оце один із таких наслідків, з моєї точки зору.

Ігор Коваль

Я відповім на це питання так: і сталися зміни, і ні. Спробую коротко пояснити. Функціонально, звичайно, ми бачимо досить активну реакцію, очолювану Сполученими

Штатами Америки, - удар по "основних гніздах" терористів і таке інше. Друга функціональна зміна - вперше, між іншим, удар стратегічного характеру було нанесено не на міждержавному рівні, а, скажемо умовно, приватною організацією, не державною організацією, по державі. З таким викликом, на такому стратегічному рівні практично людство ще не стикалося. Це також вимагає серйозного осмислення і спроб виробити якісь нові елементи у системі безпеки. Слава Богу, я думаю, всі ми дотримуємося такої думки, що цей удар при всій його трудності обмежився кількома об'єктами. Тим не менше це викликало короткочасну, проте дуже серйозну паніку. І на рівні побутовому, і на рівні економічному та політичному. А уявіть собі, коли б, не дай Бог, удару зазнали одночасно декілька найбільших міст Європи чи Північної Америки. До яких наслідків це могло б призвести? По-моєму, серйозної відповіді немає, і навіть не зроблено спроби серйозного аналізу, і навіть немає спроб підійти до цього.

І, нарешті, що не змінилося. Справді, на жаль, концептуально людство в цілому - міжнародне товариство і Сполучені Штати в цілому - правляча, керівна адміністрація, як мені здається, пішли по найпростішому шляху - по шляху реакції на конкретний виступ конкретного, хоча досить віртуального, політичного чи терористичного угруповання. Проте й людство в цілому, і, на превеликий жаль, політична еліта, в тому числі Сполучених Штатів, на мою думку, ні інтелектуально, ні політично виявилася не готовою до цього виклику, тому що, звичайно, глибинні корені тероризму насамперед лежать у цьому цивілізаційному розломі. Лежать вони також і в тому, що величезна кількість людей перебуває на межі виживання, на маргінальному рівні, тоді як невелика група держав процвітає і робить достатньо чи недостатньо для того, щоб якимось чином згладити цей економічний і цивілізаційний розрив. І ми, взагалі, прекрасно розуміємо, що так чи інакше така ситуація незмінно породжуватиме, репродукуватиме радикальні антизахідні ідеології. Вони можуть знаходити свій вираз у різних проявах: локальних - висадження в повітря, умовно кажучи, будинку якогось західного посольства в одній із Африканських країн, а може призвести і до найтяжчих наслідків, оскільки сьогодні з розповсюдженням зброї масового ураження, в тому числі компактних ядерних зарядів, трагедія може мати вселенський характер. І до цього треба підходити зважено і спробувати організувати людство. Я думаю, що роль Сполучених Штатів сьогодні в світі унікальна, і їй треба використати насамперед у цьому. Вони можуть сьогодні використати свій політичний, військовий, економічний, фінансовий авторитет для того, щоб втягнути людство в дискусію і спробувати дати хоча б які-небудь підходи і, можливо, відповіді на ці питання.

Антоніна Колодій

У мене питання. Перше - це переорієнтація Росії. Як ми чули, пан Коваль каже, що її теперішня прозахідна орієнтація, зближення зі Сполученими Штатами, це, як він вважає, короткотерміновий чинник, тобто довго це не протягнеться. Мені би хотілось дізнатися думку пана Федуняка з цього приводу.

І більш загальне питання. Мене дещо здивувало, коли ви говорили про формування біполярності, тої ж самої, яка була до перебудови, до розпаду Радянського Союзу, тобто фактично ті самі полюси. Так? Але, на мій погляд, може, не достатньо професійний, все більше ми відчуваємо, що формується певний центр, певний полюс в Європі. І з моїх спостережень, деякі країни Європи намагаються втягнути Україну й інші пострадянські європейські країни в європейську орбіту, можливо, саме з таких геостратегічних міркувань, щоб посилити цей полюс. Тому певна біполярність формується, можливо, вона в зародковому стані, між Європою і Сполученими Штатами Америки. Так це, чи ні?

Сергій Федуняк

Це цікаво. Я говорив у своїй доповіді про Європу і Євразію, Сполучені Штати Америки ніби випали. Я говорив про біполярність, що вона має не ідеологічний характер, а, як я назвав, функціональний характер. Просто система настільки складна, що вона ділиться на підсистеми для того, щоб більш успішно функціонувати. І справді біполярність існує, тому що існують

західні інститути і структури, які об'єднують певні країни, які мають певну форму, і існують структури на теренах колишнього Радянського Союзу, наприклад, договір про колективну безпеку, СНД, ГУУАМ і ряд інших структур, які також мають певну форму, мають певні інституції і їх також можна вважати частиною цього. Тобто зараз поки що ідеологічного поділу немає. І бажано було б, щоб і не було наростання ідеологічної поляризації.

Але тут друге питання, точніше, перше – про переорієнтацію Росії. Я вважаю, що зараз в Росії досить небезпечний період – період зростання спокус. Тому що в період слабкості початку 90-х років російська еліта відчувала комплекс неповноцінності, дуже ображалась, але також певним чином була обмежена. Нині виникає у них така ілюзія, що оскільки в Росії кілька років все розвивається добре, то Росія може повернутися до своєї традиційної політики, яка пов'язана з розширенням впливу на території колишньої Російської імперії. Мені здається, що це буде, це вже проглядається, посилюється – це буде не зовсім в такому традиційному імперському варіанті, більший наголос буде зроблено на економічні чинники. І зараз Росія намагається переконати Захід, що вони – свої, вони вже стали чи ще трошки і будуть своїми, і Путіну це досить добре вдається. Росія хоче стати головним молодшим партнером Сполучених Штатів Америки і в якійсь мірі тут себе протиставити Західній Європі. Кажуть, що із Західною Європою, яка вас традиційно підтримувала багато десятиліть, зараз у вас розбіжності, а ми можемо в даний момент бути, в якійсь мірі, вірним союзником Сполучених Штатів Америки і протиставити себе тим розбіжностям, які існують між Європою і США. Це досить цікавий процес.

Віктор Пасісниченко

Стосовно нових відносин чи перспектив нових відносин Заходу з Росією. Всі розуміють, і Росія, і НАТО, що відносини досить складні. Росія відкрито виступає проти подальшого розширення НАТО і саме через це не збирається брати участь у майбутньому Празькому самміті. Але все таки обидві сторони – і особливо Захід і НАТО – сподіваються, що нова рада буде принципово іншою, і співпраця буде більш надійною. В чому різниця? В тому, що попередня рада – її називають “19+1” – була, як кажуть, більш зібранням, де сторони не довіряли одна одній, і це було очевидно, особливо, коли вони повертались додому, і критикували одна одну. Але є велика надія на те, що нова двадцятка буде принципово іншою. Наскільки це справдиться, це і буде відповідь на питання – чи це будуть нові відносини, чи ні.

До речі, щодо висновків стосовно подій 11 вересня у призмі НАТО. НАТО з цих подій зробило висновок такий: на питання – чи потрібна така організація в нових умовах боротьби з тероризмом – відповідь дуже проста і чітка – так, потрібна, і потрібна ще більше, але це повинна бути значно якісніша організація. Це питання трансформації і зосередження уваги саме на цих проблемах. І Росія тут, на жаль, для нас, має більше значення.

Олена Лазоренко

Перше питання у мене до пана Ігоря Ковалю. У вашій доповіді акцентувалось на тезі – “домовленості Росії з Заходом неможливі без участі України”. Моє питання – чому саме, які ваші резони щодо того, чому вони неможливі? Щодо мене, то я дотримуюсь іншої позиції, і вона була викладена на цій конференції в зв'язку з регіональним розвитком. Ваше бачення цього питання? Чому саме ці домовленості неможливі?

Ігор Коваль

Мабуть, є смисл уточнити, про що йде мова. У даному разі, у даному контексті, можливо, це не дуже чітко прозвучало, йдеться про “домовленості стосовно України”, які без участі України, з мого погляду, неможливі. Справа в тому, що, незважаючи на весь занепад української зовнішньої політики в слабку акцентуацію цієї зовнішньої політики в останні роки, тим не менше, Україна має свій самостійний зовнішньополітичний потенціал. Є різні групи навіть всередині Росії, і тим більше між Росією і США, існують різні підходи до України, різні варіанти її використання у своїх національних інтересах, що створює, хоча і невелику, можливість

маневрування для України. І, взагалі, ігнорувати країну, в якій проживає відома кількість мільйонів людей, і яка займає певне геополітичне положення, просто так неможливо. Тут, справді, виявляється об'єктивний калібр країни, її економічний потенціал.

Декілька слів з приводу проблеми НАТО - Росія. По-перше, мені здається, що так звана стабілізація Росії в останні роки при президентстві Путіна - це не абсолютно, а в більшій мірі результат PR-івської кампанії, що триває. Це не стільки реальний результат змін в економіці і у фінансовому становищі країни, скільки результат зовнішній, багато в чому створений досить віртуально, який розпочався з президентської кампанії Путіна. Якщо серйозно проаналізувати і економічне становище, і взаємовідносини центр - регіони, то все виглядає не так погідно. Що стосується НАТО, то російський офіціоз намагається подати створення двадцятки як великий успіх російської зовнішньої політики. Насправді, на мою думку, що це колосальний успіх НАТОвської дипломатії, і тут, ви знаєте, у зв'язку зі створенням двадцятки в англійському варіанті часто вживається слово "engagement". Якщо я правильно перекладаю, то можна це слово перекласти як "залучення", а можна - як "заручення". Ось часто у пропагандистському плані це використовується в смислі спроби заручення, так би мовити. Заручення передбачає деяку рівноправність партнерів, все-таки з точки зору і правової, і моральної. Так ось, мені здається, що реально тут "engagement" - не заручення, а якраз залучення. Можливо, будь-яка паралель кульгає, але ця ситуація нагадує мотиви залучення в НАТО, скажімо, Західної Німеччини на початку 50-х років чи об'єднаної Німеччини в кінці 80-х років. Тоді Бейкер і Буш-старший використали в розмовах із Шеварднадзе і Горбачовим аргументацію, що об'єднана Німеччина не може бути демократично контрольованою тільки всередині НАТО. Так і тут, розуміючи, що Росія буде краще контрольована, і, можливо, краще керована в двадцятці, ніж відіграючи роль самостійного партнера у взаємовідносинах, мабуть, прийнято таке рішення. Це моя точка зору, і вона може видатися радикальною, але мені здається, що це великий успіх саме НАТОвської дипломатії щодо залучення, спроби випередження і відносного контролю над російською зовнішньою політикою та її зовнішньополітичними ініціативами.

Олена Лазоренко

Моє друге питання до пана Віктора Заблоцького, навіть не питання, а прохання висловити своє бачення тієї проблеми. Ви акцентували, що Україні годі очікувати суттєвих зрушень на НАТОвському напрямі. А що заважає, на вашу думку? Ви трошки пройшлись по цьому і торкнулись питання, що дуже допоможе перехід до парламентсько-президентського правління. Ви так вважаєте? Чи я, може, в контексті не зовсім зрозуміла, і не такий був ваш акцент. Отже, суть питання - що саме сьогодні заважає цьому процесу в Україні, на ваш погляд?

Віктор Заблоцький

Просунутись до більш тісних взаємин з НАТО Україні заважає якраз внутрішня політична ситуація в самій державі. Тобто, з одного боку, було задекларовано, що ми рухаємось в бік НАТО. Однак суттєвим є питання, чи вірять нам на Заході, що ми рухаємось саме в бік НАТО? Чи вірять, скажімо, Джордж Робертсон Кучмі, що він здатний реформувати державу згідно з натовськими стандартами. Згідно з цими стандартами передусім потрібно реформувати не армію, а політичну систему. І я думаю, що на Заході не знайдеться жодного лідера, який повірить в те, що Леонід Кучма може реформувати політичну систему України сам. З іншого боку, чи вірять на Заході в те, що Україна є демократична держава, як вона це декларує? Я думаю, що не вірять. І тут постає питання про те, хто повинен приймати рішення щодо того, якими темпами Україна повинна інтегруватись в НАТО. Президент? Зараз ми бачимо, що президент ці рішення просто об'єктивно прийняти не може, він зараз слабкий, слабкий в плані легітимності, він ослаблений касетним скандалом. Я говорю саме про Президента, який повинен мати базу для свого політичного режиму. Вона в нього дуже вузька. Вона вимірюється, можливо, сімома, максимум - шістнадцятьма відсотками, не більше. Це суттєва проблема. Значить, потрібно шукати інший центр сили, який прийматиме рішення щодо європейської інтеграції, а саме: питання слід перенести в парламент. Тому що в парламенті маємо всі політичні сили, які здатні

приймати рішення щодо інтеграції України в Європу. Я маю на увазі блок «Наша Україна», «БЮТ», навіть Соціалістичну партію Мороза. Комуністи, які виступають проти НАТО, не є показником, тому що той же Крючков здатний змінити свою позицію, як тільки йому запропонують посаду, скажімо, державного чиновника – він буде виконувати всі розпорядження державного апарату. Тому ми повинні говорити про те, що передусім має відбутись реформа політичної системи України, і тоді вже, після реформи політичної системи, будуть по-новому переглянуті наші пріоритети. І тоді вже еліта чітко визначиться, куди вона рухається. Це можливо якраз за умови парламентсько-президентської системи правління, коли рішення будуть прийматись більш демократичним шляхом, а не так, що президент, скажімо, вирішив сьогодні – «Рухаємось в бік НАТО». Мені відомо, як приймалося рішення щодо проголошення оцієї політики одновекторності. І її не випадково проголосили в травні місяці, як раз тоді, коли Джордж Буш поїхав до Москви. Це проголошення відбулось саме в той момент, хоча засідання Ради Національної Безпеки планувалось на тиждень пізніше, і це рішення про кінець багатовекторності повинно було бути формально задеклароване вже після того, як Буш відлетить з Москви. Тобто ми знову бачимо, що відбувається просто декларативні кроки або PR-кроки. Однак, усе це не підкріплюється об'єктивно, не підкріплюється жодними внутрішньополітичними процесами.

Олена Лазоренко

І третє питання до пана Панкевича. Ви сказали: «Демократія стала у нас сильнішою – я стверджую». Чи можете ви сказати, що саме, які чинники, засади дають вам підставу це стверджувати?

Іван Панкевич

Так категорично я не стверджував. Але на користь цієї думки говорить те, що Україна приєдналася до Європейської конвенції з прав людини. Це вже означає, що Україна рухається по шляху до демократії. Є реальні випадки, коли українські громадяни, не захистивши своїх інтересів у судах України, звертаються в Європейський суд з прав людини. Наприклад, справа «Кайсент та інші проти України», коли Червоноградські шахтарі, які протягом 3-х років не отримували заробітної плати, звернулися в Європейський суд, і уряд України – це унікальне явище для України, країни посттоталітарної – уклав мирову угоду з українськими шахтарями, у якій зобов'язався виплатити їм всю заборгованість і, крім того, виплатити їм моральну шкоду. Для України це досить показово, оскільки наші державні чиновники не звикли рахуватися з людьми, а тут виявляється, треба рахуватися з якимись шахтарями. Це перше. Друге: хоч і болісно, однак відбувається реформа судової системи. Щоправда, відбувається вона дуже по-українськи. Реформа судової системи була проголошена і вступила в дію 29 червня 2001 року, тобто акурат в наступний день після того, як перестали діяти прикінцеві положення Конституції, і вся судова система вже мала бути нелегітимною. Тобто Верховна Рада не займалась цією проблемою до того часу, поки не виявилось, що якщо вона нею не займеться завтра, то післязавтра судової системи вже не буде, всі судді будуть нелегітимними. Позавчора я почув по телебаченню що незабаром уряд все-таки збирається виділити кошти на функціонування адміністративних судів в Україні. Отже, все іде по дорозі до створення реальних правових інститутів. Єдине, що уряд, знову ж таки, просить відстрочити введення інституту адміністративних судів в Україні на 5 місяців, оскільки в бюджеті нема коштів. У нашому бюджеті коштів нема ніколи, але коли я проходжу повз будинок уряду, то бачу що кошти є, тільки чомусь їх нема на реформу судів і так далі. Є, зрештою, звіт Уповноваженої Верховної Ради з прав людини Ніни Карпачової, котра, я вважаю, не зважаючи на ту критику, яка в її бік часом лунає, робить те, що може в реальних сучасних умовах, і виносить на світ божий проблеми, які існують з правами людини в Україні. Тобто, я не можу сказати, що Україна є тоталітарною державою. Ми, на жаль, держава перехідного типу – є такий загальнотеоретичний термін. Ми - держава перехідного типу, хоча ми трошки в тому переході затримались. Ми вже 10 років у переході стоїмо і йдемо до демократичної держави, до соціально-орієнтованої держави, але я все-таки оптиміст по своїй суті і вважаю, що ми вийдемо з того

переходу, і Україна стане на належний рівень. Мабуть, не варто бути песимістом, треба оптимістично сприймати те, що діється. Я бачу, що по черзі то Президент, то опозиція перехоплюють активність одне в одного. Тільки опозиція сказала, що вона вийде на вулиці і буде боротись з олігархами, як президент сказав: «Хлопці, нема проблем, я виходжу з ініціативою – будемо будувати парламентсько-президентську республіку. Тільки проблема в парламенті, парламент повинен зібрати більшість, тобто 2/3, щоб проголосувати за зміни до Конституції». А якщо є така конкуренція, значить, тут і виникне зрештою зерно демократії. Така моя думка.

Олена Лазоренко

З вашої відповіді я переконалась, що демократії нема. Бо гроші у влади все-таки наші – податки, а витрачаються вони так, як хочеться владі.

Тамара Денисова

Я не політолог, не соціолог, я філолог і з великою зацікавленістю слухаю ваші дискусії. По-перше, у мене ремарка, вибачте мою непрофесійність. Тільки Ігор Коваль сьогодні, з моєї точки зору, говорив про основи, на яких може будуватись політика. Жоден з тих, хто проголосив свої виступи, не звернув увагу на реальну основу цієї політики. От зараз ви цього все ж таки торкнулись. Грошей нема – нема політики. Значить вирішувати політику буде економіка. Тільки пан Коваль якось зріло, з моєї точки зору, вибачте мені, будь ласка, підійшов до цього.

Друге. У мене питання до пана Федуняка, який завершив, як ви і закликали, свій виступ оптимістично, що через кілька років чи десятиліть Україна буде належати до «золотого мільярду людства». Я хочу розшифрувати цю фразу. Чи значить це, що «золотий мільярд людства» - це західна цивілізація, яка стає глобально панівною у світі? Чи може таке бути? І чи це буде здоровим для людства, і чи людство, яке належить не тільки до західної цивілізації, про що воно заявляє все голосніше, допустить це?

Сергій Федуняк

Звичайно, мені здається, якщо виникне така західна домінуюча цивілізація, яка базується на сучасних принципах організації суспільства і виробництва, то це, безперечно, не буде на користь всьому іншому людству. Ми всі знаємо, що в принципі тут є елемент паразитизму, скажемо так, на всіх інших представниках людського роду. А якщо говорити про те, коли ми увійдемо у цю цивілізацію і чи увійдемо взагалі, мені здається, що виходячи з цивілізаційних, історичних і навіть расових передумов, ми будемо частиною цього світу, який називається «Захід». Звичайно, це буде не скоро і ми ще довгий час будемо периферією цього світу. Але все таки ми будемо по цей бік, мені здається. І американці, і західні європейці вже зрозуміли, що ми повинні бути тут. Інше питання – як це зробити і коли все це буде.

Тамара Денисова

Я роблю акцент не на українському компоненті, а на вашій згоді на те, що західна цивілізація – «золотий мільярд» – буде панувати в світі, а ми будемо його частинкою.

Сергій Федуняк

Я не говорив про панування, я просто казав, де буде наша приналежність, де, можливо, буде наша ідентичність.

Я маю запитання до Віктора Сусака. Ви назвали величезну цифру трудових мігрантів з України до Португалії. Тиждень тому Ніна Карпачова на конференції з справ людини в Києво-Могилянській академії назвала, як вона сказала, ексклюзивну цифру – 7 мільйонів трудових мігрантів поїхали з України. Спеціалісти відразу ж трошки спростували цю цифру, сказали, що це менше – 2-3 мільйони трудових мігрантів. І Португалія, очевидно, належить до тих країн, куди найбільше мігрують українці. Так?

Віктор Сусак

Я думаю, що Росія.

Мирослава Антонович

Ну а після Росії?

Віктор Сусак

Так, мабуть, Португалія.

Мирослава Антонович

Очевидно, це через те, що укладений двосторонній договір з Португалією про трудових мігрантів, про трудову міграцію. Тому українці зараз туди їдуть, бо там уже є легальний момент їх праці. Але що я хотіла у вас запитати, з чим я не погоджуюсь, це те, що ви, проаналізувавши анкети наших трудових мігрантів, які працюють в Португалії, на основі тієї графі, що їх професії в Україні потрібні, зробили висновок, що вони виїжджають не тому, що не можуть тут бути, а тому, що не хочуть бути в Україні. От з цим я не погоджуюсь, вони все ж таки виїжджають не тому, що не хочуть працювати тут, а тому що там вони отримують значно більшу винагороду за свою працю, і це допомагає їм утримувати свої сім'ї, підтримувати дітей, які залишились в Україні. Що ви з цього приводу скажете?

Віктор Сусак

По-перше, я вважаю, що все таки не менше 5 мільйонів наших громадян є зараз за кордоном. І я думаю, що серед приймаючих країн домінує Росія, яке місце Португалії по відношенню до цієї домінанти, мені не відомо. Я був запрошений до того проекту як український соціолог, щоб допомогти організувати соціологічні опитування. Але я думаю, що ми через якийсь час одержимо об'єктивні цифри, треба просто почекати. Відносно того, чому вони туди виїжджають, можливо, я не зовсім правильно висловився або ви не так почули. Я мав на увазі, що на перший погляд це – просте питання – бо тут нема роботи. Я так сказав. Але анкетування показало, що серед наших там багато таких, що вони все таки мали б що тут робити. Це питання психологічне. Скажіть, будь ласка, чому ви сидите в Україні? Ви ж не їдете. Я думаю, тут все таки присутній психологічний фактор. Я зустрічався з бізнесменом, який в Україні продав ресторан, заклав усе, що міг, для того щоб потрапити в Португалію, і кляне себе за це, тому що він нічого не виграв. Тобто не завжди мігранти опиняються там внаслідок точного розрахунку або безнадійності. Мої колеги соціологи, коли порівнюють українців з іншими етнічними групами, наприклад, вихідцями з Мозамбіку, Анголи, Кабо-Верде, Бразилії, кажуть, що це – принципово інша ситуація. Ті люди тікають, у буквальному розумінні, від голодної смерті зі своїх країн. Наші прибувають, у переважній більшості, щоб вирішити певні матеріальні питання: чи дати освіту своїм дітям, чи збудувати щось дома, чи придбати квартиру і тому подібне. Вони кажуть, що наші люди не є на межі фізичного винищення. І кажуть, що це дуже вигідно відрізняє їх. Вони

виглядають більш привабливими для роботодавця, і тому витримують велику конкуренцію на ринку праці.

Ігор Рибальченко

Дуже короткі запитання до кожного з виступаючих у цій сесії, і я б хотів, щоб відповіді були такими ж короткими, тобто, так чи ні. Перше запитання до пана Ковалю. Ви сказали, що традиційні резерви зовнішньої політики, такі як дипломатичні ходи, практично вичерпані, і я з цим абсолютно згоден, що зовнішня політика України у найближчому майбутньому цілком залежатиме від внутрішнього стану в Україні. Чи згодні ви з твердженням, що це насамперед залежатиме від того, яке економічне становище, який економічний стан та економічні інституціональні реформи будуть проведені або не проведені в Україні?

Ігор Коваль

Перш за все. Це не єдине, зрозуміло, але перш за все.

Ігор Рибальченко

Питання до пана Заблоцького, який сказав, що Україна приречена до багатовекторної політики, і вона зараз балансує між оцими векторами. Я правильно відтворюю ваші слова? Чи були б ви такі ласкаві дати мені право замінити оце досить толерантне слово "балансиє" на досить грубувате, але, може, вірніше російське слово "болтається"? Так?

Віктор Заблоцький

Так. І єдина ремарка. Я все таки вважаю - "It is politically stupid", а не - "It is economically stupid", як було у Клінтона, скажімо. В даному випадку щодо України - "It is politically stupid".

Ігор Рибальченко

Добре, не буду заперечувати. Пан Федуняк дуже добре нам пояснив, як Україна, так би мовити, історично приречена бути між європейською та євразійською підсистемами у системі глобальної безпеки. Таке запитання до вас: як ви вважаєте, такі країни як, наприклад, Сінгапур, Гонконг, не кажучи про Японію, належать до євразійської, чи більш до західної, тобто до європейської системи, не безпеки, а взагалі системи? На яких принципах ви виділяєте підсистему в оцій глобальній системі безпеки і, звісно, глобальній економічній системі, глобальній системі устрою?

Сергій Федуняк

Це складне питання, я на нього не можу однозначно відповісти.

Ігор Рибальченко

Так. Тоді мені б хотілось, щоб ми усі прийняли для себе, що не тільки геополітичні, не тільки геостратегічні, тим більш не географічні, і навіть вже не тільки економічні чинники є тими факторами, на основі яких ми відносимо Україну до тієї чи іншої системи. Не знаю, чи знайомі ви з цим новітнім поділом постмодерного світу, коли країни розподіляються на певні всесвітні глобальні кластери за своєю приналежністю до місця в інноваційному просторі економіки. Тобто, є країни центру, які запускають інноваційний процес, є країни напівпериферії, які користуються цими технологіями, є країни периферії, які використовують тільки результати цього

економічного процесу, тобто щось таке з модерну споживають, але самі є тільки донорами. Це, звичайно, не моя модель класифікації, вона одна з багатьох, але вона досить правильно дає нам основу для новітнього поділу світу.

Стосовно двох наступних виступів. Як нам розповів пан Панкевич, нас не чекають в ЄС в тому стані, в якому ми є зараз. Я тільки не згодний що саме захист прав людини є головним чинником, за яким нас оцінюють. Може це є зовнішнім чинником. Але я абсолютно впевнений, що доки кожна персона, якнайменш, дійова персона, людина, індивідуум в нашій країні не буде економічно незалежний і захищений, незалежний від держави, яка зараз є найбільшим економічним суб'єктом, чи не єдиним, не варто говорити про захист прав, бо ця сама індивідуальна економічна свобода і є основою до появи такої категорії як права людини, а також до можливості їх реально захистити. Я прошу вибачити за не досить вдалу, може, аналогію, але ще російський імперський історик минулого століття Ключевський, а Україна була тоді частиною Російської імперії, писав, що Росія – країна фасадів. Тобто ще з реформ Петра I, можливо, так повелось, і ми зараз це бачимо, що фасад у нас досить європейський. Є, наприклад, пані Карпачова, є звернення до європейського суду з прав людини, але це одиничні винятки, які тільки підтверджують правило. Насправді, як мені здається і як я бачу з середини економічного процесу, в нашій країні люди не захищені ані економічно, ані юридично у своїх основних правах. Як нам показав пан Пасісниченко, нас також не чекають в НАТО, хоча, може, хтось і хотів би туди бігти, як казав російський поет “задравши штани”, але нас там не чекають такими як ми є. Як показав останній виступаючий і коротка дискусія, з нашої країни навіть не тільки інтелектуали, які могли б першими відчувати цей тиск, а навіть робітники будівельних спеціальностей, просто тікають. І знову, з моєї точки зору, чи 2, чи 3, чи 7 мільйонів – це не принципово. Є факт – дуже велика частина працездатного населення тікає з країни. І тут я не згоден з короткою дискусією, що причина тому – гроші чи розмір плати. Я знаю наше бізнес-середовище, багато моїх знайомих бізнесменів втекли звідси не тому, що вони не могли тут заробити гроші, вони їх заробляли – як ви сказали, хтось там мав ресторанчик – вони не змогли більш витримувати оцього тиску репресивної системи, до якої, на жаль, я маю деяке підґрунтя відносити і нову гілку судової влади, бо досі всі гілки судової влади, а також інші репресивно-каральні органи були тільки частиною цієї нашої глобальної української піраміди економічного, а також політичного, зовнішньополітичного і правового пригнічення. Я, звичайно, певною мірою провокую, може, мені здається, що наша дискусія іде в такому дуже толерантному плані. Давайте називати речі своїми іменами. Україна такою, яка вона є, непотрібна майже нікому, крім нас самих. Всі зовнішньополітичні вектори, внутрішньополітичні вектори мають привести до одного вектора – внутрішньоекономічного. Коли ми станемо хоч більш-менш дієвою силою в економічному плані, можливо, ми станемо потрібні Сполученим Штатам, як Росія, а можливо – Європейському Союзу, а можливо – і НАТО. Але доки це все не відбудеться, ми будемо далі країною фасадів – фасадів, які дуже добре бачить наше зовнішнє оточення, яке прекрасно розуміє, що за цими фасадами є насправді.

Іван Панкевич

Почнемо з судів. Насамперед треба перебороти ментальність українця, який вбачає в суді репресивний апарат. Треба звертатись до суду, і суд винесе рішення, воно може вам не подобатись, для цього є відповідний порядок оскарження. І дуже часто суди реально захищають права громадян. Дуже часто буває і навпаки. Я цього не заперечую. Але суд реальний важіль захисту прав людини. Друге, щодо права власності. Так, захист права власності – це засаднича ознака правової держави. Якщо право на приватну власність громадянина чи особи, яка проживає в цій державі, реально може бути захищене, тоді він себе відчуває реально незалежною людиною, оскільки може впливати на хід суспільного і політичного життя. Зрештою, в стародавньому Римі обирали і були обрані тільки власники, а не раби, котрі не мали коштів для того, щоб бути обраними і обирати. Щодо фасадності України і щодо її проблем з Європейським союзом. На мій погляд, що для України зараз найкращим був би статус асоційованого члена в Європейському союзі, який вирішив би всі проблеми, а не той “хитрий” статус, який нам дають – якийсь сусід, підсусідки і так далі, і не відомо що. Так от, якщо Україна вибере цей статус, а

реальні шанси в принципі є, я так гадаю, то було б цілком оптимально на нинішньому етапі на тому зупинитися. Я би навіть вважав, що це було б найкраще, оскільки на нас не поширювалися б різні квоти, які поширюються на членів Європейського союзу, і в той же час українці мали б різні пільги, які має асоційований член Європейського союзу. Це коротенько про наші парадигми щодо вступу до Європейського союзу. Ясно, що нас там не чекають. Але треба стукати і відкривають.

Антоніна Колодій

Щодо того, що нас не чекають в Європі, то у своєму підручнику з політології я дала до розділу про міжнародну політику такий епіграф із Богдана Гаврилишина, який сказав, що ніхто нікого взагалі не чекає ніде з відкритими обіймами, і треба торувати самому свій шлях у цивілізоване життя. І це, звичайно, завдання для нашої країни. Щодо того, чому нас не чекають, то я думаю, що тут уже відбувся достатньо глибокий аналіз, але, можливо, варто додати ще такий момент, що є тут і об'єктивні, і суб'єктивні, і зовнішні, і внутрішні чинники. Пан Віктор Заблоцький говорив про суб'єктивні чинники, про конкретних політиків, про їхнє розуміння, про їхнє бачення, і про їхню політику. Ми з ним майже всі погодилися. Адже так воно сьогодні є. Якщо говорити про реальний стан нашої країни – чи вона перехідна, чи вона ближче до тоталітаризму, чи вона деградує, чи вона прогресує, я думаю, що у наступній секції ми дуже гарно про це поговоримо. Я хочу звернутися ще до виступу пана Сусака, який мені дуже заімпонував тим, що ми не любимо до таких маленьких тем звертатись, але вони інколи висвітлюють дуже великі проблеми, і всі слухали цей виступ з надзвичайною зацікавленістю. І от що я зауважила: на прикладі цієї невеличкої групи людей, яка перебуває в чужому середовищі, ми можемо, наприклад, з'ясувати таке питання, як ментальність українців, про яку так багато точиться суперечок. Одні кажуть, українці ліниві, і тому у них немає економічного прогресу. Інші кажуть навпаки, українці працьовиті. З виступу видно, що ми можемо висвітлитись у зіставленні з іншими народами. Тим часом, мені видається, що пан Сусак дещо забагато висновків робить із такого вузького матеріалу. Він сказав, і я тут на боці пана Сусака, а не пані Мирослави, що це люди, які не хотіли бути в Україні, і ми від цього нікуди не дінемося. Недавно коли я поверталася із-за кордону, до мене, можна сказати, причепився чоловік, який шукає шлях за кордон. Він сказав, що тут йому вже все не миле. Він не хоче тут жити, незважаючи на те, що він архітектор, і працює в сучасній установі, і заробіток має. Нам багатьом справді обридло це десятирічне, чи більш як десятирічне топтання на одному місці. Виїхали люди, які не хотіли тут бути. Робити висновки, чи ми тут маємо ідею, чи не маємо національної ідеї, навряд чи на цьому масиві можна. Дуже прошу не приписувати мені із подачі пана Сергія Римаренка, що я агітую за національну ідею, навкруги якої ми маємо єднатись. Я агітувала за дещо інше. Хоча ви закінчили свій виступ таки ідеєю, отже ідеї певні є, і навкруг них треба єднатись.

Тетяна Клишченко

У мене питання до пана Івана Панкевича. Ви вже вдруге акцентували на негативній оцінці цього статусу, який Європейський союз зараз надав Україні. І я не вперше від наших експертів і в ЗМІ чую негативну оцінку цьому статусу сусідства. Чи вам не здається, що все ж таки це впливає, перш за все, з того, що ці країни справді географічні сусіди, а по-друге, вони є країни, які несуть загрозу нелегальною міграцією. Адже досі ми не маємо кордону з Росією, і ці країни – Білорусь і Молдова – фактично є відкритими країнами, звідки іде дуже великий потік наркотиків, зброї і людей – людей як товару і людей – нелегальних робітників. І мені видається, що в цьому разі є підстави підозрювати, лобіювання цих процесів в Україні високими посадовцями. Підтвердженням є швидке зростання наркотизації в самій Україні. Я можу про це говорити, маючи певне відношення до дослідження нелегальної міграції, і думаю, що вона – надзвичайно велика загроза для європейських країн. Так, справді, і ми несемо загрозу. Я думаю, що ми повинні подякувати, що маємо цей статус, бо він дає якусь надію на майбутнє.

По-перше, дякувати нема за що, оскільки ми і так географічно сусіди, і те, що вони скажуть, що ми – сусіди, нас не віддавить від них і не наблизить. По-друге, Європейський союз, як на мене, досі не виробив єдиної політики щодо України. Бо Україна, Молдова і Білорусь – це країни різних калібрів. Ну не той у нас калібр, що у Молдови чи у Білорусі, по-перше. По-друге, щоб не казали з приводу того, чи є в Україні демократія, якщо порівняти Білорусь і Україну, то в Україні тотальна демократія, тобто у нас з демократією все нормально в порівнянні з Білоруссю. Щодо проблеми нелегалів. Так, Європа боїться цих нелегалів. Я це можу сказати з власного досвіду. Рік довелося працювати в Управлінні верховного комісара ООН у справах біженців, був представником по західному регіону, так мені наші прикордонники із Закарпаття чи Львівщини казали: «Ми цих нелегалів вже знаємо давно, вони в нас бували по 10 - 15 раз, ми їх затримуємо, етапуємо до Києва, з Києва етакують до Росії, а росіяни кажуть: “Хлопці, це ваші проблеми. Звідки вони прийшли?” Українці кажуть: “Як звідки? Де кордон відкритий? З Росією.” Росіяни кажуть: “А де закордонний паспорт з відміткою, що вони перейшли російсько-український кордон? Немає. Значить, це ваші проблеми». І на Україну лягає знову ж таки проблема грошей. На Україну лягає купа проблем. Прикордонні війська не мають чим годувати власних солдат, вони утримують на території своїх прикордонних загонів пункти для утримування нелегалів, за свої кошти годують, етакують в Росію. Але вони знову сюди біжать, бо заплатили за це, біжать, несучи наркотики, несучи хвороби і, відповідно, загрозу для Європи. Європа каже – укріплюйте свої західні кордони. Ні, нам треба укріпити східні кордони. А Росія не збирається робити нормальний україно-російський кордон. І, як на мене, Європа повинна зрозуміти, що їй треба інвестувати в Україну, якщо вона хоче трохи спокою.

Тетяна Клинченко

Я додаю до цієї теми. Знаєте, коли говоримо про Євросоюз і так негативно ставимось до того, що він надав нам статус сусідства, і ніби натякаємо на якісь подвійні стандарти Євросоюзу, я думаю, що це якраз той випадок, коли треба звернути увагу на подвійні стандарти Росії. Тому що про те, що у нас буде кордон делімітований, не тільки демаркований, було рішення прийняте, і остаточно це мало відбутися на Азовському морі, вже остання крапка, в грудні 2001 року. Сьогодні вересень 2002 року, і досі ця проблема не вирішена. Це подвійний стандарт якраз російської зовнішньої політики по відношенню до України. І я думаю, ви погодитесь, що ми не маємо права давати негативну оцінку статусу сусідства.

Іван Панкевич

По-перше, з візовим режимом проблеми будуть. Зараз, правда, Польща каже, що будуть якісь спеціальні візи для українців. Не знаю, як вони виглядатимуть. Але політика ЄС навіть щодо Польщі, якщо порівняти, не така зараз, як була два роки тому. Бо ті візи, які будуть даватись українським громадянам, не дозволятимуть їм в'їжджати на територію Європейського союзу далі, ніж Польща. І таким чином, знову ж таки, нас роблять своєрідною буферною зоною.

Тетяна Клинченко

Ви знаєте, цією буферною зоною нас робить зовсім не Захід. І я думаю, що український уряд повинен вимагати від російського дотримання домовленостей, які були вже давно досягнуті. А якщо Росія дозволяє по відношенню до України таку зневажливу політику, то це наші відносини з Росією, все ж таки. Так що будьте справедливі.

Іван Панкевич

Так отут виникає проблема так званої багатовекторності. Чи закінчилась вона, чи ні, я не знаю. Але надворі вересень, скоро зима і стає холодно, тому знову нам потрібні енергоносії і Росія. Ми знову залежні від Росії. І я сумніваюсь, що до весни ми щось радикальне почуємо від наших зверхників.

Ігор Рибальченко

Їх зовсім не цікавить і не має цікавити, що ми підписуємо з Росією і що вони не виконують. Звісно, якщо б ми були трошки сильніші економічно, ми б з Росією могли порозмовляти по-іншому, а ми цього не можемо. І як наслідок, ми займаємо те місце, яке займаємо. НАТО, Євросоюз, Сполучені Штати зараз мають право зі свого рівня не зважати на цю ситуацію. Хоча, звичайно, будуть до певної міри нею цікавитись. Але для них це дрібне. І вони не будуть у це втручатись. Свої проблеми маємо вирішити самі. А коли вирішимо, тоді вони подивляться зверху і скажуть – ви вирішили, добре, ми вам поміняємо статус. А зараз різницю між Білоруссю, Молдовою та Україною побачити важко, як з орбіти дивитися без телескопа. Розумієте? Вони дивляться без телескопа, воно їм не потрібно. Тому давайте звернемо увагу, в першу чергу, на себе – що ми можемо і повинні зробити в економічному плані, щоб ми могли і з Росією розмовляти більш-менш на рівних, а не як залежний, нехай тільки енергетично, молодший брат.

Віктор Пасісниченко

Колега спочатку спровокував мою репліку, а потім мене заспокоїв. Але все таки, репліка, що нас в НАТО не чекають і ніде нас не чекають – це дуже симпліфікований висновок. Насправді, не все так погано у нашій державі, насправді НАТО розглядало і розглядає Україну в позитивному плані, але в статусі особливого партнера. І лорд Робертсон про це казав. Інша річ, що Україні зараз цього мало на фоні прориву Росії. До речі, НАТО ніколи не критикувало Україну, які б події тут не траплялися. Тут ставлення НАТО до нас позитивне. Інша річ, що воно працює у статусі особливого партнерства, а Україні хочеться вже більшого. Той самий лорд Робертсон сказав, що ми повинні працювати і далі, і працювати в цьому статусі особливого партнера. Його остання фраза була така: “Ми готові іти з Україною так далеко, як може іти вона сама”. Це чудова оптимістична фраза, відповідь усім тим, хто чекав, а що ж відповідь НАТО на новий євроатлантичний вибір України. І теоретично двері НАТО не зачинені, і для України вони теж не зачинені. Але, як сказав один офіційний натовський представник: “Ці двері є, але це двері у потязі, який швидко рухається”. Проблема в нас, в Україні, а НАТО готове і чекає нас, але в тій мірі, в якій ми зможемо визріти всередині самі.

Ігор Коваль

Зовсім технічна репліка. Я прошу не забувати, інтерпретуючи слова лорда Робертсона, що він займає один з високих дипломатичних постів. Ми повинні виходити з рішень, які приймаємо реально. І, по-друге, Робертсон, згідно зі статутом НАТО, наскільки я можу судити, не може формулювати самостійну позицію. Позицію НАТО формулює рада НАТО і саміт глав держав та урядів тих країн. НАТО як організація не має самостійної позиції, це сукупна позиція, яку приймають члени цієї організації. Це для довідки.

Антоніна Колодій

То що, це була його власна вигадка, яка не має ніякого значення?

Ні, це було акумулювання позиції країн-членів НАТО, причому провідних країн, насамперед, звичайно, не Люксембурга і не Ісландії при всій рівності. По-друге, вибачте за банальність, коли людина в такому статусі виступає перед журналістами, то дуже серйозно треба проводити лінгвістичний, психолінгвістичний аналіз тексту. Розумієте? Тому що виступ дипломата перед мікрофоном - це певний жанр. Судити треба по деяких інших речах.

Віктор Заблоцький

Серед 19 країн-членів НАТО лише дві країни погодились на те, щоб Україна приступила до виконання програми партнерства, умов щодо членства в НАТО. Більшість взагалі не бажає бачити Україну членом НАТО, а всього дві країни, США та Польща, погодились, щоб Україна почала виконувати завдання для прийому в НАТО, готувалась. Тобто щоб Україну прийняли, скажімо, в перший клас школи, яка готує до повноправного членства в НАТО - це всього дві країни з 19.

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Олександр ФІСУН,

*кандидат філософських наук, доцент Харківського національного університету,
випускник програми RSEP (Інститут Кеннана)*

Політико-режимна трансформація України: дилеми неопатримоніального розвитку

Осмилення складної і суперечливої специфіки процесів демократизації на пострадянському просторі вже зараз виявило крайню своєрідність як форм самого демократичного транзиту, так і форм нових політичних режимів, що утверджуються в нових незалежних державах на теренах колишнього СРСР. Ключовим питанням сучасних політологічних досліджень стає визначення сутнісної природи, функціональних характеристик і параметрів функціонування нових політичних систем пострадянського типу. При цьому виникає головне і принципове питання – чи є підсумком пострадянських трансформацій 90-х років перехід до тих чи інших форм демократії, чи їхнім наслідком стало виникнення чогось нового?

Гіпноз концепції глобальної “третьої хвилі” демократизації С. Хантінгтона підштовхував більшість дослідників розглядати занепад комунізму і розпад Радянського Союзу в контексті демократичних переходів в інших частинах світу – Латинській Америці, Південній і Східній Європі, що припускало запозичення відповідних моделей і схем демократизації для аналізу пострадянської дійсності. Однак еволюція пострадянських політичних режимів, незважаючи на значні зовнішні зміни (зокрема, способів легітимації правлячого класу), демонструє принципову наступність деяких базових структурних принципів відносин влади, більш первинних і визначальних стосовно функціонування формальних демократичних механізмів.

У цьому зв'язку перед дослідниками пострадянських транзитів виникає ряд важливих теоретичних питань. Насамперед, питання про те, наскільки пострадянські “нові демократії” можуть бути осмилені саме як демократії - як за формою, так і за змістом? У чому головна сутнісна особливість нових політичних режимів, що виникли на колишнім радянському просторі? Нарешті, наскільки адекватно сучасна теорія демократії може пояснити особливості пострадянської політико-режимної еволюції?

З точки зору інституціональних формальних/неформальних правил політичної та економічної гри, Україні (як і іншим пострадянським державам) властива принципова недорозвиненість формальних інститутів і раціонально-легальних зв'язків громадянського типу, яка компенсується й заміщується значною (а може й визначальною) роллю різного роду неформальних відносин і практик, що мають *неопатримоніальну* природу. Теза про неопатримоніальну природу пострадянських суспільств взагалі й українського зокрема, на наш погляд, досить точно відбиває їхні специфічні особливості, а також дозволяє розташувати їх у контексті більш широкого політико-історичного та історико-соціологічного порівняльного аналізу різних варіантів переходу до “модерніти” (від традиційних до сучасних суспільств), добре дослідженого на прикладі країн Західної Європи, Азії, Африки й Латинської Америки.

Для неопатримоніалізму характерним є своєрідний симбіоз деяких елементів традиціоналізму й сучасної держави, що визначає фундаментальну внутрішню невідповідність між “зовнішнім фасадом” держави (наявність конституції, писаного права, парламентсько-партійних інституцій, системи виборів та ін.) і внутрішньою логікою її функціонування – цілком патримоніальною:

1) політичний центр відділений і незалежний від периферії, він концентрує політичні, економічні та символічні ресурси влади, одночасно закриваючи доступ для всіх інших груп і прошарків до цих ресурсів та позицій контролю над ними;

2) державою керують як приватною власністю (патримоніумом) правлячі групи – носії державної влади, які “приватизують” різні громадські функції та інститути, перетворюючи їх на джерела власних приватних прибутків;

3) етнічні, кланові, регіональні та сімейно-родинні зв'язки не зникають, але відтворюються у сучасних політичних та економічних відносинах, визначаючи способи та принципи їх функціонування.

Досить докладно ми про це писали у монографії, виданій у Харкові.

Концептуальні джерела неопатримоніального підходу містяться в працях М.Вебера. У своїй фундаментальній праці “Господарство й суспільство” докладно аналізує різні варіанти патримоніалізму й протиставляє його, з одного боку, феодальній формі правління, з другого – правлінню бюрократичному (раціонально-легальному). За визначенням М.Вебера, “за своїм чистим типом патримоніальне панування, особливо у становій формі, розглядає всі управлінські повноваження з відповідними економічними правами як приватно апропрійовані економічні можливості”. Як зазначає Р.Теобальд, патримоніалізм у своїй первісній формі розвивається “із управління господарством правителя/вождя, точніше, з виділення слуг/клієнтів від домашнього господарства володаря та надання їм земельних володінь, пожалувань, можливостей збирати податі тощо”. Саме поняття “патримоніалізм” походить від слова “патримоніум”, яке вперше зустрічається у римському праві й означає спадкове, родове майно. Голландський юрист XVII ст. Гуго Гроцій уживав слово “патримоніум” у ширшому значенні, ототожнюючи його з незаперечним володінням, з управлінням державою як своєю власністю на зразок того, як селянин порядкує власною садибою, на відміну від влади, обмеженої угодою, традиційними вільнотами, привілеями та ін.

Специфічною особливістю патримоніалізму є насамперед апропріація (привласнення) сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також нерозчленованість публічно-політичної й приватної сфери соціуму, внаслідок чого держава управляється як приватне володіння (“вотчина”) правлячих груп, які за допомогою системи влади-власності приватизують різні суспільні функції й державні інститути. Один з відомих дослідників веберівської творчості Р.Бендикс пише, що за патримоніалізму правитель розглядає всю сферу політичного управління як свою особисту справу, таким чином він використовує свою політичну владу як корисне доповнення до своєї приватної власності.

Перше на появу осучаснених форм патримоніального панування (особливо в нових державах Африки та Азії) вказав Гюнтер Рот у відомій статті “Персональне правління, патримоніалізм та імперське будівництво в нових державах”, опублікованій у 1968 р. у журналі “Уорлд політік”, після чого ця проблематика розвинулася в концепцію неопатримоніалізму С.Н. Ейзенштадта, а також знайшла свій відбиток у працях Р.Теобальда, Ж.-Ф.Медара, В.Мервера та ін. Розвиваючи веберівську концепцію патримоніалізму, С.Н. Ейзенштадт виділив поряд з власне традиційним патримоніалізмом ще й принципово нові неопатримоніальні структури сучасного типу. На його думку, для неопатримоніального суспільства властива кристалізація кількох політичних синдромів: монополізація центральної влади й політичних ресурсів з боку центру; мінімізація незалежного доступу більш широких груп до таких ресурсів та позицій контролю за ними; водночас – мінімальний ступінь створення центром або суспільством нових, більш диференційованих типів соціальної організації та інститутів.

Пострадянський варіант неопатримоніальних структур відзначається формальною інсталяцією інститутів сучасної держави (парламенту та багатопартійності, електоральних механізмів і сучасної конституції), які, виконуючи роль легітимного фасаду системи, в цілому *внутрішньо підпорядковані “патримоніальній логіці” функціонування відносин влади-власності*. Ключову роль при цьому відіграють не раціонально-легальні відносини в межах офіційних систем взаємодії, а *клієнтарно-патронажні зв'язки*, що регулюють доступ неопатримоніальних гравців до різного роду ресурсів на основі особистісної залежності, яка зростає, в свою чергу, з асиметричної конвертації й обміну капіталів.

Як підкреслює Р.Теобальд, практично всі дослідники патримоніалізму “вбачають сутнісну особливість патримоніальних режимів саме в обміні ресурсів (посад, можливостей, титулів, контрактів, ліцензій, імунітету від закону та ін.) між ключовими фігурами в уряді та стратегічно розташованими індивідами: профспілковими лідерами, бізнесменами,

регіональними керівниками тощо. В обмін на ці ресурси уряд або глави держав отримують економічну й політичну підтримку". Інакше кажучи, в умовах нерозвиненості офіційних каналів взаємодії раціонально-легального типу, функція трансляції та стикування різних партикулярних інтересів між собою здійснюється через механізм патронажно-клієнтарних відносин, які асиметрично "перерозподіляють" блага відповідно до статусу й позиції кожного учасника такої взаємодії.

Перенесені на пострадянський ґрунт основні елементи сучасної політичної системи (політичні партії, вибори, парламент) підлягають істотній трансформації, стають оболонкою, яка приховує патримоніальні й напівпатримоніальні суспільні зв'язки. Скріплені між собою переважно не сучасними легально-раціональними зв'язками громадянського типу, а відносинами патронажу й клієнтелі, такі сучасні політичні інститути стають зручним каркасом, у межах і під ширмою яких відбувається процес відтворення й відродження традиційних форм патримоніального панування.

Така перспектива аналізу дозволяє поставити більш широке питання про можливість в пострадянських суспільствах взагалі безпосереднього й прямого "переходу до демократії" та сучасній державі, а також про правомірність отожднювання цих процесів політичної трансформації з процесами "демократичної розбудови". Чи не ведуть процеси "демонтажу комунізму" та "транзиту до демократії" швидше до встановлення добре вивчених на прикладі Азії, Африки й Латинської Америки неопатримоніальних політичних інститутів, у яких, не зважаючи на існування сучасного демократичного фасаду, ключову й структуроутворюючу роль як у визначенні правил "політичної гри", так і у функціонуванні політичної системи, відіграють не раціонально-легальні, а патронажно-клієнтарні відносини й зв'язки? При цьому ці утворення мають не проміжний, тимчасовий і перехідний характер, а навпаки, швидше є кінцевим результатом пострадянських процесів "переходу до демократії" та "демократизації"?

Демократизація й економічні реформи 90-х років модернізували й посилили механізми адміністративного ринку, а також клієнтарного обміну ресурсів між різними сегментами центру та периферії, що трансформувало "паростки" патримоніального панування традиційного типу в надрах радянського ладу в систему оновленого, "модернізованого" неопатримоніалізму, в якому такі відносини набули ще й економічного виміру. Така трансформація стала передумовою формування як нової ринково-орієнтованої бюрократії та олігархії, так і специфічного *політичного капіталізму* (за висловом М.Вебера), або "капіталізму друзів" (за висловом А.Чубайса), базованого на 1) злитті влади й власності; 2) маркетизації адміністративно-державних ресурсів; 3) монопольному привласненні "статусної" адміністративної ренти.

У залежності від будови неопатримоніальних еліт можна виділити кілька форм неопатримоніальних пострадянських режимів:

- 1) *султаністський неопатримоніалізм*, що характеризується монопольною концентрацією і персоналізацією влади, виборами плебісцитного типу і клієнтарними моделями голосування;
- 2) *олігархічний неопатримоніалізм*, пов'язаний з формуванням досить широкого шару неопатримоніальних акторів, що діють поруч або разом з державними інститутами;
- 3) *бюрократичний неопатримоніалізм*, заснований на бюрократичній централізації і регламентації "правил" неопатримоніального панування, опорою на силові структури і популістську риторику;

Поєднання цієї класифікації з другою аналітичною перемінною, - ступенем змагальності політичного режиму, - дозволяє побудувати більш розгорнуту типологію пострадянського неопатримоніалізму, що розкриває динаміку і варіації політико-режимних змін. Можна виділити три варіації ступеня політичної змагальності і відкритості політичного процесу: 1) висококонкурентні режими, у яких існують легальні умови для опозиції і вона відкрито змагається з владою, 2) напівконкурентні режими, де влада визнає демократичні інститути і відкриті виборні процедури, однак різними способами (адміністративний тиск, економічний патронаж, контроль ЗМІ) активно впливає на електоральне суперництво, обмежуючи реальний ступінь відкритості і демократичності системи, 3) малоконкурентні або навіть неконкурентні режими, у яких опозиція не допускається до реальної участі в політичному процесі (існує заборона або обмеження її дій, а боротьба за владу здійснюється всередині різних панівних груп).

Таблиця 1

Типологія пострадянських неопатримоніальних режимів

Типи конкуренції та правлячих еліт	Бюрократичний неопатримоніалізм	Олігархічний неопатримоніалізм	Султаністський неопатримоніалізм
Високо-конкурентні		Росія, Україна, Молдова, Грузія, Вірменія	
Напівконкурентні	Білорусь	Киргизія, Таджикистан	Казахстан, Узбекистан, Азербайджан
Мало або неконкурентні			Туркменія

Запропонована типологія пострадянських неопатримоніальних режимів, звичайно, має орієнтований характер і потребує подальшого дослідження і уточнення. Однак запропонована сітка альтернатив дозволяє проаналізувати основні тенденції і дилеми пострадянського неопатримоніального розвитку. Після перехідного періоду "плюралістичної невизначеності" 1991-1993/94 р. пострадянські неопатримоніальні еліти зробили вибір на користь будівництва вкрай персоналізованих політичних режимів президентіалістського типу, що допускають або поділяють владу з новими економічними, політичними і регіональними центрами сили. Сюди можна віднести російський і український олігархічний неопатримоніалізм Єльцина і Кучми, бюрократичний бонапартизм Лукашенка, султаністські режими Назарбаєва, Каримова, Алієва, Ніязова. Президентська влада у цих режимах виступає верховним арбітром у внутрішньоелітних зіткненнях і на базі принципу особистої лояльності регулює вхід/вихід з "партії влади" (а значить, і доступ/недоступ до економічних ресурсів); вона спирається не стільки на публічно-політичні, скільки на державно-адміністративні канали і способи впливу клієнтарного типу – наприклад, через призначення й зміну регіональних нотаблів, контроль ключових позицій у державному апараті, силових міністерствах та головних галузях економіки. Існуючі в середині "партії влади" суперечності регіональних груп і незбіг специфічних бізнес-інтересів долаються виграшем від монопольного поділу державно-адміністративної ренти.

На цей час набирають силу принципово нові процеси внутрішньої перебудови і трансформації форм панування пострадянських еліт, останні роблять цілком логічну спробу поставити під свій контроль або усунути зміцнілі незалежні (економічні, політичні, культурні, регіональні та ін.) центри сили і впливу. "Олігархічний поворот" 1993/94-1999/2000 рр. змінюється новим ключовим трендом 2000/01-2004/06 рр., що полягає, з одного боку, у формальній бюрократизації/раціоналізації пострадянських політичних режимів (подібний із процесами розвитку абсолютизму в Західній Європі та його боротьбі з іншими конкуруючими центрами влади), а, з іншого боку, у спробах обмеження і контролю політичної конкуренції, що викликає дрейф убік напівконкурентних і навіть неконкурентних політичних режимів. "Бюрократична раціоналізація", що відбувається під гаслами фронтального "відстоювання національного інтересу", "стабілізації і порядку", фактично виливається в спроби взяти під контроль усі незалежні центри впливу, що з'явилися (олігархічні бізнеси-інтереси, політичні партії, ЗМІ, парламент, судову владу і силові структури, недержавні організації громадянського суспільства, культурні і регіональні еліти і т.д.). Для Росії, України та Молдови це означало б перехід до напівконкурентного бюрократичного неопатримоніалізму, рівнобіжного "бюрократичному авторитаризму" латиноамериканського або навіть індонезійського типу. Для пострадянських країн Центральної Азії і Закавказзя така тенденція (у вигляді нескінченної пролонгації президентських повноважень, персоналізації влади, перетворення парламенту в декоративну дорадчу палату, вигнання легальної опозиції, заборони опозиційних партій, відсутності незалежних ЗМІ і т.д.) означала б перехід з ніші напівконкурентних у нішу неконкурентних політичних режимів султаністського типу.

Як співвідносяться між собою на пострадянському просторі тенденція бюрократизації і демократизації? У принципі, безумовно, що демократія не може функціонувати в неопатримоніальному середовищі, у якому не розмежовані сфери приватного і суспільного, суверенності і власності, держави і бізнесу. Виникнення демократичних поліархій і занепад патримоніальних практик на Заході наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. змогло відбутися тільки

після формальної бюрократичної реорганізації держави на основі формальних правил і зв'язків раціонально-легального (громадянського) типу. Але не тільки – це був в остаточному підсумку вибір колишніх неопатримоніальних еліт, для яких більш вигідним, у довгостроковій перспективі, виявилось прийняття рівних і прозорих механізмів відкритої конкуренції на основі єдиних і загальних для всіх правил. У цьому сенсі “бюрократична революція”, побудова ефективної держави і, як наслідок, перехід до рівних “правил гри” для всіх економічних і політичних суб'єктів є закономірним і необхідним “доробком” інституціональних передумов функціонування демократичних поліархій (хоча б тому що тільки після цього можливе здійснення того обсягу соціальних програм, боротьбою за які, у значній мірі, і була західна демократизація). З іншого боку, як добре відомо, система “бюрократичного авторитаризму” здатна досить довго існувати і поза конкурентними демократичними механізмами, добре забезпечуючи економічний ріст і політичний порядок (про що свідчить латиноамериканський і східно-азіатський досвід). Тому підсумком “бюрократичної раціоналізації” 2000/01-1004/06 рр. може стати і стійка “кристалізація” напівконкурентного середовища, що зберігає формальні ознаки демократичного устрою, однак такого, що функціонує в режимі “контрольованого плюралізму” або “опікуваної конкуренції”, далеких від сучасних демократичних стандартів *free and fair play*.

Чи стануть відкриті механізми змагальної демократії наступним вибором пострадянських неопатримоніальних еліт, або вони повернуться до добре знайомої практики монопольного контролю над політичним простором і його економічними дивідендами? Чи домовляться вони про перехід до відкритої конкуренції на основі загальних правил гри (саме таким був шлях виникнення західних демократій) на основі рівного розподілу ризиків, або вони будуть далі грати в рулетку, де “переможець одержує все”? Такі основні дилеми нашого найближчого майбутнього.

Юрій ПАРОГ,
*кандидат історичних наук, заступник директора Харківського інституту
Міжрегіональної академії управління персоналом,
випускник програми RSEP (IREX)*

Деякі проблеми трансформації політичних режимів у посттоталітарних країнах Європи і Азії

Безсумнівно 90-ті роки ХХ сторіччя залишаться в пам'яті людства, як період бурхливих змін в країнах так званого комуністичного типу. Ці зміни надали вченим дослідникам чудову можливість для аналізу і теоретичних висновків щодо складних і суперечливих подій, що відбулися протягом останніх 10 - 15 років. Перш за все, ми можемо виділити загальну тенденцію реформування чи краху тоталітарних режимів у більшості країн. Винятком залишаються поки що Куба і Північна Корея. Правда, і в Північній Кореї вже проголошено про деякі зміни у економічній політиці, але це тільки перші кроки і висновки робити ще рано.

Для того щоб ясніше зрозуміти природу глобальних політичних і економічних перетворень, що відбуваються в зазначених країнах, нам необхідно спочатку з'ясувати причини цього процесу, чому почалися ці трансформації і що ж таке тоталітарний режим за своєю суттю. В останні 15 - 20 років ця тема постійно перебувала в полі зору вчених істориків і політологів, викликаючи численні дискусії щодо природи і суті цього явища. Маємо на меті запропонувати своє бачення.

Тоталітарний режим, це такий режим, за якого правляча еліта (клас), використовуючи державний апарат, контролює всі сфери життя суспільства: політику, економіку, ідеологію, культуру і, навіть, приватне життя громадян, є власником основних засобів виробництва.

Тоталітарні режими існували на землі протягом тисячоліть: Спарта, Імперія Інків, Єгипет, Китай та Індія в певні періоди своєї історії дають нам приклади таких режимів. Навіть католицьку або православну церкву, якщо розглядати як окрему державу, можливо охарактеризувати як тоталітарне суспільство. Тоталітарні режими формувалися під різними ідеологічними знаменами: комуністичними, фашистськими, націонал-демократичними

(Індонезія, Тайвань). Були різними і суб'єкти формування цих суспільств: партія, армія, бюрократія, аристократія, клан. Однак незалежно від цього, влада рано чи пізно переходила до бюрократії, яка і перетворювалась поступово на правлячий клас. При цьому форм правління були дві: особиста диктатура, або олігархія. При всьому різноманітті, можемо виділити деякі характерні риси, притаманні так званому комуністичному тоталітаризму:

1. Єдина комуністична ідеологія;
2. Однопартійна система;
3. Партія є провідною ланкою державної системи;
4. Державна власність на основні засоби виробництва;
5. Режим терору, як засіб збереження влади;
6. Неофіційний характер розподілу влади;
7. Наявність відносно стабільних бюрократичних кланів.

На двох останніх пунктах спинитися окремо, бо нерозуміння цих особливостей призвело демократичних лідерів до суттєвих помилок при руйнуванні старої політичної системи. Традиційно вважалось, що основою так званих комуністичних режимів є ідеологія і партія. Тому відразу ж після приходу до влади демократичні сили зосередилися на тому, щоб зруйнувати партійні структури і дискредитувати комуністичну ідеологію, замінивши її іншою, демократичною. Насправді ж носіями реальної влади в країні були відносно сформовані бюрократичні клани, які тільки прикривалися офіційними структурами і процедурами. Таким же прикриттям слугувала і офіційна ідеологія. Головною ж ідеєю тієї системи була ідея влади. Бо тільки влада могла бути гарантом високого соціального статусу і відкритого доступу до матеріальних благ. Це було причиною і формування бюрократичних кланів, тому що в системі, де всі важливі питання вирішуються кулуарним методом, єдина можливість зробити кар'єру і зберегти владу, це мати впливових друзів і відданих підлеглих. Там, де всі питання вирішуються не шляхом демократичних змагань, там клан є єдиним засобом забезпечення привілейованого становища при владі, а влада, в свою чергу, гарантує можливість контролювати і розподіляти певні матеріальні ресурси. Це пояснюється тим, що в такому суспільстві власність формально належить народу, але фактично перебуває у розпорядженні класу бюрократії.

Таким чином, помилки демократично зорієнтованих реформаторів дали змогу бюрократії досить швидко переорієнтуватись і змінити ідеологічну вивіску. Цей процес мав свої особливості в кожній країні. В Росії, Україні він завершився приблизно у 1992 - 93 рр. Але постала інша проблема. Колись відносно єдиний клас тепер почав розвалюватися на окремі об'єднання. Розшарування правлячої еліти відбувалося за трьома основними критеріями: ідеологія, економічні інтереси, національно-регіональні ознаки.

У процесі ідеологічного самовизначення різні клани вибирали собі різні знамена, орієнтуючись на особисті пріоритети, конкретні обставини. Основні політичні сили збиралися навколо комуністичних, соціал-демократичних, ліберально-демократичних, націоналістичних лозунгів. При цьому значна частина правлячої еліти взяла на озброєння доволі туманну і невизначену політичну ідею незалежності, демократії і соціально орієнтованої економіки. Що це означає точно не знали навіть лідери керівних кланів, та це було не суттєво, і насправді принципового значення не мало. Під прикриттям цих лозунгів формувалось суспільство, що не мало відношення ні до демократії, ні до соціальної справедливості. Ідеологія була тільки інструментом у запеклій боротьбі за владу.

У ході цієї боротьби деякі старі клани розпалися або послабили свої позиції, почали формуватись нові. Посилився вплив регіональних груп. З'явилися нові дійові особи з числа демократів, кримінальних авторитетів та навіть випадкових осіб.

Особливість України полягала в тому, що процес становлення кланової системи затягнувся. Відбувалася запекла боротьба не тільки за розподіл влади і власності, а й вирішувалось питання, хто буде старшим партнером в тандемі кримінал і бюрократія. В багатьох регіонах мафіозні клани фактично контролювали владні структури. Не було ясності і в питанні лідерства на національному рівні. До 1995 - 96 рр. тенденції формування олігархічної форми правління були більш вірогідні. Тільки з середини 90-х років новий президент Л. Кучма почав поступово посилювати свою особисту владу і вплив на перебіг подій в країні.

Робив він це досить вправно і наполегливо. Перш за все Кучма підпорядкував собі так звані силові структури і призначив керівниками відданих людей, яких міг контролювати. Взагалі, це стало його правилом призначати на важливі посади або друзів, або тих хто, від нього в чомусь залежить (наприклад, наявність компромату, як у випадку з Лазаренком). Основою своєї влади він зробив президентську адміністрацію і її підрозділи на місцях. Фактично, це нове головне міністерство контролювало і керувало діяльністю всіх інших державних структур.

Наступним кроком був розвиток системи силових органів за допомогою яких, він міг контролювати і друзів і ворогів і взагалі політичну і економічну ситуацію в країні. В короткий термін були створені: Рада Національної Безпеки (РНБ), Державна Податкова Адміністрація (ДПА), Федеральне бюро Розслідування (ФБР) та деякі інші. Створив Кучма і своє особисте військо – Національну гвардію, що підпорядковувалась йому безпосередньо. До національної гвардії увійшли найбільш боєздатні підрозділи, які одержали додаткове матеріальне забезпечення і підвищену зарплатню для офіцерів і генералів. І все це відбувалося в той час, коли українська армія потерпала від жорстокої економічної кризи і розвалювалась на очах. Крім того, для зміцнення своєї особистої влади Кучма використовував і інші заходи. У 1995 році була підписана конституційна угода, в 1996 році була прийнята конституція України, що розширили повноваження президента.

Влада президента досягла свого піку у 1999 році, напередодні другого туру виборів. Цей період збігся з перемогою бюрократії над мафіозними об'єднаннями у боротьбі за владу. Відтепер кримінал виступав як молодший партнер, хоч вплив мафіозних угруповань залишався доволі сильним в деяких регіонах (Донбас, Дніпропетровськ, Крим). Для того, щоб заручитись підтримкою більш широкого кола бюрократично-мафіозних кланів, він був вимушений розформувати Національну гвардію і ліквідувати ФБР. Керівником Ради національної Безпеки був призначений опозиційний Марчук.

Невдовзі після свого переобрання Кучма знов почав поступово посилювати свою владу, намагаючись встановити контроль над парламентом ("парламентська революція", референдум), але так званий касетний скандал примусив його відступити, відправивши у відставку особисто відданих керівників МВС, СБУ та служби державної охорони.

Внаслідок цих подій, процес становлення особистої диктатури Кучми припинився і ми можемо зробити висновок, що в Україні сформувався авторитарний режим з олігархічною формою правління.

Авторитарний режим, це режим при якому правляча еліта (клас, клан) в основному контролює політичне життя суспільства і економіку. Характерними рисами українського авторитаризму є:

1. Наявність відносно стабільних бюрократично-мафіозних кланів.
2. БМК в основному контролюють політичну систему країни.
3. Експропріація громадянської власності і вивіз капіталів за кордон.
4. Наявність розвиненої тіньової економіки, як фінансової основи БМК.
5. БМК контролюють в основному легальну економіку.
6. Неофіційне обмеження громадянських прав населення (свобода слова, друку, зборів, право на одержання зарплати тощо.).
7. Система терору, як засіб утримання влади.

Характеристика бюрократично-мафіозного режиму в Україні була б неповною без аналізу економічної системи, бо саме вона є його фундаментом. Коли перед правлячими кланами постало питання, як можна захистити свої інтереси і зробити суспільство керованим, зберігаючи при цьому зовнішній вигляд демократичної країни, то вихід був знайдений досить ефективний. Було вирішено пов'язати найбільш активну частину населення своєрідною круговою порукою. Для цього провадилася особлива економічно-кримінальна політика, характерними рисами якої є:

1. Вкрай заплутане законодавство;
2. Надзвичайно високі податки;
3. Розвинена система неекономічних відносин;
4. Постійні затримки різноманітних платежів, контроль фінансових потоків;
5. Закритий характер української економіки.

Для того, щоб зрозуміти, як діє ця система, потрібно дещо пояснити. Українське законодавство, особливо це стосується економічної діяльності, настільки незрозуміле, неупорядковане і суперечливе, що розібратися в ньому не здатні навіть фахівці. Це дає змогу контролюючим органам знаходити порушення в роботі кожної організації, і якщо виникає така потреба, притягувати нелояльних до режиму людей до кримінальної відповідальності.

Дуже високі податки примушують більшість організацій приховувати свої доходи. Таким чином, їх керівники, працівники і всі, хто якимось пов'язаний з їхньою діяльністю перетворюються на об'єкти можливого карного переслідування.

Підприємство або неприбуткова установа що починає працювати в системі неекономічних відносин (бюрократичні перешкоди, зволікання, хабарі, державний та кримінальний рекет), навіть якщо вони цього не бажають, вимушені вдаватися до компромісів. Це теж можна використати як привід для переслідування.

Наступна особливість стосується всього населення України. Цілком зрозуміло, якщо лікарю, вчителю, урядовцю або міліціонеру не виплачувати заробітну платню протягом 3 - 5 місяців, затримувати платежі підприємствам і установам, то в умовах загальної кризи і масового безробіття у людини немає іншого виходу, як заробляти гроші нелегально.

Принциповою особливістю цієї економічної системи є те, що великий бізнес в Україні може почати тільки член, партнер або клієнт БМК, тобто "свій". Це дуже важлива умова збереження влади БМК в умовах діючих демократичних інститутів. Правлячі клани не можуть відкрити економіку і зробити її легальною. Це приведе до створення сотень тисяч нових підприємств, які в свою чергу стануть фінансовою основою нових незалежних партій, громадських рухів, недержавних організацій. З'явиться новий клас незалежних підприємців, неконтрольованих з боку БМК, які безсумнівно порушують питання про владу і власність.

Необхідно визнати, що розрахунки архітекторів цієї системи виявились правильними. Правлячі клани зуміли втримати владу і продовжують одержувати величезні злочинні прибутки. Ця система сформувалася в процесі експропріації державної власності і становленні нових специфічних економічних відносин. Процес її формування можна умовно поділити на два етапи:

1. Анархія – 1991 – середина 90-х рр.
2. Клановий капіталізм – середина 90-х рр. – нинішні часи.

Характерними рисами першого етапу, з одного боку є, майже повна свобода підприємницької діяльності (легальної і нелегальної), безконтрольне захоплення і розграбування суспільної власності. З іншого боку, мало місце нечуване зростання злочинності і початок формування стабільних мафіозних груп, банд, що займались рекетом бізнесменів. Причому, якщо на початку це був звичайний відкритий грабунок, то з часом мафіозні групи почали проникати в бізнес на правах партнерів і хазяїв. У першу чергу під контроль криміналу потрапляли торгові точки, базари, обмінні пункти та інші підприємства швидкого обороту грошей. Окремі впливові мафіозні групи до середини 90-х років почали встановлювати контроль над великими промисловими підприємствами.

Перерозподіл власності супроводжувався кривавими кримінальними війнами що стали звичайним явищем на початку і в середині 90-х. Тоді ж утвердився і основний принцип відносин власності: неофіційне володіння, розпорядження і використання. В більшості випадків офіційні власники були тільки підставними особами і виконували накази справжніх господарів. Оскільки ситуація була досить нестабільною, то виробився своєрідний принцип підприємництва: заробити скоріше, побільше і вивезти капітали за кордон. У розвиток виробництва, за таких обставин, вкладати кошти було недоцільно.

З часом ситуація почала змінюватись. Це було пов'язано з тим, що органи МВС і СБУ прийшли до тями після першого шоку від розпаду Радянського Союзу і повної анархії. При цьому вирішувалася відразу два основних завдання: боротьба із злочинністю і пошук свого місця в нових політичних і економічних відносинах. Пікантність ситуації полягала в тому, що внаслідок інфляції і економічної кризи професіонали правоохоронних органів перетворилися на жебраків, фінансування цих структур майже припинилось.

У той важкий час частина працівників або звільнилась з органів, або почала співробітничати з кримінальними угрупованнями. Інші розпочали свою гру в союзі з бюрократичними кланами, що в основному вже сформувались на той час. У першу чергу ліквідували кримінальних авторитетів. Їх вбивали, саджали, примушували виїхати за кордон. Для

цього використовували своїх агентів і бандитів з конкуруючих груп. Живими залишилися тільки ті кримінальні лідери, хто пішов на співробітництво і влився в бюрократично-мафіозні клани на правах молодших партнерів. Таким чином, у 1996-2000 роках мафіозні групи були розбиті і втратили свій вплив, навіть в Донбасі, Криму і Дніпропетровському регіоні. Одночасно, правоохоронні органи ліквідували, розорювали і незалежних бізнесменів, що не йшли на компроміс з БМК при владі. Для цього використовували перевірки, шантаж, погрози і вбивства. Необхідно зазначити, що цим займалися не всі працівники правоохоронних органів, а тільки ті, що були членами чи партнерами БМК.

Дещо по-іншому розвивалися події в Росії, де Єльцин мав всі можливості встановити особисту диктатуру у 1991 та 1993 роках. Але внаслідок специфічних рис свого характеру (лінь, пияцтво, постійні хвороби, некомпетентність) він цього зробити не зміг (чи не захотів). Внаслідок цього в середині 90-х років в Росії сформувалися потужні бюрократично-мафіозні та мафіозно-бюрократичні клани, що захопили в свої руки основні засоби виробництва і контроль над владними структурами.

Цей процес відбувався більш бурхливо ніж в Україні і супроводжувався серйозними соціальними потрясіннями, гучними і масштабними кримінальними війнами і численними вбивствами. Криміналізація суспільства досягла нечуваних розмірів. У злочинній діяльності брала участь тією чи іншою мірою, значна частина політиків на регіональному та федеральному рівнях.

Особливу роль почали відігравати так звані олігархи – володарі величезних матеріальних і фінансових ресурсів, що утворювались за допомогою вищих посадових осіб, а часом і президента, чи його оточення. Під їх владу потрапили насамперед підприємства паливно-енергетичного комплексу, чорна та кольорова металургія та інші особливо прибуткові галузі. З часом ці бізнесмени захопили контроль над банківською сферою, засобами масової інформації, робилися спроби поставити під свій контроль навіть силові структури.

Поступово в Росії сформувалося кілька центрів сили: “сім’я”, центральні бюрократичні і бюрократично-мафіозні клани, олігархи, регіональні бюрократичні і бюрократично-мафіозні клани. Оскільки Єльцина практично усунули від влади внаслідок згаданих причин, то розгорнулася запекла боротьба за контроль над країною в якій панувала майже повна анархія. Війна в Чечні і постійні кримінальні війни були кривавими прикметами того часу. Суспільство почало розпадатись.

У такій ситуації Єльцин прийняв єдино правильне рішення про відставку. З приходом до влади Путіна, перед урядом постало завдання наведення елементарного порядку в розореній країні. Для цього було вирішено змінити центральну владу, тому перші під удари потрапили олігархи, мафіозні угруповання і регіональні лідери. Поступово сформувалася авторитарний режим особистої влади президента з опорою на бюрократію, силові структури і лояльних олігархів. У перспективі планується розширити соціальну опору за рахунок середніх та дрібних бізнесменів. Крім того, робляться спроби створити Путіну імідж президента всіх росіян.

У Середній Азії процеси посткомуністичних трансформацій були більш керованими, за винятком Таджикистану, де міжкланова боротьба набула характеру громадянської війни, ускладненої втручанням ісламських фундаменталістів з Афганістану. В країнах цього регіону вже на початку 90-х років утвердилися авторитарні режими у формі особистої диктатури президента, з опорою на родові і бюрократичні клани. В Туркменії особиста диктатура досягла своєї крайньої форми – султанського типу. В таких умовах авторитарний режим стає все більш схожим на тоталітарний. Такому розвитку сприяли досить сильні історичні, культурні традиції патерналістсько-клієнталістських відносин, родові, феодалні і, навіть, рабовласницькі пережитки.

Подібна але більш заплутана ситуація склалася в Закавказькому регіоні. Цим країнам притаманний стан постійних міжкланових і міжнаціональних конфліктів, що часто набували характеру війн, заколотів, відкритого терору. Корупція, анархія, криміналізація суспільства, як і економічна криза досягли нечуваних розмірів, навіть порівнюючи з іншими країнами СНД.

Найбільш прогнозованою залишається ситуація в Азербайджані, де Алієву вдалося зміцнити свої позиції і встановити авторитарний режим особистої диктатури з опорою на родовий клан і бюрократію. В цьому ж напрямі поступово, з великими перешкодами еволюціонує

і авторитарний режим в Грузії під керівництвом Шеварднадзе. Йому протистоять потужні регіонально-національні, родові клани і фактично незалежні провінції: Абхазія, Аджарія і деякою мірою Південна Осетія. Гостра боротьба за владу триває у Вірменії. Ворожі групи формуються за тим же родовим і регіональним критерієм. Особливу роль відіграють карабахські клани.

Ситуація в Молдові має свої особливості. Боротьба між бюрократично-мафіозними кланами ускладнюється загостренням національного питання. Це пов'язано з тим, що значна частина етнічних молдован, особливо молоді, вважають себе румунами і бажають воз'єднання двох країн. Інші громадяни, російськомовні, гагаузи хотіли б приєднатись до Росії. Це привело до громадянської війни і фактичного розпаду країни.

По-іншому розвивалися події в Центральній Європі і Балтії. В цих країнах до влади прийшли досить кваліфіковані й рішуче налаштовані професіонали управління й політики ліберального напрямку. Спираючись на активну підтримку народу, вони в короткий термін фундаментально реформували стару політичну систему. Вже наприкінці 80-х - початку 90-х років були впроваджені в життя основні принципи демократичної політичної системи: багатопартійність, вільні вибори, свобода слова, зборів.

Важливими ланками у ланцюзі демократичних перетворень були адміністративна реформа, реформа місцевого самоврядування, заходи по розвитку громадянського суспільства, створення умов для функціонування відкритої ринкової економіки. Відповідні закони були прийняті на початку 90-х років і закріплені в нових конституціях. Хотілося б підкреслити, що всі ці дії супроводжувались рішучою політикою керівництва країн і підтримкою численних недержавних об'єднань громадян. Саме таким чином урядам вдалося уникнути криміналізації суспільства і розквіту корупції, хоч подібні явища мали місце в усіх країнах в тій чи іншій мірі (особливо в Болгарії, Латвії, Литві, Польщі, Румунії).

Таким чином, у цих країнах наприкінці 90-х років в основному сформувались демократичні режими у формі представницької демократії. Правда, в Болгарії, Латвії, Литві та Румунії цей процес ще не набув таких завершених форм як, наприклад у Чехії та Угорщині. Певну роль в цьому відіграли, мабуть, історичні традиції і рівень політичної культури населення.

Інший підхід до реформування суспільства показали нам китайські комуністи. Використовуючи досвід більшовиків 20-х років, вони запропонували так звану непівську систему, при якій влада залишається в руках комуністичної партії, але відкривається свобода економічної діяльності. Це дозволило Китаю зробити вражаючий стрибок в економічному розвитку. При цьому тоталітарний режим поступово трансформується в авторитарний з опорою на бюрократію, а також на широкі кола селян, підприємців, частково – інтелігенції, та робітників. Китай теж має серйозні проблеми з корупцією та ростом злочинності, але залізна рука держави поки що тримає ці процеси під контролем.

Аналізуючи перспективи політичного розвитку посттоталітарних країн, можемо зробити висновок, що їх шляхи розійшлися і надовго. Якщо країни Центральної Європи і Прибалтики взагалі визначилися з демократичним вибором, їх чекає Європейський Союз і подальше зміцнення і розвиток демократичних принципів розбудови цивілізованого суспільства, то країни Середньої Азії тільки починають цей шлях. Тут багато що залежатиме від того, як успішно вони зуміють модернізуватися в рамках авторитарних режимів.

У країнах Закавказзя ситуація більш невизначена. Перед ними стоїть завдання наведення елементарного порядку і припинення подальшої деградації суспільства. Доволі оптимістично вимальовується майбутнє Китаю. Судячи з усього, непівська модель модернізації, перевірена більшовиками ще в 20-х роках, виправдала себе і на цей раз. Швидкий економічний розвиток і відповідні соціальні зміни вже через 20-30 років можуть поставити на порядок денний питання про перехід від авторитарного режиму до демократичного. Чи буде цей перехід вдалим передбачити важко, але Китай має приклад свого "молодшого брата", Тайваня, який здійснив у 90-х роках подібну трансформацію.

Вибрала свій шлях скоріше всього і Росія. Її чекає довга і важка модернізація в рамках авторитарного режиму керованої демократії з поступовою цивілізацією як економічних відносин, так і всієї соціально-політичної системи. Процес одужання буде непростим і довгим, тому що наслідки "Єльцинського десятиліття" подолати буде досить складно.

Дуже неоднозначною залишається ситуація в Україні. Незважаючи на те, що бюрократично-мафіозний режим вже укріпився, а пасивність народу і слабкість опозиції не дозволяють сподіватись на його ліквідацію або реформування, надія все ж таки є. Вона пов'язана з наявністю значного кола невдоволених, причому таких можна знайти навіть серед представників БМК. Ці люди розуміють, що діюча система гарантує Україні подальшу деградацію і соціально-політичну нестабільність. Вони готові піти на реформи за умов збереження захопленої власності.

Багато невдоволених серед бізнесменів, інтелігенції. Нерозкритим залишається потенціал студентської молоді. Та і в силових структурах, армії немало людей, які засуджують сучасну політику правлячих кланів.

Позитивну роль можуть відіграти і авторитарні традиції українського суспільства, як це не дивно. Вони можуть бути розумно використані в разі перемоги демократичного кандидата на президентських виборах для швидкого і кардинального реформування бюрократично-мафіозного режиму. Для цього майбутній президент-демократ повинен діяти доволі жорстко і навіть жорстко, щоб вирвати владу з рук БМК і повести Україну по шляху демократичного розвитку.

Значною мірою цьому може посприяти рішуча позиція світової спільноти. Оскільки лідери БМК досить залежні від Західних країн (банківські рахунки, нерухомість, освіта дітям, перспектива спокійної старості в цивілізованій країні тощо.), то загроза міжнародного карного переслідування і конфіскації захопленого майна може паралізувати їх активність, чи утримати від крайніх заходів щодо збереженню влади.

Водночас мусимо визнати, що справа не тільки в наявності БМК. Парадокс полягає в тому, що в цілому країна 10 років тому була більш підготовлена до демократичної трансформації ніж тепер. Як показують реалії нашого життя, ми зайшли зовсім в іншу сторону і знову стоїмо перед дилемою болісного вибору.

Олена ЛАЗОРЕНКО,

доктор філософських наук, керівник групи політичних аналітиків Міжнародної Консалтингової Компанії, випускниця програми RSEP (Інститут Кеннана)

Переструктуризація владно-політичних команд України: осінь 2002

Минулий політичний сезон, на який політичні сили покладали великі надії, не став знаковим, "історичним" для них. Час був насичений сутичками, загостренням протиріч, скандалами різної тривалості і потужності, але вони не привели до радикальних позитивних зрушень у житті країни. Ані тріумфу, ані нового провалу у політиці не відбулося, проте напруження підтримувалося постійно.

Критичний запал вищих посадовців України щодо результатів своєї діяльності був своєрідним завершенням цього політичного сезону. Так, у Посланні Президента України до Верховної Ради визнана помилковість існуючого курсу реформ, має місце констатація того факту, що рівень життя 83,2 % населення України нижчий за прожитковий мінімум, з'ясовано нарешті, що лише тепер ставиться мета створення необхідних складових демократії (правової держави, соціально орієнтованої ринкової економіки тощо). Проте й така відвертість не позначилася на суспільному кліматі. Адже тепер це відомо всім і кожному, вже не актуально.

Звернімося до спроб визначити особливості нового політичного етапу нашої країни, який розпочинається зараз. Провідною особливістю буде те, що саме політичний ринок опосередковуватиме ринок економічний і значною мірою весь перебіг нашого суспільного життя до президентських виборів в Україні. Головним сюжетом нового політичного сезону буде не ідейно-політичне суперництво у рамках спектру, що вже склався (нагадаємо : праві - ліві, реформатори - консерватори, влада - опозиція), а переструктурування політичних сил. Цей процес відбуватиметься за віссю політичного гегемонізму і за принципом "переможець одержує все".

Один з дієвих механізмів відтворення цих процесів вірогідно вже випробуваний - скажімо, у вищезгаданій до деякої міри відчайдушній, метушній і невчасній самокритиці владної

діяльності. Але, ми не раз звертали увагу на те, що контекст тих чи інших подій буває значно вагомішим, аніж сама подія. Якраз тут ми саме і маємо цей механізм у дії.

Насамперед варті прискіпливої уваги чинники, які ініціюють/зумовлюють/ транслують принципово важливі події до рівня контексту, тобто знецінюють їх, перетворюють у дріб'язкові, такі що не заслуговують на суспільну увагу. Серед цих чинників тут виокремимо три.

Перший пов'язаний з штучною зміною місії ЗМІ, які все більше перебирають на себе не притаманні змісту їх діяльності функції, значною мірою перетворюючи інформаційну діяльність у прискіпливе обслуговування певних політичних і бізнесових кіл, надто відверте/нахабне представництво їх інтересів. Якщо взяти до уваги переважно невисокий рівень політичної культури та політичної освіченості реалізаторів, то і маємо інформаційний простір значною мірою насичений ілюзорним відтворенням політичного життя країни.

Другий пов'язаний з характером стосунків за віссю "влада - бізнес- політичні кола". Певна річ, великий бізнес завжди і скрізь занепокоєний державними гарантіями своєї присутності. В Україні є значні складнощі щодо рівності таких гарантій. Особливо це має місце, коли йдеться про стосунки бізнесу з нелояльними до влади політичними силами, громадськими організаціями. З одного боку ніхто не хоче бути "вразливою ланкою" з політичних мотивів, а з другого - немає нічого більш примітивного, аніж активізація штучного витискування власників реальних ресурсів у "тінь".

Третій чинник штучного створення дріб'язковості тих чи інших чільних суспільно-політичних подій пов'язаний з тим, що владні кола довго і досить агресивно останнім часом ігнорують цілий шерег суттєвих інтересів більшості населення. Це є незаперечним свідченням того, що розрахунок для досягнення своїх завдань ними робиться виключно на маніпулятивні політичні технології.

Отже, залишається мало передумов для того, щоб в Україні найближчим часом використовувалися консенсуальні технології у політичному полі - технології, змістом яких є аргументований раціональний дискурс передусім у публічній сфері. Проте є достатньо умов для того, щоб в нашій країні залишалися технології лоґролінга, тобто підкуп, хабар, правове безладдя, відсутність єдиних для всіх норм і правил життєдіяльності, напів-чи повністю тіньові дії.

Періодична, проте *інтенсивна* переструктуризація буде насамперед стосуватися діючих владних структур. Що нового у цих вже досить знайомих переміщеннях персон майже незмінного кваліфікаційного, політичного гатунку? Відбувається формування, як свідчить аналіз, передусім не владної "вертикалі" чи "горизонталі", а становлення, як мінімум, двох владних команд.

Перша - це команда реальної влади, яка володіє значними для України фінансовими інструментами впливу. В цій команді буде посилюватися суперництво і навіть "бойові дії", не виключений розкол. Розуміючи, що "короля робить свита", ця команда буде дуже опікуватися насамперед створенням /переструктуризацією свого інтелектуального забезпечення.

Друга - це команда формальної влади, яка має владні важелі і докладає звичні для неї зусилля щодо їх збереження. Проте консенсус, який наче б то існує навколо і серед цієї команди, дуже не сталий, може в будь-який момент розсипатися. Справа не завжди і не лише у персоналіях, а більшою мірою у традиціях, що вже склалися в Україні. Принагідно повторити оцінку американського вченого Елвіна Тоффлера щодо влади своєї країни двадцятирічної давнини: це "політичний мавзолей, який перебуває в кризі". Певна річ, йдеться тут не про вікові показники, а про невідповідність їх діяльності сучасності.

Провідною політичною інтригою нового сезону залишатимуться раунди боротьби між 1 і 2 конкуруючими владними командами. Часом така боротьба набуватиме безкомпромісності. Цьому сприятимуть як зміни у внутрішньополітичному житті країни, так і зовнішньому. Влада України ще більше відчуватиме, що світовий порядок вже не обертається навколо неї таким приємним і очікуваним, значною мірою благодійним чином, як це було ще донедавна. Процес втрати владою довіри у населення своєї країни продовжується. Сумнівно, що сьогоднішня акція запрошень на важливі владні посади бізнесменів, прокурорських, міліцейських працівників поліпшить цю ситуацію. Вірогідніше, що йдеться про добір кандидатів у вищезгадані дві владні команди.

При цих владних командах значна кількість партій виконують інструментальну роль, підпорядковуючись їх імпульсам, потребам, змінам, реконструкціям. Як сателіти, вони весь час перебувають у постійному русі між ними як виконавці їх волі, супутників тощо.

Нелояльні до влади політичні сили зазнаватимуть більш серйозних змін. Їх реконструкції зараз можуть мати, як мінімум, два напрями.

Один - пов'язаний з анонсованим намаганням активізувати протестний потенціал населення і тоді їм не уникнути посилення авторитарних дій з боку влади (адже нею вже публічно визнано, що ми не є демократичною державою). Варто уваги й те, що одна з найголовніших проблем протистояння влади і опозиції є проблема безсилля і залежності судової влади. Опозиції з цим рахуватися необхідно.

Другий напрям є сьогодні більш виваженим, бо пов'язаний з змістовною реконструкцією діяльності таких партій, громадських об'єднань. Йдеться про необхідність створення ними своєї нової соціальної бази, використання існуючого у населення запиту на безпеку існування, на зменшення конфліктності та руйнівних процесів соціального середовища. За умови реалізації цього напрямку реконструкції діяльності політичних сил, провідним для політичного сезону, який розпочинається, стане принципово новий розподіл сил не лише у владних, політичних силах, а і в суспільстві.

Провладні партії можуть, як завжди, використати лише гасла такого гатунку, але для досягнення позитивного результату щодо створення нової соціальної бази вони *не мають зараз потенціалу*.

Як відомо, владні кола повернулися до пропозиції введення пропорційної виборчої системи – відомо й те, що ця система посилює роль партій у державі. Отже, відповідь на чільне питання – чи є у нас зараз партійна система, роль якої треба посилювати, відповідно до пропозиції – досить прозаїчна – немає.

Таким чином, сьогодні політичне поле України продовжує бути роз'єднаним – що нового в цьому? Це роз'єднання поступово втрачає політичне забарвлення і набуває характеру протистояння за віссю влада, її сателіти – незаможне населення. Напевно, багато хто замислювався над відповіддю на таке знайоме питання – помилковий чи ні постулат Гегеля про те, що кожна країна має ту владу, яку заслуговує.

Сергій СЛУХАЙ,

кандидат економічних наук, доцент Київського національного університету, випускник програми ім. Фулбрайта

Становлення відносин між рівнями держави в Україні: чи відбувається децентралізація?

Однією з тенденцій розвитку відносин між рівнями держави у світі є процес децентралізації у його політичних, економічних, фінансових, соціальних аспектах. Вона має місце як у федеративних, так і унітарних державах, як у країнах з розвинутою ринковою економікою, так і країнах, що розвиваються, а також постсоціалістичних. Як зазначають експерти у галузі державних фінансів, цей процес відбувається з різним ступенем інтенсивності у більшості регіонів світу, що дало підставу твердити про те, що вказана тенденція є глобальною.

Децентралізація припускає, що національний рівень держави передає частину своїх владних повноважень на нижчі рівні (регіональний та місцеві), які є більше наближеними до громадян, що є споживачами суспільних послуг, а тому можуть швидше та ефективніше відповідати на їхні запити щодо зміни обсягів та структури пропозиції суспільних благ.

Економічною основою означеного процесу є зростання економічної, фінансової, політичної та соціальної ролі великих територіальних одиниць, особливо урбанізованих територій, які стають дедалі більше самодостатніми у всіх смислах, що дає підставу висувати гіпотезу „кризи національної держави”.

У постсоціалістичних країнах, на відміну від розвинутих, діють чинники, які сприяють певній специфіці процесів децентралізації. З одного боку, у багатьох країнах завдяки загальній тенденції до демократизації суспільного життя наявний суспільний консенсус щодо обмеження

ролі центрального уряду і передачі усе більшої частини видатків на більш низькі рівні влади. З іншого боку, внаслідок слабкості засад місцевого самоврядування і усталених традицій централізму, цей процес відбувається досить неоднозначно. Як видно з табл.1, децентралізація видатків на надання суспільних послуг відбувається у переважній більшості постсоціалістичних країн, тоді як децентралізація доходів має місце далеко не в кожній з них; особливо це стосується країн СНД, де процес децентралізації відбувається *асиметрично*: збільшення частки субнаціональних урядів у сукупних видатках супроводжується зменшенням їхньої частки у сукупних доходах сектора державного управління.

Таблиця 1
Частка субнаціональних урядів у видатках та доходах сектору державного управління (%%)

Країна	Видатки		Доходи	
	Початок періоду	Кінець періоду	Початок періоду	Кінець періоду
Естонія, 1991 - 1999	30,3	24,2	26,6	16,7
Латвія, 1994 - 1999	24,1	24,7	19,4	19,9
Литва, 1991 - 1999	24,9	19,3	14,3	21,2
Польща, 1994 - 1999	16,6	36,4	12,4	22,1
Словаччина, 1996 - 1999	8,1	6,8	7,5	5,6
Угорщина, 1988 - 1998	22,4	25,4	11,9	15,0
Чеська Республіка, 1993 - 1999	21,3	21,9	14,3	19,0
Незважене середнє по країнах ЦСЄ	21,1	22,7	15,2	17,1
Вірменія 1995 - 1999	4,7	4,7	...	...
Азербайджан, 1994 - 1999	25,3	23,6	18,9	14,9
Беларусь, 1992 - 1998	30,4	41,0	29,0	36,1
Грузія 1995 - 1999	17,2	26,1	...	30,6
Казахстан, 1997 - 1998	29,9	33,4	27,8	29,7
Киргизька Республіка, 1997 - 1999	24,3	30,7	...	17,4
Молдова, 1995 - 1999	29,5	21,7	31,7	17,7
Росія, 1994 - 1999	39,2	39,9	41,4	36,2
Таджикистан, 1996 - 1999	41,6	32,0	32,8	23,2
Узбекистан, 1996 - 1999	53,9	60,3	...	...
Україна, 1991 - 1999	29,8	45,0	45,8	40,0
Незважене середнє по країнах СНД	29,0	32,6	32,5	27,3

Джерело: Слухай, 2002, с.80.

Наскільки виразною є тенденція до децентралізації в Україні?

Відповідаючи на запитання, слід врахувати ряд обставин, які визначають сучасний стан розвитку сектора державного управління і здійснюватимуть значний вплив на нього ще впродовж тривалого часу.

По-перше, це міцно укорінені традиції державного централізму, успадковані від соціалістичних часів, коли централізм виступав провідним принципом відносин між рівнями держави. Більше того, територіальні осередки держави виступали структурним елементом соціалістичної державної машини, які в силу цього не могли претендувати на самостійність здійснення політики, єдине призначення яких полягало у проведенні в життя рішень, прийнятих на найвищому державному рівні.

По-друге, особливості менталітету української нації, сформованого впродовж багатьох сторіч несамостійного розвитку, а надто десятиріч панування комуністичної ідеології. Однією з таких особливостей є більша довіра до центральних органів влади з боку пересічного громадянина, оскільки саме вони мають більше владних повноважень, а не місцевих чи регіональних. Внаслідок того, що держава досить довго функціонувала за моделлю Левіафана, вплив окремого громадянина на її рішення був ілюзорним. Все це сприяє відносній індиферентності громадян щодо того, як розподілені владні повноваження між рівнями держави.

По-третє, слабка політична структурованість українського суспільства та недостатність уваги до задоволення регіональних та місцевих інтересів у програмах та діях політиків. Місцем,

де вирішуються регіональні та місцеві проблеми різного плану, а також проблеми окремих бізнесових структур, до останнього часу залишається Київ, звідси зрозуміле намагання політиків закріпитися саме там, тоді як запити виборців не мають значного впливу на їхню поведінку, тим більше що цьому сприяють особливості української виборчої системи.

Незважаючи на все це, свого роду „регіоналізм” все ж таки має місце. Він проявляється у наявності політичних партій, чия електоральна база поширюється на окремі регіони, а не на всю територію країни, у пропозиціях формувати двопалатний парламент (друга палата – палата регіонів), у збільшенні уваги до процесу та механізму перерозподілу фінансових коштів між регіонами, намаганні зробити його більш прозорим та стабільним.

Як свідчать фактичні дані, з точки зору фінансової в Україні не можна однозначно сказати, відбувається децентралізація чи ні. Показником її прогресу є зростання частки субцентральних органів влади (субцентральних урядів, далі – СЦУ) у видатках та доходах держави та зміни у розподілі функціональних повноважень між центральним, регіональним та місцевими рівнями сектор державного управління.

Як показують дані табл. 2, з часу набуття Україною політичної незалежності відбувалися певні зміни у розподілі функціональних видатків між рівнями сектора державного управління.

Таблиця 2
Розподіл функціональних видатків між рівнями
сектору державного управління України 1992-2001. (%)

Сфера	Рік	Державний бюджет	Разом субцентральні бюджети	АР Крим, області, м.Київ і Севастополь	Райони	Міста обласного значення	Міста районного значення	Селища	Села
Видатки разом	1992	62,2	37,8	11,5	7,7	15,5	0,7	0,7	1,7
	2000	67,4	32,6	11,8	8,7	12,0	0,7	0,6	1,5
Соціальний захист населення	1992	35,0	65,0	31,7	9,3	22,9	0,4	0,3	0,4
	2000	61,8	38,2	10,1	13,8	13,9	0,2	0,1	0,1
Народне господарство	1992	84,0	16,0	5,1	1,5	8,4	0,6	0,4	0,1
	2000	63,9	36,1	28,3	2,1	5,2	0,2	0,2	0,2
Житлово-комунальне господарство	1993	5,3	94,7	15,7	4,2	65,8	4,7	3,4	1,1
	2000	0,2	99,2	18,9	15,5	56,0	5,3	3,2	0,8
Соціально-культурна сфера, разом	1992	24,9	75,1	13,5	20,45	31,6	1,8	1,9	5,8
	2000	29,6	70,4	18,4	20,3	25,3	1,6	1,5	3,4
Освіта	1992	33,9	66,1	6,6	17,0	28,1	3,0	3,1	8,3
	2000	38,8	61,2	8,0	20,0	23,2	2,5	2,3	5,1
Охорона здоров'я	1992	10,1	89,9	22,2	25,6	39,3	0,4	0,6	1,8
	2000	14,8	85,2	31,8	21,7	29,8	0,3	0,4	1,1
Органи державного управління, включаючи правоохоронні та судові	1992	75,3	24,7	7,4	3,2	7,6	0,5	0,9	4,8
	2000	84,4	15,6	4,3	1,8	5,9	0,4	0,5	2,6

Джерело: Власні розрахунки за даними МФ України.

Аналіз наведених даних дозволяє зробити висновки: По-перше, можна констатувати відсутність значного прогресу в процесі децентралізації суспільних видатків, адже частка видатків зведених бюджетів СЦУ за роки незалежності зменшилася на п'ять процентних пунктів. Про це також свідчить зростання частки найвищого рівня держави у фінансуванні державного управління; частка СЦУ тут скоротилася майже вдвічі, особливо помітно – на обласному, районному рівнях, у містах районного значення, селах та селищах. Процес децентралізації зачепив лише деякі сфери сектора державного управління, такі як житлово-комунальне

господарство, де частка держави найбільш суттєво скоротилася, а також фінансування народного господарства.

По-друге, до позитивних зрушень можна віднести централізацію видатків на здійснення соціального захисту населення: частка держави у фінансуванні цієї функції зростає майже вдвічі, а субцентральних рівнів (окрім районного) скоротилася у 2 - 3 рази. Також відбулося зростання частки державного бюджету у видатках на соціально-культурну сферу. Позитивний характер цих змін полягає у тому, що згідно з теорією фіскального федералізму самостійна роль субнаціональних урядів у здійсненні заходів по перерозподілу є надто обмеженою, а тому має здійснюватися в основному на найвищому рівні держави; саме тому логічним є передача цих функцій знизу догори, а не навпаки.

По-третє, можна констатувати підвищення ролі СЦУ у фінансуванні галузей народного господарства; у певній галузі відбувається заміщення коштів державного бюджету на кошти урядів інших рівнів, насамперед обласного. Очевидно, це викликано бажанням урядів обласного рівня більше впливати на розвиток регіональної економіки, оскільки відчувається явна нестача централізованих коштів для підтримки народного господарства. За нашими розрахунками, якщо у 1992 р. на ці цілі припадало 50,3% видатків державного бюджету, то у 2000 р. - всього 13,7%.

Розподіл функціональних видатків між рівнями сектора державного управління України кореспондує з динамікою відносного розміру окремих його рівнів в економіці (див. табл.3).

Таблиця 3
Частки видатків рівнів сектора державного управління України у ВВП
(без трансфертів та видатків Пенсійного фонду)¹ (%)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Видатки зведеного бюджету	32,6	38,2	38,6	44,9	37,02	33,1	37,1	30,4	26,7	27,8	26,3	27,4
Видатки державного бюджету	22,3	23,7	23,3	29,1	19,51	18,6	22,3	15,8	14,6	18,0	15,7	16,4
Разом СЦУ	10,2	14,4	15,2	15,9	17,51	14,4	14,8	14,64	12,1	9,8	10,6	11,0
Видатки областей	2,7	4,4	3,6	3,6	6,37	5,1	4,4	5,2	4,5	3,3	...	...
Разом СЦУ субобласного рівня	7,6	10,0	11,6	12,3	11,14	9,3	10,4	9,5	7,7	6,5	...	...
Видатки міст обласного значення	4,1	5,9	7,3	8,0	6,30	5,2	5,9	5,2	3,9	3,3	...	...
Видатки районів	2,42	2,92	2,90	2,8	3,40	2,9	3,3	3,3	2,9	2,4	...	...
Разом СЦУ субрайонного рівня	1,06	1,21	1,42	1,5	1,44	1,2	1,2	1,0	0,9	0,8	...	...
Видатки міст районного значення	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	...	...
Видатки селищ	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	...	...
Видатки сіл	0,6	0,7	0,7	0,8	0,8	0,6	0,6	0,5	0,5	0,4	...	...

Джерело: Власні розрахунки за даними МФ України (1992-2000). 2001 – попередні дані (Група фіскального аналізу, 2002); 2002 – за Законом „Про державний бюджет України на 2002 р.”

Дані табл.3 показують, що відносний розмір СЦУ в економіці країни за роки незалежності коливався з досить великою амплітудою, але залишається все ще досить значним; загальна економічна нестабільність значно вплинула на стан державних фінансів, внаслідок чого коливання частки держави у ВВП досягло значного розмаху. Набуття країною незалежності

¹ У табл.3 не береться до уваги включення з 2000 р. до бюджетів урядів усіх рівнів видатків та доходів бюджетних установ (з 2000 р. їх враховують у складі коштів спеціального фонду) внаслідок браку відповідних статистичних даних.

привело до зростання частки сектора державного управління у ВВП, що супроводжувалося збільшенням одночасно і частки СЦУ різного рівня. Процес відносного зростання держави відбувався аж до 1994 р., після чого частка зведеного сектора державного управління у ВВП почала скорочуватися, досягнувши найнижчого рівня 26,31% у 2001 р. При цьому відносний розмір держави (її частка в економіці) все ще не досяг рівня, який відзначався до здобуття незалежності (1991 р.); він почав зростати з 2000 р., проте за рахунок централізації бюджетних коштів, оскільки саме в цьому році відбулося суттєве зменшення частки СЦУ у ВВП.

До 1995 р., паралельно із зростанням частки сектора державного управління у ВВП, зростала і частка СЦУ у ВВП; проте з 1996 р. почало відбуватися скорочення ролі СЦУ усіх рівнів. Стрімке скорочення почалося з 1998 р.: частка зведених місцевих бюджетів у ВВП зменшилася за 1998 - 2000 рр. загалом майже на третину, досягнувши у 2000 р. найнижчого рівня за час незалежності - 9,9%. Загальне скорочення найменше зачепило видатки найнижчої ланки бюджетної системи - селищ та сіл. Початок реформи міжбюджетних відносин у 2001 р. знаменував деяке підвищення частки СЦУ у ВВП; можна очікувати на продовження даної тенденції у 2002 р.

Така динаміка частки держави в економіці свідчить, з одного боку, про відсутність глибоких економічних реформ у країні та про значну непослідовність у їх проведенні. Це сприяє тому, що роль держави загалом залишається все ще досить значною; з іншого боку, це свідчить про відсутність реформування у самому секторі державного управління, показником чого є наявність тенденції до централізації державних видатків. Обидва чинники можна вважати свідченням того, що Україна значно відстає від інших трансформаційних країн у галузі реформування. Наприклад, у Росії за 1992 - 1999 рр. частка субнаціональних урядів у ВВП скоротилася майже вдвічі (з 51,6 до 27,7%), тоді як частка субцентральних урядів при цьому зросла майже вдвічі. Разом з тим частка СЦУ у видатках сектора державного управління все ще залишається на високому рівні, який перевищує середні дані для постсоціалістичних країн.

Висновок щодо відсутності процесів фінансової децентралізації підкріплюється висновками щодо розподілу функціональних видатків між рівнями бюджетної системи (див. вище табл.2). З даних, наведених у таблиці видно, що частка державного бюджету в суспільних видатках за роки незалежності зросла, тоді як СЦУ - скоротилася. При цьому скорочення відбувалося таким чином, що найбільше скоротилася частка тих СЦУ, де акумулюється найбільша частка доходів держави - міст обласного значення; натомість значно зросла частка урядів проміжного рівнів: обласного та районного.

Як видно з табл.4 та діаграми, побудованої за її даними (Рис.1), за період 1991 - 2001 рр. частка СЦУ в сукупних видатках сектора державного управління зростала впродовж 5 років (1992, 1993, 1995, 1998, 2001), досягнувши свого максимуму у 1998 р., скорочувалася впродовж 5 років (1994, 1996, 1997, 1999, 2000), досягнувши мінімуму у 2000 р. (якщо не брати до уваги 1991 р.). При цьому для співвідношення між видатками центру та СЦУ були характерні значні коливання: так, у 1995 р. порівняно з 1994 частка видатків зведених СЦУ зросла майже на 12 процентних пунктів (тобто майже на 1/3); подібне відбулося також у 1998 р.

Таблиця 4
Розподіл видатків між рівнями бюджетної системи України
(без видатків Пенсійного фонду та трансфертів) (%)

Рівні бюджетної системи	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Державний бюджет	68,6	62,2	60,5	64,7	52,7	56,4	60,1	51,9	54,6	64,7	59,7	60,0
Обласний	8,1	11,5	9,4	8,0	17,2	15,4	11,9	17,0	16,7	11,	...	...
Міст обласного значення	12,6	15,5	18,9	17,8	17,0	15,8	15,8	17,1	14,7	12,0	...	...
Районний	7,4	7,7	7,5	6,3	9,2	8,7	9,0	10,9	10,8	8,7	...	...
Разом субрайонний	3,3	3,1	3,7	3,2	3,9	3,7	3,2	3,1	3,2	2,8	...	...

Джерело: Власні розрахунки за даними МФ України; 2001 р. – Група фінансового аналізу, березень 2002, с.54; 2002 – Закон „Про державний бюджет України на 2002 р.”

На 2000 р. розподіл сукупних видатків між рівнями бюджетної системи України практично повернувся до стану, який існував до набуття країною державної незалежності. Можна очікувати, що прийняття Бюджетного кодексу внесе до ситуації певні поправки, і фінансова децентралізація, нарешті, розпочнеться; принаймні, фінансові результати 2001 р. дають певні підстави для такого висновку: частка державного бюджету у видатках сектора державного управління скоротилася на 5 процентних пунктів (Проте, якщо врахувати зміну методології обрахунку видатків (включення з 2000 р. Видатків бюджетних установ, висновок може бути і не таким оптимістичним); у 2002 р. можна очікувати на подальше зростання цього показника.

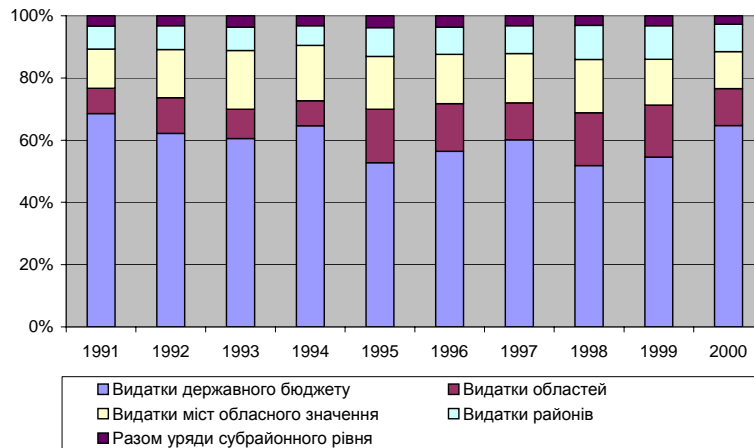

Рис.1. Розподіл видатків між рівнями бюджетної системи України

Таким чином, по суті, значних змін у розподілі видатків між рівнями сектора державного управління в Україні за час її існування як незалежної держави не відбулося. Найвні коливання розподілу коштів стосувалися, в основному, розподілу видатків між державним бюджетом, обласними бюджетами та бюджетами міст обласного значення. Прийняття Бюджетного кодексу, на нашу думку, не вносить кардинальних змін у ситуацію, що склалася.

Цікаво, що при поступовому зростанні частки субцентральних рівнів держави у видатках сектора державного управління, яка має місце з 1999 р., відбувається перманентне скорочення частки базових одиниць самоврядування – міст обласного значення, міст районного значення, селищ та сіл. Звідси випливає висновок, що процес децентралізації, якщо і відбувається в Україні, то не торкається СЦУ базового рівня, на якому найбільш інтенсивно реалізуються інтереси громадян.

Здійснення реформи міжурядових фінансових відносин, яке почалося з 2001 р., породжує сподівання щодо зміщення акцентів у стосунках між рівнями влади. Прийнятий у 2001 р. Бюджетний кодекс закріпив відокремленість рівнів бюджетної системи, розділивши між ними видаткові зобов'язання та джерела доходів, проте не вирішив усіх питань. Незважаючи на певний прогрес, рівень централізації фінансових потоків залишається все ще надто високим. Субцентральні уряди в Україні все ще не мають достатніх за обсягом власних доходів (ситуацію до певної міри могло б вирішити запровадження місцевого податку на нерухомість юридичних та фізичних осіб, про необхідність впровадження якого вже впродовж багатьох років тривають дебати, проте відповідне рішення до цього часу не прийняте), а рівень їхньої самостійності у здійсненні видаткової політики залишається надто низьким – адже до 90% видаткової компетенції субцентральних органів влади припадає на реалізацію національних пріоритетів через механізм делегованих повноважень, а лише 10% – на задоволення місцевих потреб.

Таким чином, процес децентралізації держави в Україні далеко не вичерпав своїх резервів, більше того, він потребує поживлення та поглиблення, що вимагає від центральних органів влади вироблення ясної стратегії у цій галузі. Вектор змін має бути спрямований на формування самодостатніх у фінансовому розумінні органів територіальної влади, спроможних

вирішувати більшу частину питань місцевого значення без втручання органів державної влади, згідно з уподобаннями місцевих жителів, які формують ці органи влади.

*Сергій РЯБОВ,
доктор філософських наук, професор Національного університету
"Кієво-Могилянська академія", випускник програми CI (IREX)*

Громадянське суспільство та політична культура

Попри усю, здавалося б, очевидність істин про те, що політична культура громадян має визначальне значення для розвитку суспільства, що в Україні утримується низький її рівень, потребує уваги самий концепт політичної культури. Належить на теоретичному рівні з'ясувати зміст цього поняття, що зробить можливим здійснення ефективною політики, спрямованої на розвиток політичної культури. Важливість дискурсу з приводу феномена політичної культури зумовлена тим, що й досі залишається поширеним вульгаризовано-спрошене її розуміння, коли чи не визначальними її ознаками вважають прихильність громадян до правлячої політичної сили, їхню згоду з політикою уряду, суспільну активність та ще, звичайно ж, патріотизм. Спроби оцінити стан політичної культури часто зводяться до побудови усіляких рейтингів довіри населення органам влади чи політикам, до з'ясування через анкетні опитування симпатій і антипатій громадян. Як показники рівня політичної культури використовують міру поінформованості людей щодо партійних програм, готовність підтримувати політичні партії, брати участь у політичному житті.

При цьому, відповідно до стандартів недалекого минулого, виходять з припущення, що чинний уряд та правляча партія є неодмінно правильними, відповідальними, такими, що невтомно й фахово піклуються про загальне благо. Однак реалії життя та максими філософії лібералізму спонукають до пошуку такого образу політичної культури, який містив би, поряд з лояльністю громадян, їхнє критичне й вимогливе ставлення до можновладців, усвідомлення можливості їх заміни в разі неналежного виконання своїх функцій, схильність до участі у формуванні суспільного порядку денного, готовність до вільного вибору форм такої участі.

З'ясування того, як у принципі буває можливим подібний образ політичної культури, дозволяє одержати дещо інші, порівняно з традиційно використовуваними, параметри операціоналізації політичної культури, більш адекватно оцінити її стан у конкретному суспільстві, визначити методи належного впливу на її розвиток. Таким чином, суто теоретична робота може бути безпосередньо пов'язаною з практичною політикою у галузі політичної культури. Адже поширене досі "політизоване" розуміння політичної культури, коли її обмежують лише партійно-ідеологічними характеристиками свідомості й діяльності людей, їхніми прихильностями й упередженнями, породжує практичне ставлення до неї як до чогось, що є вторинним і другорядним, цілком залежним від стану господарювання, діяльності суспільних та державних інституцій. У зв'язку з цим політики часто прагнуть умисно й довільно впливати на громадську свідомість, маніпулювати нею, нав'язувати потрібні їм стереотипи, підминати під себе політичну культуру нації, втискувати її у обмежену матрицю якоїсь окремої ідеологічної доктрини чи ж світоглядного відносколу окремого громадського діяча. На словах визнаючи, що доля демократії в Україні залежить від стану політичної культури громадян, підприємливі "слуги народу" на практиці використовують її як інструмент досягнення власних цілей, як знаряддя політичної боротьби.

У здійснюваному підході до визначенні поняття "політична культура" відштовхуємося від розуміння людської спільноти як сукупності індивідів, які взаємопов'язані стосунками солідарності, поміж яких визначено визнану усіма ієрархічну залежність, де встановлені й дотримуються імперативні норми, за допомогою яких здійснюється регламентація взаємодії людей між собою, здійснено розподіл праці для забезпечення життєдіяльності усіх. При цьому солідарність – це властива окремій групі індивідів спільність інтересів, поглядів, цінностей, що мотивує їх до гуртування, узгоджених дій, взаємодопомоги, забезпечує існування групи як суспільної цілісності, створює "соціальний капітал". (На думку Роберта Патнема, "соціальний

капітал”, подібно до фізичного та людського капіталу – засобів і умінь, які підвищують індивідуальну продуктивність, – виражає важливі риси соціальної організації, такі як мережі взаємозв’язків, регулятивні норми, взаємодовіру – усе те, що уможлиблює продуктивну координацію та співпрацю людей).

Бенжамін Барбер у статті “Громадянське суспільство: За межами риторики. В рамках політичного розуміння”, критикуючи концепції, в яких соціальний простір ділять на два осередки – приватний та громадянський (публічний), пропонує розглядати суспільство як таке, що складається щонайменше з трьох сфер – приватної, публічної та громадянської. При цьому вчений характеризує останню як таку, що синтезує, поєднує в собі властивості двох попередніх – ієрархію та добровільність, дотримання норм та вільне волевиявлення. Названі суспільні сфери або способи солідарності можна розрізняти, зокрема, за такими критеріями як природа, походження суспільної цілісності та ієрархії в ній; джерело норм та імперативів, що регламентують стосунки індивідів в її рамках; мотивація до дотримання цих норм та субординації; механізм застосування санкцій у разі їх порушення. Використання цих критеріїв дозволяє говорити про суттєву, принципову відмінність між традиційними формами спільного існування людей, заснованими на кровно-родинній залежності, та тими, що ґрунтуються на залежності формальній і волевстановленій.

Позначивши головні сфери суспільності як “традиційну”, “громадянську” та “державну”, підкреслимо, що вони є відмінними один від одного типами “соціального капіталу”, специфічними способами суспільної солідарності, які більшою або меншою мірою присутні в житті кожної людини. “Традиційна” сфера – це приватне життя людей, їхні родинні стосунки, влаштування спільноти за ознакою походження людей, їх кровно-родинної спорідненості та взаємозалежності, з чого випливає й чим визначається місце особистості у суспільстві, її роль, характер і спосіб підпорядкування іншим людям, імперативам та нормам. З цим пов’язані патерналізм і закритість для інновацій як ззовні, так і зсередини, клановість, ієрархічність і жорстка централізованість. Будучи первісною формою соціальної організації, “традиційна” парадигма не втрачає своєї значущості й понині і проявляє себе хоча б у вартостях родинності, у феномені кумівства тощо, коли залежність однієї людини від іншої не є предметом дискурсу, угод і домовленостей, не залежить від їхніх здібностей і талантів, а зумовлюється радше їхнім походженням і зберігається практично незмінною впродовж цілого життя.

Натомість публічні форми суспільного життя передбачають встановлення таких форм залежності, що є предметом дискурсу учасників суспільно-політичної взаємодії, наслідком свідомих, цілеспрямованих зусиль, які до того ж супроводжуються раціональними обґрунтуваннями. Це така форма суспільної солідарності, що встановлюється людьми, на підставі з усвідомлення ними спільних інтересів. Власне, ознака спільного інтересу має бути використана як ознака такого різновиду спільноти як громада, коли задоволення окремих інтересів, розв’язання існуючих проблем індивідів чи груп відбувається з урахуванням інтересів решти людей. Поряд з тим, що справді спільним для всіх членів спільноти буває прагнення до стабільності, порядку й добробуту, суттєвою ознакою власне громади назвемо існування механізмів задоволення саме окремих (а не абстрактно загальних), часткових, корпоративних інтересів, яке, втім, здійснюється у площині дотримання умов для задоволення інших таких самих часткових інтересів.

До публічних типів соціального капіталу відносимо сфери “громадянську” та “державну”. Атрибутивними ознаками “державного” типу солідарності є юридична кодифікація норм громадського життя, підпорядкування життя громад і родин офіційному й формалізованому урядуванню, бюрократизація останнього, професійність публічного адміністрування, “казенність” відсторонення і відчуження процесу здійснення публічних справ і розв’язання спільних проблем від власне “публіки”. Солідарність “державного” типу – це співіснування чужих людей, яке, втім не є результатом їхньої особистої попередньої домовленості. Це порядок, коли суспільні норми є артефактом, але разом з тим їм надано імперативної сили закону, їх дотримання домагаються спеціалізовані повноважні органи, а в разі порушення вони легально застосовують каральні санкції.

Держава виникає у відповідь на потребу надати усталеності й упорядкованості стосункам у межах громадянського суспільства шляхом їх формалізації, кодифікації, висунення спеціально

уповноваженої групи людей, якій надається право наглядати й забезпечувати стабільність і порядок у суспільстві, дотримання норм і угод.

Історично громадянське суспільство виникло як вивільнення, емансипація людського життя від традиційних моделей організації, як практикування форм комунікації й солідарності, за яких спільні справи та рішення є результатом публічного дискурсу, спільних же, свідомих, цілеспрямованих і раціонально обґрунтованих креативних зусиль. Громадянський стан є проявом здатності людей, що не є родичами, нічим не зобов'язані один одному за походженням, а є вільними й рівноправними, усе ж триматися купи, жити громадою, разом (публічно) розв'язувати спільні проблеми, встановлювати стосунки солідарності й відповідальної кооперації, визнавати конвенційну ієрархічну залежність і дотримуватися її, підпорядковуватися імперативам і нормам, що встановлюються самими ж людьми, є артефактом, а не наперед заданою понадлюдською даністю.

У минулому до царини "громадянського", "цивільного" відносили усе, що перебувало поза межами "традиційних" форм; через це за античних часів до громадянського суспільства, вважалося, належить держава, яка тоді ще не мала атрибутівних, як у майбутньому, ознак формалізму й бюрократизму. Разом з започаткованою у Стародавньому Римі юридичною кодифікацією звичаєвих норм громадського життя відбувається його підпорядкування офіційному й формалізованому урядуванню, розвиток державно-бюрократичних структур та діяльності, антагоністичної щодо цивільного начала – професійного адміністрування, казенного управління, що мало наслідком відчуження публічних справ і розв'язання спільних проблем від власне "публіки".

Принагідно варто наголосити на неприйнятності перекручено-спрощеного тлумачення поняття "громадянське суспільство", коли його визначають як суспільство "добрих громадян" або сукупність організацій "третього сектора", що призводить до перетворення його на порожній штамп і, як наслідок, – до девальвації й дискредитації. Більш повне розуміння цього феномена дістаємо, пояснюючи його не лише в термінах громадянина чи держави, а й у поняттях порядку, влаштування й дотримання соціальної цілісності, визначаючи його як суспільство громад.

Визначальними ознаками (атрибутами) громадянського суспільства є:

- комунітаризм (а не лише організації чи асоціації) як потреба і здатність людей гуртуватися, інтегрувати у громаду для здійснення спільних справ, переборювати відгородженість і замкненість життя, властиві приватній сфері;
- вміння разом розв'язувати спільні проблеми;
- конвенційність норм і правил кооперації;
- можливість вільного волевиявлення;
- свобода вибору приймати правила гри, або ж виходити з неї.

Громадянське суспільство – це різноманітні форми самодіяльного згуртування людей, їхньої спонтанної мобілізації та спільної дії (або принаймні думки), що відбувається не по команді влади або з її дозволу, санкції, а з власної волі громадян. Це неформальне соціальне партнерство, механізм урівноважування існуючих у спільноти інтересів. Різноманітні громади, союзи (підприємців, найманих робітників тощо), органи квартального самоврядування, спілки споживачів та багато інших структур покликані забезпечувати дотримання цивілізованих відносин між усіма учасниками суспільного життя, пом'якшувати зіткнення численних приватних устремлінь.

Усі названі форми суспільної солідарності, доповнюючи й урівноважуючи одна одну, разом складають цілісне життя людини та спільноти, в якому присутні цінності родинної спорідненості, відкритість, свобода ініціативи й самореалізації у громадянському просторі, відповідальність за дотримання встановленого порядку, монополність застосування легальних санкцій, забезпечувані функціонуванням органів апарату держави. Кожна з названих форм суспільної солідарності має свої достоїнства, та, разом з тим, кожній властиві певні загрози суспільній цілісності, що робить необхідним їх взаємодоповнює співіснування. Кожній з них відповідає певний тип політичної культури.

Розуміючи культуру взагалі як "специфічний спосіб організації й розвитку людської життєдіяльності, що постає в продуктах матеріальної і духовної праці, в системі соціальних норм і установ, в духовних цінностях, у сукупності взаємин людей з природою, між собою, з самими

собою”, маємо підстави віднести до змісту власне політичної культури усе те в суспільному житті людей, що є продуктом їхньої свідомої творчості, а не природної спонтанності. Якщо сприймати (що є доволі поширеним) “політичне” як синонім “соціального”, то політичну культуру можна розуміти як культуру соціальності, суспільної взаємодії, існування людей у спільноті, дотримання цілісності й функціональної ефективності соціуму. Альтернативою політичній культурі в такому разі є антисоціальна, девіантна поведінка, соціальна аномія.

Політична культура зовсім не має обмежуватися знанням програм і позицій різних партій, означати лише відданість якійсь одній з них. Боротьба – це ще не вся політика, і коли поряд з культурою змагань у суспільстві не постає культура конструктивного життя і співіснування, це невпинно відтворює умови для конфлікту й протистояння. Саме обмеженням ставленням до поняття “політичне” як до позначення кола явищ, що стосуються лише держави, влади, діяльності політичних партій можна пояснити те, що політичну культуру визначають як “систему знань і уявлень політичних класів, верств, малих соціальних груп, окремих індивідів про владу, державу й політику; орієнтація і активність у сфері політичних відносин, дій народних мас; рівень розвитку державних і громадсько-політичних інститутів” або як “політичні традиції, норми політичної практики, ідеї, концепції, переконання про взаємовідносини між різними суспільно-політичними інститутами”.

Політична культура – це різноманітні форми осмислення та свідомого, цілеспрямованого здійснення людьми практики існування спільноти в усіх названих попередньо формах суспільної солідарності. Це культура соціальності, шанування принципів соціальності (таких, зокрема як порядок, стабільність, добробут). Це – сукупність цінностей, які поділяють люди, знань і уявлень про влаштування суспільства.

З’ясовуючи сутність політичної культури, оцінюючи конкретний її стан, слід брати до уваги не стільки ставлення громадян до акторів політичного життя, прагнення і вміння подолати суперника, а визначати її у термінах або площинах:

- а) самоідентифікації, усвідомлення індивідом самого себе як суб’єкта суспільного життя, громади, до якої він належить, відчуття й цінування власних прав, свобод, усвідомлення відповідальності;
- б) свідомого ставлення особистості до інших людей і суспільних груп (солідарність/ворожнеча, взаємодія/протидія, індіферентність);
- в) ставлення до чинного порядку, ладу та його норм, у рамках яких існують індивіди й групи, взаємодіють між собою та з владою.

Кожна з названих площин політичної культури має різні виміри, параметри, що дозволяє розрізняти певні її стани й типи. Так, у площині самоідентифікації суб’єкта суспільно-політичного життя виділяють, зокрема, культуру “рабську”, “підданську”, “пролетарську”, “націоналістичну”, “патріотичну” тощо, а також її національні різновиди. У площині взаємодії суб’єктів між собою, ставлення до інших виокремлюють параметри солідарної кооперації, нейтрального співіснування, взаємовиключної конфронтації й антагонізму. Що ж до такої площини політичної культури як ставлення до соціального порядку, пропонується розрізняти “лояльно-адаптивний” та “революційно-адаптивний” її різновиди.

За Г. Алмондом та С. Вербою головним в політичній культурі є наявність специфічних установок (*attitudes*) індивіда чи групи індивідів відносно політичної системи, її складових, власної ролі в системі та зразків політичної поведінки. У запропонованій вченими схемі розрізнення моделей політичної культури присутня відчутна оцінна установка, прихильність до того, що “учасницька” модель виглядає найбільш прогресивною й бажаною.

Нагадаймо, що моделями (ідеальними типами) політичної культури пропонується визнати, “патріархальну”, або “традиційну” (її характеризує: цілковита відстороненість населення від політичної системи, відсутність знань про неї, відсутність спеціалізованих політичних ролей”, недиференційованість політичних, економічних та релігійних орієнтацій населення, переважання територіальної й соціально-культурної ідентифікації населення (рід, поселення); “підданську” (пасивна політична поведінка, орієнтація на панівні офіційні цінності та норми, відсутність самостійного осмислення цих цінностей, переважання споживацько-патерналістського ставлення до політичної системи (або очікування благ, або боязнь покарання), не сприйняття людьми себе політичними акторами); “учасницьку” (активна участь індивідів у політичному житті, що спирається на досить високу політичну освіченість громадян та на їх

переконання у здатності впливати на процес ухвалення політичних рішень шляхом особистої участі, високий ступінь функціональної диференціації).

Тим часом проблема ціннісної упередженості знімається, якщо сприймати перелічені моделі як такі, що корелюють з відповідними сферами суспільного життя або станами суспільної солідарності. Тоді “патріархальна” модель культури може бути визнана відповідною “традиційній” моделі солідарності, “підданська” – “державній”, а “учасницька” – “громадянській”. Важливо підкреслити, що кожний з різновидів суспільної солідарності та політичної культури має самостійне значення, самодостатню цінність, і існує поряд з іншими, доповнюючи їх. Отож маємо не ієрархію типів політичної культури, а співіснування її моделей, кожна з яких охоплює відповідну сферу соціальності, “відповідає” за неї. Одночасно слід наголосити, що кожна з цих сфер (“традиційна”, “громадянська”, “державна”) присутня в житті людини, усі вони разом складають її життєвий простір.

Приміром у площині ставлення людей до порядку кожний з різновидів політичної культури наповнюється відповідним змістом такого ставлення. Визначивши соціальний порядок (лад) як сукупність норм, правил, регламентів, що детермінують співіснування і кооперацію індивідів (“правила гри”), як існуючу ієрархію й субординацію індивідів та спосіб утворення й оновлення цих норм та ієрархії, зазначимо, що для “традиційної” моделі культури характерними є такі риси: сакралізація суспільних природою норм (традиції, обряди), їх жорстка імперативність, непіддатність впливові індивідів, відсутність динаміки суспільної субординації. Ставлення до порядку тут може бути виражене таким висловом: “Це наш порядок, бо іншого немає”.

“Громадянське” ставлення до порядку зумовлюється сприйняттям його як такого, чия імперативність має конвенційне походження, коли суспільні норми є продуктом креативних зусиль, а авторитет лідера має не традиційну, а харизматичну природу. Дотримання порядку тут є справою відповідальності кожного, а звідси суспільна ієрархія набуває динамічності й ротації її суб’єктів. Гаслом культури такого типу може бути вислів: “Це наш порядок, бо ми його створили”.

Зрештою серед ознак “державного” ставлення до порядку назвемо жорстку, командну імперативність, законовідповідність порядку, сприйняття його як сфери обов’язку, а не свободи. Авторитетність лідера тут має формально-бюрократичне походження, а стан справ у суспільстві виявляється відчуженим від інтересів особистості та громад, таким, що піддається лише опосередкованому їх впливу. “Це не наш порядок, бо нам його нав’язала державна влада” – ось принцип ставлення до порядку у даному разі.

Підсумовуючи, зазначимо, що “традиційний”, “громадянський” та “державний” різновиди політичної культури є радше її складовими, а не самостійними моделями. Проблеми виникають тоді, коли має місце невідповідність застосування параметрів того чи іншого типу культури до певної сфери суспільного життя, коли, приміром стосунки у “державній” сфері будуються за принципами сфери “традиційної”. Важливо також для демократизації справ у суспільстві розвивати “громадянську” культуру, стиль відкритого, публічного співіснування і взаємодії, не директивної, конвенційної “суспільної солідарності” (тобто встановлення й дотримання певного спільного порядку, що зумовлений не споконвічними традиціями чи примусовими санкціями, а є наслідком спонтанного волевиявлення, бажання і вміння людей домовлятися), цінування вартостей “соціального капіталу”.

Ідеали демократії найбільш повно втілюються в життя, коли люди у той чи інший спосіб спроможні впливати на суспільне управління, у першу чергу причетні до самоврядування, що означає активну участь громадян у владнанні справ суспільного життя. Специфічною ознакою, доміантою демократичної політичної культури вважається потреба і вміння людей бути залученими до процесів і процедур розв’язання суспільних проблем і конфліктів, до ухвалення рішень та їх реалізації.

Розвиток політичної культури суспільства – це оптимізація процесів політичної соціалізації в ньому. Політична освіта, формування політичної культури за умов різних політичних режимів виконують відповідні й специфічні доміантні завдання, що становлять своєрідну соціально-компенсаторну функцію. За тоталітарних умов їх завданням є культивування прав людини; формування і зміцнення культури законслухняності – за умов авторитаризму; мотивування соціальної участі і самоврядування – за демократичного режиму.

Наявність у суспільстві цих завдань як нерозв'язаних може слугувати беззаперечним індикатором того, який тип політичного режиму тут встановлено. Вони ж мають бути застосовані для адекватної оцінки стану політичної культури в сучасній Україні.

Політична культура в широкому розумінні – це культура соціальності, потреба і вміння індивідів досягати й зберігати стосунки солідарності та кооперації з іншими людьми. Розрізняючи три причини того, чому буває можливим становлення й дотримання стосунків суспільної солідарності, і, відповідно, три типи такої солідарності – “традиційну”, “громадянську” та “державну”, – маємо можливість зробити висновок, що в житті кожної особистості поєднані три відповідні типи політичної культури, а власне політичною культурою у вузькому розумінні є культура стосунків у межах громадянського суспільства.

Іванна ІБРАГІМОВА,

кандидат філософських наук, докторант Української академії державного управління при Президенті України, випускниця програми ім. Фулбрайта

Зв'язки з громадськістю як індикатор ефективності державного управління та показник стану громадянського суспільства

Популярний сьогодні термін зв'язки із громадськістю (ЗГ) може бути витлумачений по-різному – і з точки зору теорії, і з точки зору практики. ЗГ переважно вживають як тотожний ПР, проте інколи це поняття набуває іншого значення.

Видається можливим визнання за ЗГ всього комплексу (послідовних) дій, пов'язаного з публічною комунікацією в процесі прийняття рішень, а як ПР оцінювати окремі акції передачі інформації населенню з метою підтримання позитивного іміджу визначеного суб'єкта/організації. Існує й протилежна точка зору, згідно якої ЗГ мають вужче значення у порівнянні з ПР, бо “не відображає глобальних завдань діяльності в рамках ПР, а вказує лише на спілкування з оточуючим світом”.

Часто ПР має відверто негативний відтінок, а ЗГ сприймаються як нейтральний, і навіть недовірливий тип діяльності. Це пов'язано з власним досвідом адміністративної діяльності та “статусом” ПР як запозиченого іншомовного слова, що відсилає переважно до “чужих” нам (американських, капіталістичних) технологій.

Наша “інакшість” – це:

- Суто риторичний протест проти ймовірних шляхів маніпулювання людською поведінкою (на фоні 80-річного засилля пропагандистських структур, традиційної орієнтації на замкнені системи комунікації, одноканальні та односторонні лінії передачі інформації, відсутність реально вільних ЗМІ);

* Невміння/небажання реалізовувати політику, засновану на визнанні ринку ідей та права вільно поширювати інформацію, відсутність досвіду (та механізмів) відкритого прийняття (адекватних, оптимальних, послідовних) рішень та усвідомлення необхідності залучення громадськості; відтак, неможливість визнання ЗГ як функції менеджменту, спрямовану на досягнення порозуміння, як критерію адекватної діяльності. Мова йде про адекватність, відповідність публічних рішень потребам та очікуванням громадськості, відповідність суспільним реаліям, чітко ідентифікованим проблемам та оптимальним шляхам їх розв'язання.

Зазначимо, що фактично є суттєвий зв'язок між загальною політикою організації, практикою прийняття рішень та мірою відкритості, й відповідно, характером взаємодії (в тому числі інформаційної) державних органів з громадськістю. Так, радянській адміністративній системі, де панували підходи реагування постфактум на (економічні та соціальні) проблеми, цілком відповідає атмосфера монопольного порційного інформування населення та вибіркового надання права голосу. Тут про ЗГ як взаємодію під час прийняття рішень просто не могло бути й мови.

Реалізація ПР у західному світі співзвучна ідеалам “демократії співучасті”, потребі налагодження постійного діалогу з громадськістю на паритетних засадах, провокування

критичного мислення та обопільної відповідальності. Маємо на увазі суспільство, здатне самостійно визначати та оцінювати свої як індивідуальні, так і колективні потреби, їх співвіднесення, переглядати стандарти, норми, вірування, стереотипи, що заважають розвитку держави та особистості, мобілізувати себе заради досягнення (визначених самим суспільством) цілей.

Зазначимо, що ринок ідей як фундаментальна умова розвитку ЗГ зумовлює основний принцип їх реалізації: взаємозалежність попиту та пропозиції в інформаційній царині, - громадськість "дає запит" щодо того, на яку інформацію (який тип ЗГ) очікує, а державні органи реалізують свою політику згідно державних (в ідеалі) інтересів, але з врахуванням очікувань громадян. "Запит" формулюється не тільки, і не стільки внаслідок опитувань населення (адже відповіді провокуються вже самим питанням), скільки через експертні оцінки - важливою є взаємодія, діалог рівних в певному розумінні, компетентних партнерів. Саме незалежні (від влади в тому числі) самоврядні осередки громадянського суспільства, в яких кристалізуються певні інтереси й відтак відбувається відповідна спеціалізація, через своїх органічно сталих лідерів, які презентують знання своєї царини, здатні на рівних вступати в обговорення тих чи інших питань з владними структурами, а відтак спроможні брати на себе відповідальність. Відповідальність пов'язана у свою чергу із принциповою необхідністю дотримання визнаних громадськістю правових та культурних обмежень, що і утворює специфічні риси політичної культури країни. Поділ влади як розписаність ролей взаємодії згідно зі структурованими інтересами на всіх рівнях перетворює аморфний натовп, пасивне населення у єдину спільноту, політичну націю.

Політична комунікація не є однотипною і видозмінюється залежно від багатьох чинників, зокрема інституційних, політичних та медіа. Політичний режим та (політична) культура країни, рівень розвитку громадянського суспільства значною мірою визначають характер реалізації ЗГ.

Проблема налагодження взаємодії - проблема готовності сторін, що включає як психологічні, так і контекстуальні (економічні, правові, культурні, політичні) фактори, а саме: (1) очікування населення, потребу та бажання взаємодії, політичну структурованість, згуртованість навколо певних цінностей, обізнаність із відповідними питаннями тощо (власне, стан громадянського суспільства); (2) прозорість та підзвітність владних інституцій (налагодження демократичних механізмів управління); (3) вплив культурно-політичної еліти; (4) незалежні ЗМІ; (5) ресурсну (кадрову, матеріально-технічну, фінансову тощо) забезпеченість.

Аналіз названих характеристик в Україні дає можливість говорити про проблемність та певну недорозвиненість ЗГ.

Після проголошення незалежності "старі" кадри, виховані в душі "влади насилля" (зверхності щодо населення) та уникання відповідальності (й відповідно - самостійності під час прийняття рішень), тотальної таємничості й анонімності, вирощені на практиці "відписок" та "нові" романтики, які в принципі не визначали хід подій, але так чи інакше (під тиском хронічної недостатності ресурсів та невиписаності правил гри) були зосереджені на вирішенні загальних питань і в принципі недооцінювали проблеми менеджменту - певним чином продовжили практику взаємної ізоляції державних структур та громадськості.

В умовах лімітованої, епізодичної, непослідовної і несистемної комунікації підживлювалася пасивність, індіферентність українського суспільства, слабка політична пам'ять, самовідсторонення від політичного життя. Псевдо-активність суспільства ("походи" шахтарів "на Київ", мітинги на підтримку певних політичних сил, в тому числі за допомогою фінансової стимуляції її учасників тощо) вписується у загальний контекст відсутності дієвих правових механізмів реалізації "влади народу".

Водночас, вибори - 2002 засвідчили певну активізацію громадськості, провал пропагандистського типу інформування й успіх безпосереднього спілкування з населенням.

Одночасно намітилися зрушення і в управлінському процесі. Суттєвим є "розширення" розуміння ЗГ як можливості застосування різноманітних форм взаємодії, використання Інтернет, що певною мірою впливатиме і на зміст взаємодії, який, щоправда, залежить більшою мірою від політичної волі. Важливим фактором є (поки що поодиноким) практика розповсюдження "зелених книг" (дискусійних паперів щодо розвитку політики). ЗГ сьогодні передбачають здійснення постійних моніторингових суспільної думки, ЗМІ, проведення різного типу досліджень, організації

консультацій з населенням (зацікавленими групами); проведення наукових конференцій, семінарів, прес-конференцій, брифінгів, розміщення інформації в Інтернеті та інших ЗМІ, використання e-mail, "гарячих ліній", налагодження роботи громадських приймалень тощо. Наявні перші спроби використання реклами.

Процес інформаційної взаємодії залишається досить суперечливим. Зміна публічної риторики - обов'язковість апеляції до українських інтересів, посилення на потреби населення - не супроводжується "звітливими" механізмами перевірки, риторика часто виступає формальною "прикрасою" планів дій; залишається без належної уваги проблема "промоушну" українського (як захисту національних інтересів), проблема впізнання "свого" (нації) обличчя.

І хоча приймаються розпорядження щодо інформаційного супроводження реформ, видано укази щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади, існує практична (часто необгрунтована) недоступність, засекреченість значного обсягу інформації; залишаються "керованими" ЗМІ. Недостатнім є нормативне врегулювання інформаційної взаємодії, на часі прийняття законів та постанов, зокрема щодо адміністративних процедур, лобювання, про доступ до інформації про державні органи, вдосконалення тимчасового регламенту діяльності КМІ тощо.

Тож визначальними сьогодні є такі питання: чи готові ми переглянути систему цінностей, що сповідаються, визнати альтернативні способи оцінки ефективності, перейти на принципово нові методи управління тощо? Чи достатня політична воля державних діячів, чи сильні громадянські позиції суспільства? Час покаже.

Насамкінець зазначимо, пошук шляхів удосконалення державного управління та/або активізація громадянського суспільства неодмінно приводять до необхідності вирішення питання зв'язків із громадськістю, які в свою чергу діагностують як ефективність управління, так і стан суспільства. Україна сьогодні вчиться демократії, відповідно шукає свої моделі інформаційної взаємодії. Необхідною умовою розвитку на цьому шляху є забезпечення прозорості управління та реальних дієвих механізмів співпраці, яка здійснюється системно й послідовно за умови відкритості та здатності критичного мислення, чітко визначених інтересів та готовності до відповідальності.

*Лько КУЧЕРІВ,
заступник директора Програми "Партнерство за прозоре суспільство" (проект USAID),
випускник програми Інституту Кеннана*

Корупція і подальший розвиток України

Корупція стала однією з найбільших загроз подальшому розвитку України. Наша держава все більше набуває репутації однієї з найбільш корумпованих країн світу. Це відзначають міжнародні організації і визнають політичні лідери "Transparency International" - в 2001 році присвоїла Україні 83 місце з 91 можливого в рейтингу сприйняття корумпованих країн. За оцінками Світового Банку більше половини економіки держави перебуває в тіні.

Корупція проникає у всі сфери життя держави і як іржа, руйнує її зсередини. Скорочується рівень демократії, посилюються негативні тенденції в економіці. Держава стає все менш привабливою для міжнародного співтовариства, зокрема для інвесторів. Втрати від корупції можна порівняти лише з втратами під час військових дій.

На найвищому рівні - від президента до Верховної Ради - декларується необхідність боротьби з корупцією. Така боротьба повинна вестися в першу чергу у свідомості людей. Необхідно звести до мінімуму причини, що породжують корупцію, змінити загальний клімат у державі, створити атмосферу нетерпимості до корупції і хабарництва.

З метою дослідити ставлення громадян України до проблем корупції програма „Партнерство за прозоре суспільство” навесні цього року провела загальноукраїнське опитування громадської думки.

Наведемо основні результати опитування:

- У розумінні українських громадян існує неприйняття корупції, ставлення до неї як до аномалії;
 - близько половини громадян – 49% – вважають, що корупція – “це ганебне явище, яке не має ніяких об’єктивних підстав”.
 - більше половини – 56% – вважають, що “хабарі – це аморальне явище, неприпустиме будь-де і будь-коли”.
- Абсолютна більшість українців – 92% – вважають корупцію поширеною в Україні. З них 65% – “дуже поширеною” і ще 27% – “дещо поширеною”. Жоден з респондентів не відповів, що корупція “зовсім не поширена” у державі.
- Переважна більшість громадян – 72% – вважає, що за останні п’ять років корупція в Україні зросла.
- Більшість громадян – 62% – дає негативну оцінку боротьбі з корупцією в Україні.
- Протягом останнього року кожен третій українець (або його родич чи знайомий) давав хабара.
- Головним джерелом хабарництва є свідоме затягування виконання посадовими особами своєї роботи або взагалі невиконання її.
- Найчастіше з корупцією громадяни України стикаються у лікувальних закладах. Половина українців – 51% – протягом останніх 10 років доплачувала за “безплатну” медицину.
- Українці вважають, що неможливо подолати корупцію лише зусиллями влади.
- Брати участь у різних заходах громадських організацій, які мають на меті боротьбу з корупцією, особисто готові 22% громадян.

Оптимізм вселяє той факт, що в громадській думці домінує неприйняття корупції, ставлення до неї, як до аномалії. Це дає підставу планувати ефективні антикорупційні кампанії в Україні. В першу чергу позитивних змін можна досягти поліпшенням соціального клімату та підвищенням ролі громадян у прийнятті політичних та економічних рішень. Найкращі ліки від корупції – розширення прозорості дій влади через зміцнення громадянського суспільства та розширення свободи слова. Провідну роль в цьому процесі мають відіграти громадські організації. Їхній обов’язок - забезпечити громадський контроль над діями влади, залучити громадян до процесу прийняття рішень.

Подальший розвиток України як європейської цивілізованої держави неможливий без реального зниження рівня корупції. Необхідне поєднання політичної волі керівництва держави та ініціативи громадян і громадських організацій у подоланні цього лиха.

ДИСКУСІЯ

Олександр Дем’янчук

Доповіді, які ми заслухали у цій секції, можна було б об’єднати спільною назвою “Стосунки держави і суспільства в сучасній Україні”. Зараз переходимо до обговорення доповідей, до дискусії, яка полягатиме не лише у запитаннях до доповідачів та їх відповідях. Сподіваюся, ми торкнемося в обговоренні болючих проблем нашого суспільства і спробуємо накреслити шляхи їх розв’язання.

Тетяна Клишченко

Я маю запитання. Мені здалось, що якраз виступи наших колег не можна об’єднати. Деякі доповідачі говорили про стан посттоталітарний, новітньототалітарний, режимний стан нашого суспільства і про ті загрози демократії і псевдодемократію, яка сьогодні має місце. А от пані Іванна Ібрагімова сказала про готовність влади до діалогу. Мені здалося, що в цьому є певна суперечність. Наскільки я спостерігаю, ця готовність, як кажуть постмодерністи, тільки симулюється, вона демонстративна. Я дивилася сайти наших силових структур – фактично там

немає інформації, якою можна скористатись в роботі, наприклад. Вже ніби є сайти, вже є прес-конференції і вже виходить, наприклад, мер міста – пан Омельченко – до людей, але всією своєю політикою він демонструє роздратованість тим, що громадськість намагається втрутитися у вирішення конкретних, дуже болючих справ у місті Києві. Я навпаки бачу не просто неготовність, а драгівливість нашої влади, яка не хоче вести цей діалог.

Іванна Ібрагімова

Я сказала про фактори, які впливають і зумовлюють характер зв'язків з громадськістю, я сказала, що першочергова проблема – проблема готовності. Так, справді, наша готовність дуже часто має суто декларативний характер, але навіть це вже добре порівняно з тим, що ми мали в радянські часи. Бо тоді навіть не було не тільки цієї готовності, а й розуміння необхідності, наприклад, виходити до людей, як от пан Омельченко робить. Так, сьогодні він драгується з цього, але раніше йому і не потрібно було б це робити. Я сказала, що є два рівні цієї готовності – адміністративний і політико-ідеологічний. Готовність можна виміряти адміністративними важелями – наявністю зобов'язань, наявністю нормативних процедур, за якими оці можновладці повинні, зобов'язані, умовно кажучи, виходити до народу, спілкуватися з осередками громадянського суспільства. Я говорила про те, що є в нас непоганий, в принципі, закон «Про інформацію», але його треба вдосконалювати. В 2000 році була підписана постанова Кабміну «Про підготовку регулятивних актів», і там вперше в Україні було передбачено запровадження публічних консультацій з населенням, з громадянським суспільством під час підготовки нормативних актів. І в цьому питанні готовність вже можна якимось чином виміряти. Тобто вони змушені йти на певний діалог з громадськістю. Але ще рано говорити про те, що вони радо йдуть на цей діалог, особливо дотримуючись паритету з точки зору того, щоб громадськість ініціювала цей діалог. Існує очевидна проблема з регульованими засобами масової інформації. Ще одна проблема в тому, що і досі, не зважаючи на те, що в нас доступ до державної інформації нібито відкритий, інформація ніби доступна, але насправді дуже багато інформації засекречується, і наявний цілий масив конфіденційної інформації, яку керівники органів можуть засекречувати на власний розсуд. Тобто, проблем є немало, не можна говорити, що ми вже готові до спілкування, але це лише одна сторона медалі.

Ілько Кучерів

Я хочу сказати, що все-таки є позитивні практики, які дуже швидко стають все більше вживаними. Наприклад, громадські слухання – доволі модне заняття, що недавно з'явилося в Україні. А, насправді, це дуже ефективний механізм, який має під собою всі юридичні підґрунтя для того, щоб рішення були обов'язковими для влади. Наша програма допомогла провести громадські слухання в Дрогобичі з проблеми перевезення людей. Таке відбулося вперше. Зібралось більше 100 чоловік, які нарешті змогли всі разом сісти і поговорити про свої проблеми. Був мер Дрогобича, спеціально приїхали послухати мери Стебника, Трускавця. Їм цей захід сподобався, і вони продовжать цю практику.

Іванна Ібрагімова

Зараз ми говоримо про готовність. Готовність включає в себе бажання, вміння і реальну можливість, коли тобі інший не заважає. Так от, у нас, можливо, проблеми є з усім: з бажанням – якщо ми говоримо про можновладців, із вмінням у нас теж великі проблеми. Ось тут західні спостерігачі і громадянське суспільство мусили б підштовхувати владу до активної діяльності.

Антоніна Колодій

В мене спочатку коротеньке соціологічне запитання до пана Рарога насамперед. В одному з аргументів, який ви використовуєте щодо того, що в нас уже утвердився певний режим, про

природу його ми можемо далі дискутувати, ви наводите те, що більшість підтримує існуючий порядок речей. На чому це ґрунтується? Соціс-Геллап, я пам'ятаю, ще в 1999 році поставив таке запитання громадянам України – своїм респондентам: “Чи в правильному напрямі ідуть справи в державі?” Тоді 83% відповіло: “В неправильному.” Отже, як ми можемо вважати, що населення підтримує той режим чи той стан речей, який є в нашій державі?

Так само коротке питання до pana Кучеріва стосовно запитання, яке у вас було в анкеті: “Чи ви або ваші знайомі давали коли не будь хабара?” Мені видається, що оцей додаток – “ваші знайомі” – є дещо некоректною, тому що всі ми чули, що хтось щось давав, і інколи з цього виростає щось велике і страшне. Мені здається, що все ж таки в соціологів прийнято запитувати: “Чи ви, конкретно, давали або не давали хабарі?” Таке формулювання дає більш точні дані.

І ще запитання до pana Фісуна, воно вже більш методологічне і, може, потребує більшого роз'яснення. Що спонукало вас обрати нехарактерний для нашого політологічного дискурсу, можливо, більш характерний для російського, термін неопатримоніального розвитку, який не вписується ні в наші попередні політологічні дискурси, коли ми характеризуємо різні системи, ні в сучасний політологічний дискурс транзитологів. Я завжди кажу, що слова – це умовна справа: домовимось так називати – будемо так називати, аби ми добре суть розуміли. Але мені видається, що ваші винаходи в цій галузі можуть залишитись не затребуваними саме через оцей незручний, як на мене, термін.

Юрій Парог

Я б хотів нагадати, шановна пані Антоніна, що є питання і опитування. Так? Як професіонал ви це знаєте. На що посилаюся я? Я посилаюсь на результати досліджень, проведених Open Society Institute. Вони ставили питання таким чином: “Чи вважаєте ви прийнятною для суспільства ту систему відносин, в тому числі систему корупції, систему хабарництва, яка дає змогу вирішення якихось певних питань?” Близько 50 % сказали, що вони вважають це прийнятним. Щодо інших опитувань. На питання, чи вважають вони, що в державі справи йдуть нормально, більше як 80 % сказали, що не вважають. Спираючись ось на ці дані, результати багатьох досліджень, результати своїх спостережень, я дійшов висновку, що психологічно наш народ у своїй масі, поперше, не готовий до активної боротьби з цією системою. А по-друге, значна частина людей, в активній чи в пасивній формі, в принципі, підтримують цей механізм. Дехто намагається якимось чином вписатися в цю систему. Наприклад, коли всім відомого Павла Лазаренка запитали: “Що ж ви робите?” - він відповів: “А кожний з вас на моєму місці вчинив би так само”. Скоріше за все не кожний. Проте ми можемо орієнтуватися десь на 50 %. Це ті громадяни України, які є або пасивною, або активною опорою цього режиму. Я наголошую, або пасивною, або активною. З другого боку, його міцність і стійкість базується на тому, що відсоток громадян, готових до активних дій проти правлячого режиму для захисту своїх інтересів, ви ж знаєте, за опитуваннями менше як 10 %. Пасивність - це умова існування навіть слабкої влади. А наша влада далеко не слабка, вона вже організувалася, сформувалася, відпрацювала методи, в тому числі й ті, про які говорила тут шановна пані Іванна, - методи симуляції, методи дуже тонкого маніпулювання тощо.

Антоніна Колодій

У жодній революції і громадянській війні, історики підраховали, не брало більше участі більше, як 10% населення. Тож такий відсоток не треба недооцінювати.

Лько Кучерів

Питання формулювалось наступним чином: «Чи доводилось вам особисто (чи вашим близьким родичам та знайомим) давати хабара за останній рік?» Ми хотіли зібрати інформацію про те, як це уявляють. Тому включили в питання родичів, знайомих, тобто оточення респондента.

По-перше, треба сказати, що ті методи, які використовуються в сучасній транзитології, нині переживають певну кризу. Симптомом такої кризи і була, в тому числі, стаття Карозерса, яку вже згадував у перший день наш американський колега, - "Кінець транзитологічної парадигми". У чому полягає криза? Криза полягає в тому, що ті схеми і моделі переходу до демократії, які були вироблені на латиноамериканському, південно-європейському і східно-європейському матеріалі, не працюють на нашому пострадянському матеріалі. І Україна якраз входить в ту групу держав, у яких ці схеми не дістають свого повного підтвердження. У чому ж, коротко, недолік цих схем? Справа в тому, що після довгого домінування так званих структурних підходів на перший план у 1960 - 1970-і роки висунувся аналіз насамперед процедурних чинників демократизації, коли передусім аналізуються дії політичних еліт і альянси між ними. І цілим поколінням транзитологів основна увага приділялася саме діям основних політичних гравців згори, при цьому недооцінювалася роль політичної культури і деяких структурних фундаментальних характеристик суспільств, які не можуть реформуватися за якийсь дуже короткий період, і які впливають і все-таки перемелюють будь-які позитивні вектори змін. І мені здається, що пострадянські держави, які пройшли через досвід модернізації радянського типу, тобто створення потужного сектора промисловості початку 20-го століття з дуже специфічним робітничим класом, через колективізацію, мають певні характеристики, які впливають і видозмінюють ті схеми, які були вироблені не на вітчизняному матеріалі, а на увазі не на пострадянському.

Є досить цікаві розробки. Це, скажімо, модель делегативної демократії О'Доннела, це модель гібридних політичних режимів Шмітера і Карл, це різні варіанти авторитарних режимів. Трапляються назви - неототалітарні режими. Але мені здається, що основний недолік цих визначень полягає в тому, що вони відривають розвиток наших пострадянських держав від ширшого контексту переходу різних регіонів від традиційного чи напівтрадиційного суспільства до суспільства сучасного типу. Широкі історико-соціологічні дослідження і порівняльні історичні дослідження, які розвиваються і в історичній соціології, і в порівняльному аналізі історичного розвитку політичних режимів, показують певну наступність і певні моделі цих змін. Зокрема, теорія вибору досить ефективно може описати те, що відбулося в Західній Європі. А в Західній Європі демонтаж неопатриомоніальних практик відбувся дуже пізно. Концепція Роберта Даля про становлення поліархії в кінці 19 - на початку 20-го століття якраз і описує цей процес, коли в результаті ряду інституціональних реформ відбулася інсталяція сучасних механізмів політичної гри, заснованої на конкурентності і консенсусі політичних еліт, а неопатримоніальні практики були демонтовані. Тому мені здається, що, з одного боку, пострадянські держави мають специфіку, але з другого боку, їх можна вписати у загальний контекст, і не тільки, припустимо, азіатського чи латиноамериканського розвитку, а й західноєвропейського. Наприклад, те, що зараз робить Путін, це повторення того, що робили абсолютні монархи, припустимо, на початку нового часу - це бюрократизація і бюрократична реорганізація держави. Ідеологи освіти описували це як створення поліцейської держави, яка будується на певних законах і певних принципах. У своїх тезах я спробував викласти ці тенденції, які пов'язані із закінченням олігархічної ери і настанням зараз, на рубежі століть, нового тренда, який полягає в бюрократичній реорганізації і контролі, тобто зростанні так званої здатності і ефективності державного апарату за рахунок введення прозоріших практик.

Ігор Рибальченко

У мене є запитання, коротенька ремарка і, так би мовити, постанова до дискусії. Ремарка до всього цього діалогу з приводу рівня корупції. Я досить давно займаюсь різного роду ринковими дослідженнями. Не знаю, вибірку за якими критеріями ви брали для цього дослідження, але можу абсолютно впевнено сказати, що якби ми взяли вибірку не взагалі по населенню, навіть не по населенню якихось специфічних регіонів, а по населенню за ознакою економічної активності в нашому суспільстві, то процент хабародавців був би набагато і набагато більший, бо я впевнений на 98%, що в цій країні не можна робити ніякого бізнесу, не даючи або не беручи хабарів.

Питання до пані Олени. Ви сказали, що зараз боротись за владу будуть дві основні команди, причому перша – це команда реальної влади, яка володіє значним фінансовим інструментом, а друга – це команда формальної влади, яка має владні важелі і докладає звичні зусилля, вибачаюсь за неповну цитату. Чи могли б ви нам навести приклад команд першого типу? З моєї точки зору, цей чинник не зовсім підходить як основа для класифікації. І взагалі, здається, це все одна команда, в якій іде внутрішня боротьба.

Ігор Коваль

На доповнення до цього питання. Пані Олена, мені також дуже сподобалося це визначення – “владно-політичні команди”. Я відразу пригадала історію дворічної давності, історію боротьби пана Доренка з Лужковим на ГРТ, якщо ви пам’ятаєте, коли Доренко називав команду Лужкова “політичною ватагою”. Я хотів би запитати, використовуючи цю політичну лексику: чи не могли б ви персоніфікувати ці команди і, вже використовуючи місточок до спорту, сказати, хто старший тренер, хто капітан команди, хто в основному складі, хто, можливо, запасні гравці.

Ігор Рибальченко

Ну, хоча б, хто хазяїн команди.

Ігор Коваль

Це, звичайно, жарти. Але, можливо, ви все-таки могли б персоніфікувати.

Олена Лазоренко

Справа в тім, що я не гравець. І в даному разі я не буду персоніфікувати, і конференція цього не передбачає. Є досить багато різних ЗМІ, які персоніфікують, вимальовують різні кола, фото і так далі. Що стосується першої команди – фінансової, я маю на увазі крупних олігархів, які справді володіють досить потужними матеріальними багатствами в Україні і не лише в Україні. Я маю на увазі, не лише в Україні та в Росії, а і на Заході. Звичайно, все порівнюється. В нас вагомих олігархів, звичайно, менше, ніж, скажімо, в Росії. Проте для України, для нашої проблематики, про яку ми дискутуємо, це дуже важливо. Це фінансові олігархи. Все. Це досить приватна інформація, і я не буду переходити на персоналії в рамках конференції.

Ігор Рибальченко

Я дуже вдячний панам Олександрю Фісуну і Юрію Парогу, які досить переконливо і на глибокому фундаментальному науковому рівні, висвітлили питання, до яких кожен з нас так чи інакше мав дотичність. Якщо відкинути наукові терміни, то в країні панує неофеодальний режим. При чому префікс “нео” стосується лише технічних засобів, так би мовити, перекачування фінансових ресурсів і маніпулювання тим самим громадянським суспільством, якого в нас практично нема, і суспільною думкою, за допомогою таких інструментів як Public Relations. А якщо це так, а я впевнений, що це так, бо я бачив це теж з різних боків, то багато тем нашого зібрання дуже знижуються в своїх пріоритетах. Який сенс детально обговорювати ті чи інші нюанси суспільно-економічної ситуації, якщо ми маємо проблему стратегічного характеру. Або ми живимо в неопатримоніальному чи неофеодальному суспільстві, яке побудоване за принципом хазяїн-барон-вассал-холоп, і тоді не треба дискутувати навколо другорядних питань. Або це не так, і тоді, будь ласка, доведіть, що вони обидва не праві.

Олена Лазоренко

За основу своєї відповіді я візьму слова нашого президента. Взагалі я не дуже люблю посилаючись на його думку, але інколи він змушений говорити правду. Це вже не актуально і давно всім відомо, проте у його посланні до Верховної Ради вперше, між іншим, було дано самовизначення нереальності тих реформ, які проводились в Україні протягом його володарювання, і було сказано, що ми не є демократична держава, що перед нами тільки зараз стоїть питання правової реформи, формування громадянських стосунків і так далі. І, прошу вашої уваги, вже третього березня цього року пан Литвин, виступаючи на відкритті Верховної Ради, сказав, що для розвитку України найбільш реальною моделлю є мобілізаційна модель. Люди старшого віку і всі ті, хто знає добре історію, знають, що мобілізаційна модель розвитку була вже у нас за радянських часів. От і маємо. А ви кажете про персоналії, коли немає чіткості щодо того, що ж є метою розвитку нашої країни.

Олександр Фісун

У мене невелика ремарка з приводу корупції. Справа в тому, що, на мою думку, корупція у пострадянських державах відіграє дуже важливу роль. Її функція полягає у поповненні нестачі раціонально-легальних зв'язків громадянського типу, замість яких визначальну роль починають відігравати інші відносини. Корупція стикає інтереси різних сегментів суспільства між собою, і саме по каналах обміну ресурсів, по каналах клієнтарно-патронажних відносин і відбувається збирання суспільства в якусь єдину цілісність. І дослідження, які проводять фахівці з історичної соціології і порівняльно-історичного аналізу, показують, що в різних суспільствах при переході від напівтрадиційної системи до сучасних в тій чи іншій мірі зберігаються ось ці механізми неформального обміну ресурсами, неформальних вдячностей. Яку вони відіграють роль? У своєму виступі я якраз намагався підкреслити те, що в пострадянських державах, на жаль, ці відносини визначають правила гри, а в західних державах вони мають залишковий характер і перебувають десь на периферії. Хоча, остання мода наших чиновників і вищих офіційних осіб говорити: подивіться - і на Заході також є корупція, подивіться на Сполучені Штати Америки, подивіться на Францію - які там скандали навколо президентського оточення і політичних партій. Але при цьому забувається відмінність в мірі, в якій ці відносини впливають на суспільство, і відмінність у тих можливостях, які мають, припустимо, французькі політичні лідери, пов'язані з тіншовими касами, або німецькі політичні лідери (згадаймо скандал навколо Коля), і наші політичні керівники, у яких досі не диференційовано "моє" і "суспільне", сфера приватного і сфера державного.

Юрій Парог

Я б хотів зробити уточнення на продовження того, про що ви говорили, і дещо доповнити сказане. Було б цікаво проаналізувати і, можливо, знайти якісь серйозні дослідження з приводу таких неформальних зв'язків. Скільки цих кланів, грубо кажучи? Як вони структуровані? Тут є елемент регіонального поділу, галузевого і так далі. Я не зустрічав жодного такого дослідження по Україні, на жаль. Якщо б удалося розкласти це по полицях, багато чого тоді б прояснилося. Наскільки стабільні ці клани, причому, цікава не просто структура цього клану, а партнери, клієнти. Ось тоді, між іншим, політична мозаїка України була б більш випуклою.

Сергій Римаренко

В мене запитання до пана Юрія. Я, в принципі, згоден з його тезою про авторитарну-олігархічну систему. Можу тільки додати, що це власне є стара комуністична система, де адміністрація президента - ЦК, що керує, але не відповідає. Всім зрозуміло, що мала на меті опозиція, чи так звана опозиція, висуваючи тезу про перехід до парламентсько-президентської республіки, і всім також зрозуміло що мав на увазі президент, висуваючи ту саму тезу. А запитання в мене таке: чи

має якийсь принципове чи непринципове значення для оцієї авторитарно-олігархічної чи феодальної, чи як там її назвати, системи те, яка буде модель в Україні – парламентсько-президентська чи президентсько-парламентська? Оскільки теза про те, що при парламентсько-президентській системі буде більше демократії в умовах України з моєї точки зору зовсім не реально. Ну, а найкращою системою є монархія, але, коли монарх – найрозумніша людина у країні і живе задля неї. Отже, чи має принципове значення в існуючих умовах система влади в Україні?

Юрій Парог

Враховуючи все те, про що ми тільки що говорили, а також неформальний характер здійснення цієї влади, я думаю, принципового значення це не має. Однаково при будь-якому співвідношенні президент – парламент знайдуться канали, по яких можна буде маніпулювати.

Антоніна Колодій

У мене коментар. Ще з учорашнього дня я збиралася дещо сказати про перехідну систему. По-перше, я хочу засвідчити свою надзвичайну повагу до, як я назву зараз, харківської школи транзитології. Вона справді склалася, тому що ці люди з деякими відмінностями дотримуються приблизно одного напрямку, який можна охарактеризувати як певну школу. І це, звичайно, дуже добре. Для мене було приємним почути від пана Фісуна не тільки глибокий теоретичний розгляд проблем, які він порушив, але і те, що він залишив питання про перспективи розвитку цієї системи в найближчому майбутньому відкритими. Так я вас зрозуміла? Мені здається, якщо проникнути в суть тих трансформаційних процесів, які відбуваються, – чи ми перебуваємо в межах транзитологічної парадигми, чи ми використовуємо інший інструментарій – наша українська дійсність без кінця нам засвідчує: ми не можемо бути впевнені, що опозиція переможе, якщо вона буде в народі популярною, адже в нас немає демократії. Водночас ми не можемо бути впевненими, що переможе правляча сила. Останні вибори були доказом того, що попри усі технології, попри володіння олігархами величезними ресурсами, результати виборів для правлячої верхівки були несподіваними. Звичайно, після виборів стались довибори, але це є, так би мовити, гойдання вахти то в одну, то в іншу сторону, і це якраз є ознака нестійкості суспільної чи політичної системи. З чим я, наприклад, сперечалася б найбільше з тими, кого назвала харківською школою думки це з їхнім надмірним песимізмом. Це, можливо, не зовсім правильне тлумачення, – песимізм. Просто ми тут по-різному підходимо до оцінки того, що ж таке стабільний політичний режим. Стабільний політичний режим, на мою думку, – це не те, що ми спостерігаємо, що прийшов до влади Кучма, йому вдалось оволодіти ситуацією і, маніпулюючи елітою і, до деякої міри, громадською думкою, йому вдається втриматись при владі. Стабільність режиму ми бачимо в Білорусі, де фактично відсутня суспільно значима протидія цьому режиму, і тому вже навіть “Nations in transit” відносить цей порядок речей до більш-менш стабільних режимів. В Україні цього не спостерігається, тому я не згодна з тим, – і дуже рада, що і пан Фісун також не дотримується цієї точки зору – що в нас уже стабілізувався режим. І друге, я хотіла б сказати, що, на мій погляд, у межах цієї школи дуже багато вчених, і присутніх тут, і відсутніх, перебувають під занадто великим впливом російського дискурсу з проблем переходу і недооцінюють відмінність української ситуації від російської. Я не кажу, що ми зовсім інші, але в усякім разі Україна має різні регіони, і в різних регіонах ситуація виглядає по-різному. І не завжди ті парадигми аналізу, які найкраще відображають російську реальність, є найкращими для аналізу української реальності. І, нарешті, про транзитологію. Я не можу сказати, що вже абсолютно все перечитала, але вважаю себе доволі начитаною у транзитологічній літературі, а тому не згодна, що аж так вона не працює. Ми можемо міняти терміни, ми можемо вживати різні слова, але я ніколи не погоджуся з тим, що африканські моделі розвитку і парадигми їх аналізу підходять для України більше, ніж підходить латиноамериканські. Скажіть будь ласка, а чому ми не можемо до Латинської Америки застосувати ці патримоніальні чи неопатримоніальні терміни. Хіба там їхні еліти, диктатори мислять по-іншому, ніж у нас? Настільки по-іншому, що це вже наближає їх більше до Заходу, скажімо? Чому нам обов'язково треба брати взірці в Африці? Мені

видається, цей термін – патримоніалізм і неопатримоніалізм – повертає нас у таке глибоке минуле, що якщо це не так (я так почула у відповіді пана Фісуна, що навіть західні країни відреклися від цієї моделі, подолали наслідки такого мислення і таких моделей владарювання ще зовсім недавно), то тоді, може, хіба єдине, що допомогло б мені прийняти цю модель – окрема стаття, де б пояснювалися ці терміни у застосуванні до західного світу і до всього світу, в тому числі і до Латинської Америки. Я ніяк не хочу, щоб ми зовсім виключили проблеми демократизації, демократії, адже це мета, яка не тільки використовується у власних інтересах нашими теперішніми зверхниками, але це мета, яка записана в нашій Конституції, в наших основних законах. І якщо ми не будемо вважати, що за цим є якийсь реальний зміст, то ми взагалі підемо в нікуди.

Мирослава Антонович

Я теж належу до патологічних оптимістів, і тому завжди шукаю аргументи «за», а не «проти». А зараз проти того, що в нас авторитарно-олігархічний режим. Перші мої аргументи проти цього – це те, результати березневого референдуму 2000 року так і не були імplementовані. Це вибори, про що говорила пані Антоніна, ухвали нашого Верховного Суду всупереч тому, що очікувала влада і багато іншого. І мені здається, що зараз ми повинні наголошувати на тому і добиватися того, щоб все таки була пропорційна система виборів. У цьому я не зрозуміла думку пані Лазаренко: ви сказали, що ми не готові до пропорційної системи. Так?

Олена Лазоренко

Я сказала, що у тому стані, в якому перебувають нині партії, спочатку треба, на мій погляд, дуже серйозно зайнятись їх соціальною базою, – зміненням, пере структуризацією їхньої соціальної бази, а потім ставити питання про справді пропорційну систему. Становище, яке склалось у Верховній Раді після виборів, показало, яким чином, завдяки яким технологіям можна принципово змінити картину виборів. Тобто, я повністю за пропорційну систему, але за умови дещо зміненої ситуації.

Мирослава Антонович

Ситуацію вдалось змінити через те, що система пропорційна тільки на 50%. Саме тому її змінили, в результаті голос народу втратився.

Олена Лазоренко

Ні, зараз трошки не так. Справа в тім, що треба дуже суттєво, повторюю, змінити соціальну базу. Ви подивіться, хто сьогодні виступає під різними гаслами на різних мітингах – то не є чільні представники тієї чи іншої партійної, політичної сили. Це дуже серйозна проблема. І якщо сьогодні ми введемо в Україні пропорційні вибори, то одержимо той же результат, який маємо у Верховній Раді після останніх виборів. Буде знову переструктуризація, але не на користь демократичних сил. Сьогодні проблема партій дуже суттєва. Вони - сателіти, вони у більшості своїй обслуговують ті чи інші команди, а не є партіями зі своїми ідейними програмами, чіткими гаслами і визначеною метою. З партіями приблизно те саме становище, що з жіночими організаціями. «Жінки за Україну» очолює пані Орлик – значить в неї входять всі ті, хто працює в адміністрації, родичі, близькі. На жаль, так і в партіях. Дещо краще становище у деяких опозиційних партій, але там є інші дуже серйозні протидіючі механізми, які не дадуть їм зараз реалізувати пропорційний механізм.

Антоніна Колодій

Так чим погані були результати голосування за партії на останніх виборах?

Олена Лазоренко

Результати голосування були непогані, але ж їх переглянули у Верховній Раді, коли відбулась реструктуризація. Сьогодні, незважаючи на те, що опозиційні партії у значній мірі мали переваги, вони не стали провідною силою у парламенті. Ось про що ідеться.

Антоніна Колодій

Самі ж партії винні в тому.

Ігор Коваль

Багато з так званих партій - це не партії, а в кращому разі політичні клуби. Більш-менш партією можна назвати сьогодні комуністичну партію, соціалістичну партію. В усьому світі відомо, я не знаю, мабуть, в Україні також відомо, що СДПУ(о) називають не партією, а бізнес-проект. Про це говорять в усьому світі відкрито.

Антоніна Колодій

То дуже ж гарно, що якраз це і зрозумів народ краще, ніж політики.

Олександр Дем'янчук

Я хочу сказати до цієї розмови, що сьогодні газета "Факти" оприлюднила останні цифри розподілу по фракціях і "єдаки" зараз мають лише 7 п'ятиків, "Трудова Україна" має 36 п'ятиків, тоді як "Наша Україна" має 111.

Віктор Сусак

Можливо, від мене зараз повіє юнацьким максималізмом, якщо так іронізувати, мені здається, остання суперечка нагадує суперечку відносно того, що було спочатку - курка чи яйце. Тобто мене дещо дивує страх щодо впровадження системи, яка базується на виборах партій, тому що партії не готові. А як вони будуть готові, якщо вони не будуть зміцнюватись від виборів до виборів? Нема ж якогось інкубатора, який виховає ті партії. Мені здається, вони стануть на ноги тільки в реальних, а не у віртуальних умовах.

Ігор Рибальченко

Коли ви сказали про харківську школу, до якої я, звичайно, не належу, бо я не транзитолог, а скоріше практик, мене зацікавив такий, може, специфічний, а може, випадковий феномен. Коли харківська група починає називати хитрими термінами цей нефеодалний режим, який зараз встановився в Україні, шановне жіноцтво заперечує нам посиленнями на певні закони, законодавчі акти, навіть Конституцію. Можливо, це правильно. Але ми разів, мабуть, з 10, якщо не більше, чули, що законів багато, але вони не працюють. Щоб якось зблизити наші позиції, давайте зосередимось на критерії того, про що говоримо. Якщо це економічна частина життя пересічного громадянина, не маргінала, а громадянина України, досить спроможного і активного, тоді у нього є чіткий вимір. І кожен з нас може приміряти на себе, на своїх родичів або знайомих оцю економічну категорію - наскільки добре ми живемо. А якщо ми будемо вимірювати кількістю прийнятих законів, до того ж дуже не досконалих, то прогресу в нас не буде. Отже, потрібні критерії нашого розуміння економіко-політичної ситуації.

Захищаючи честь мундира юристів, все-таки хочу сказати, наполягти на тому що закони повністю не працюють, не можна. В нас є цифри офіційні за попередній рік: 2 мільйони справ закінчились судовим провадженням і десь 70-80% з них – на користь громадян. Я маю на увазі суди загальної юрисдикції. Це приклад того, що деякі закони працюють.

Олександр Фісун

Я хотів би відзначити, що політологія на початку 20-го століття якраз виникла як опозиція юридичному підходу до аналізу соціальної сфери. І політологи в Сполучених Штатах Америки вперше в кінці 19 - на початку 20-го століття почали вивчати не формальні механізми функціонування конгресу, а реальні зв'язки, реальні відносини, які склалися на ґрунті політичних відносин. І, до речі, Вудро Вільсон був одним з піонерів становлення американської політології. І досить ефективно й показово вдалося продемонструвати, що юридичний підхід і підхід до аналізу тільки конституціональних відносин не описує всієї реальності. І тому юридичне поняття держави змінилося поняттям політичної системи. Адже політична система - це ширше поняття, яке охоплює не тільки формальні відносини, записані в Конституції або в різних законодавчих актах, а й величезну кількість інших зв'язків, які є поза державою, але визначають функціонування політичного поля. І, можливо, ця відмінність оцінок - чи повний стакан, чи неповний - якраз і впливає з цих двох оптик - юридичної конституціональної і політологічної.

Антоніна Колодій

Перш за все, прошу пробачити мою емоційність: це обурилася моя феміністична натура. Ми ж не ділимося тут на харківську команду і жіноцтво, а ми є колегами. І харківських колег я всіх дуже шаную, тому хочу сказати: давайте говорити про аргументи, а не про те, хто до якої статі належить. Отже, що стосується аргументів. Я говорила про критерії того, що, посилаючись на деякі юридичні моменти нашої дійсності, на формально прийняті закони, можна вважати, що у нас стакан повний. Хоча я вважаю, що він далеко не повний, і на мою думку тут немає предмета для дискусій.

Що стосується партій. Я партіями багато займалася і маю публікації з цього приводу. Звичайно, партії у нас не сильні. Але те, що сталося з ними після виборів, і має бути предметом дослідження. Верхівка влади у нас поки що діє авторитарними методами. Ці авторитарні методи посилюються з певного часу. Я, наприклад, рахунок веду від 1996 року. Від цього року в у нас почалась деградація. Але є і сили, які цьому протидіють, і вони на останніх виборах заявили про себе як про серйозну протидію авторитарним тенденціям у нашій країні. Отже, іде боротьба, якщо простими словами сказати. А оскільки іде боротьба, то ми не можемо сказати, що режим сформувався, що стакан повний. Він зі знаком мінус, тобто, за нашою оцінкою це є авторитарний режим. Недавно мені довелося брати участь міжнародній конференції, де були присутні росіяни, білоруси, українці і декілька людей з Канади та Америки. Хто з усіх присутніх найбільше боявся висловити свою думку про правлячу верхівку? Хто б ви думали? Росіяни. Для мене це було несподіванкою. Вони уникали розмов про режим. А це говорить про те, на якому рівні перебуває ця система. Якщо людям не байдуже, що може стати відомою інформація, яку вони висловили за кордоном проти своєї країни, мені видається, що це є ознака недемократичності. Не приписуйте мені, будь ласка, того, нібито я вважаю, що якщо у нас є Конституція, то у нас уже є демократія. Цього я, звичайно, не вважаю.

Тетяна Клишченко

Хочу продовжити думку колеги і поставити питання Юрію Рарогу. Якраз на прикладі Росії, який щойно прозвучав. У вашому виступі я звернула увагу на думку, що для України був би зараз дуже корисний і прийнятний досвід, скажімо, "міцної руки". Ви це слово не вжили, але смисл був

такий, що потрібен рішучий лідер. Ми в кулуарах прокоментували, що він у цих умовах міг би багато чого зробити і швидко просунути країну. Тож коли я слухала, вже тоді в мене виникла паралель, що ніби нам пропонується досвід Росії. Чи не є, все ж таки, це небезпечно – в Україні проводити таку ідею, щоразу продовжувати думки симпатиків чилійського диктатора Піночета? Ще на початку перебудови лунали такі думки. А потім, після 1991 року, я пам'ятаю щоразу російські політологи висловлювались про те, що потрібна “міцна рука”, що це суспільство не можна випускати на демократичні вольності. Може все ж таки варто утримуватись від таких порад? Як ви думаєте?

Юрій Парог

Нагадаю, як я висловився. З мого погляду, в українському суспільстві поки що немає сил, щоб досить швидко ліквідувати цей політичний режим, цю політичну систему. І тому ми можемо сподіватися на сприятливий збіг обставин, скажімо, на перемогу демократичного кандидата на виборах. І в цьому разі він може використати авторитарні традиції суспільства до його реформування. Я також з великим побоюванням ставлюся до теорії “сильної руки”. Це справді дуже небезпечні ліки. Але з другого боку, якщо цей лідер розбирається в політичних законах розвитку суспільства, добре розуміє, що, власне, становить собою Україна, і як треба вирішувати її проблеми, він може використати і авторитарні традиції суспільства. Якщо говорити практичною мовою, він може досить швидко змінити офіційну політичну державну еліту. Це перевага? Перевага. Наскільки я розумію, зараз у нашому суспільстві мусується два прізвиська: Віктор Ющенко і Юлія Тимошенко. Інших кандидатів поки що не називають або називають у доповненні - Мороз як керівник парламенту, а Марчук як противага.

У відповідь шановній пані Антоніні від імені харківської делегації хочу сказати, що ми з великою повагою ставимося до львівських політологів і сподіваємося на плідне співробітництво. Також хотів би подякувати всім за жваву дискусію з приводу стабільності режиму. Я мав на увазі, що цей режим має великий потенціал виживання. Цей потенціал заснований, по-перше, на якості самих керівників - вони далеко не дурники, вони, можливо, не мудрі, проте дуже хитрі, і практичні завдання вони вирішують прекрасно. Прикладом є останні вибори, коли народ висловився одним способом, а вони змогли перед очима усього світу (до речі, до питання про те, авторитарний режим чи ні) забезпечити більшість у парламенті. Вона розпалося, так. Але в парламенті була більшість, яка обрала потрібну людину. Вони прекрасно вирішують такі практичні завдання. Це доказ, залізний доказ того, що режим авторитарний - на виду в усіх, порушуючи всі закони, вони добиваються свого. А те, що в цій країні є сила, яка протистоїть їм, є доказом того, що цей режим не тоталітарний, а авторитарний. Тому що тоталітарний режим не передбачає наявності опозиції, він так і називається. До якого виду належить цей режим? Він олігархічний, як я вже пояснив своє визначення, оскільки зараз немає чітко вираженого лідера. Його ще можна назвати керованою демократією, можливо так. Визначень багато. Колега назвав декілька десятків цих визначень. Визначення “бюрократично-мафіозний” підкреслює класову основу цього режиму - бюрократія як клас, який одержав свою економічну силу через владу, є його опорою, і мафія, яка визначає другу частину цього тандема і підкреслює методи, якими здійснюється економічна і державна політика. Такий цей режим. Тому визначення таке: авторитарний, олігархічний, бюрократичний.

СТРАТЕГІЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ГЕОЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

*Наталія ЛАКІЗА-САЧУК,
кандидат економічних наук, головний науковий консультант
Національного інституту стратегічних досліджень при Адміністрації
Президента України, випускниця програми CI (IREX)*

Глобалізація і проблеми формування соціальної політики в Україні

В умовах глобалізації національна соціальна політика країни вже не формується винятково політикою національного уряду. Вона прямо чи опосередковано зумовлюється соціальною політикою численних недержавних організацій, включаючи світові, наддержавними органами та наддержавними неурядовими агенціями. Ці організації, часто діючи в різних напрямках, формують зразки майбутньої світової та національної соціальної політики¹.

Ця політика також дедалі більше визначається всесвітньою економічною конкуренцією та соціальною політикою таких міжнародних організацій, як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Міжнародна організація праці та ін. Крім того, вона дедалі більше стає транснаціональною і головні рішення у сфері політики приймаються не на рівні урядів держав, а у світових банківських установах². Тому так важливо знати про цей взаємозв'язок, обираючи стратегії національного соціального розвитку та прогнозуючи очікувані результати.

Якщо у попередній період чільне місце у соціальній політиці посідали механізми перерозподілу доходу, через які працюючі особи утримували непрацюючих, то на сучасному етапі об'єднання виробничих процесів, ринків збуту та праці на міжнародному рівні приводить до набуття соціальною політикою транснаціонального характеру з усіма наслідками, що витікають з цього. Так, з метою підвищення міждержавної конкурентоспроможності зменшуються національні витрати на соціальний захист, заперечуються або ставляться під загрозу соціальні права громадян на національному рівні і т. ін. У той же час об'єднання зусиль міжнародних організацій щодо вирішення глобальних соціальних проблем, наприклад, проблеми біженців, які неможливо розв'язати силами однієї або декількох країн, дає позитивний результат у сфері захисту людських прав та забезпечення соціального захисту. Таким чином на сьогодні виникла можливість набуття соціальною політикою статусу ефективної глобальної політики, спрямованої не тільки на збереження суверенітету держав, скільки на втручання у світову економічну систему з метою піднесення добробуту населення планети³.

Соціальна політика та добробут національного населення все більше перетворюються на міжнародний бізнес. Світові стандарти та актуальні соціальні проблеми знаходять все більше відображення у програмах соціального реформування багатьох держав, у тому країн перехідного періоду. При чому ця група країн, в яку входить і Україна, при розробці своїх власних стратегій мають шанс не повторити помилки та прорахунки країн, які вже пройшли цей шлях, а вдосконалити, модернізувати найжиттєздатніші частини базової інфраструктури добробуту держав. Важливо також дослідити перешкоди, які виникли на їхньому шляху щодо кращого задоволення людських потреб.

Після десяти років незалежності Україна входить у новий період соціально-економічних реформ. Обидва останніх Кабінети міністрів проголосили соціальні проблеми були проголошені пріоритетними у їхній діяльності на найближчі роки. Однак, реформи будуть базуватися на соціально-економічній базі, набагато слабшій, ніж у 1991 році, і можна передбачити, що наслідки цих реформ у соціальній сфері будуть значно тяжчими, ніж у будь-якій країні Центральної та Східної

¹ Б.Дікон, М.Халс, П.Стабс. Глобальна соціальна політика. Київ, Основи. 1999. С.28.

² Там же, С.10.

³ Там же, С.20.

Європи. Як і в попередні роки більшість прийнятих законів та постанов виявилися недієздатними в зв'язку з відсутністю реальних механізмів їх виконання та контролю. Все більш явним стає необхідність залучення мережі трьохсторонніх інститутів управління, в яких реформи, підтримані урядом під час консультацій з представниками груп роботодавців та трудящих, могли б реалізовуватися в атмосфері консенсусу.

Реальна соціальна політика України повинна забезпечити відродження суспільства, посилення адаптаційних можливостей усіх груп та прошарків українських громадян. Головною метою такої політики на довгострокову перспективу має стати підвищення рівня життя населення та зниження рівня соціальної нерівності. Причому асигнування на досягнення поставлених завдань повинні випереджати витрати з бюджетів усіх рівнів на інші напрями. Досягти поставленої мети можна тільки в результаті докорінної модернізації економіки та економічних відносин, а це дозволить створити міцну базу для підвищення рівня життя громадян.

Економічна політика повинна бути спрямованою на створення в країні сприятливого підприємницького та інвестиційного клімату, проведення відповідної макроекономічної політики, що стимулювала б економічне зростання. Цьому сприятимуть і заходи, спрямовані на забезпечення рівних умов для конкуренції, захисту прав власності, зняття надлишкових адміністративних бар'єрів для підприємницької й інвестиційної діяльності, підвищення фінансової прозорості підприємств і організацій. Ключовим напрямом економічної політики має стати створення фінансової інфраструктури, що ефективно виконувала б функцію трансформації заощаджень в інвестиції. Податкова і митна служби повинні бути орієнтовані на створення ефективного співвідношення між стимулюючою і фіскальною роллю податків за рахунок зниження і вирівнювання податкового тягаря, спрощення податкової системи, зниження і максимальної уніфікації мит, зміцнення податкового і митного адміністрування.

Базова концепція соціальної політики має включати задоволення основних та рівноправних головних людських потреб – здоров'я, доходу, освіти, праці, житла, особистої безпеки. Враховуючи досвід інших країн, які перебувають на етапі економічних трансформацій, однак так само потерпають від соціальної кризи, соціальні реформи повинні спрямовуватися на створення комплексної, багаторівневої системи захисту населення.

У сфері соціального захисту. Реалізація запропонованої моделі соціальної політики потребує здійснення в найближчій перспективі наступних пріоритетних дій.

По-перше, потребує розробки і впровадження комплекс соціальних гарантій, які держава повинна надавати всім членам суспільства на мінімально прийнятному рівні для створення рівних стартових можливостей. Так, у рамках пенсійного забезпечення мова йде про соціальні пенсії і пенсії для інвалідів дитинства. Охорона здоров'я в обов'язковому порядку включає лікування соціально небезпечних хвороб, проведення профілактичних заходів і попереджувальних дій з охорони здоров'я на державному рівні. Масштаби безплатної освіти визначаються також у форматі мінімальних соціальних гарантій, рівень яких залежить від значимості конкретних видів інтелектуального потенціалу. Всі витрати щодо забезпечення мінімальних гарантій фінансуються з державного бюджету за рахунок податків.

По-друге, необхідно впровадити всеосяжну обов'язкову програму державного страхування від соціальних ризиків: втрата роботи, хвороба, старість, втрата годувальника. Набір страхових ризиків визначає законодавець. Головне джерело фінансування в цьому сегменті - фонди обов'язкового страхування, що формуються на базі страхових платежів роботодавця і робітника. Фонди діють винятково як страхові державні компанії, адаптуючись до змін у соціальній сфері. Нову роль відіграють профспілки, що представляють застрахованих робітників у всіх секторах соціального забезпечення, щоб захищати їхні права.

По-третє, потребують розробки та впровадження на різних рівнях різноманітні конструкції, що гарантують свободу реалізації інтересів тим громадянам, хто завдяки своїй достатній матеріальній забезпеченості потребують лише цієї свободи, а також захисту від кримінальних зазіхань і бюрократичної регламентації їхнього життя. Очевидно, що сюди входять насамперед соціальні послуги, що надаються на засадах платності, а також - недержавне пенсійне забезпечення і добровільне страхування усіх видів.

Головна умова соціальних реформ - їхня системність і взаємозв'язок із загальною стратегією соціальної політики. Не можна реформувати пенсійну систему або принципи захисту від безробіття, не змінюючи прожитковий мінімум і залишаючи в незмінному стані оплату праці.

У сфері оплати праці. Серед стратегічних напрямів реформування цієї сфери можна виділити наступні складові.

Перша компонента стосується радикальних змін в оплаті праці на основі істотного підвищення її рівня. Мінімальна заробітна плата не може бути нижчою прожиткового мінімуму. Разом із ростом мінімуму збільшиться не менш ніж у 2,0 - 2,5 рази і середня, досягнувши 150-200 доларів США.

Найважливіше місце займає розширення мінімального споживчого бюджету як основи мінімальної оплати праці, який повинен включати не тільки витрати на харчування, одяг, предмети тривалого користування, тобто традиційну структуру. У прожитковий мінімум повинні входити і більш високі, ніж сьогодні, податки і платежі з обов'язкового страхування, а також повна оплата житла і комунальних послуг. Подібна структура може розглядатися як модель "повного бюджету прожиткового мінімуму"; на першому етапі в доларовому еквіваленті він повинний складати не менше 30-50 доларів. Це є друга компонента реформування.

Третя компонента реалізує зменшення поляризації заробітної плати і прибутків. Співвідношення заробітків крайніх 10% робітників (децильний коефіцієнт диференціації) не повинно перевищувати 4-5 разів, тобто зменшитися приблизно у 2 рази. Про це переконливо свідчить світовий досвід. Для цього необхідно: а) ввести певні обмеження на ріст максимальних заробітків, насамперед на державних підприємствах; б) встановити "заборонені" податки для високих заробітків і прибутків, використовуючи досвід ряду європейських країн; в) ввести сильно диференційовані податкові шкали; г) ввести диференційовані шкали для тарифів з обов'язкового соціального страхування.

Зменшення диференціації в оплаті праці дозволить підвищити її рівень за наявності менших фондів як компоненти собівартості. Зміна ж податкових платежів і обов'язкових страхових внесків, збільшуючи частку, що виплачується робітниками, буде певним балансом підвищенню оплати праці.

Без росту оплати праці не можна не тільки трансформувати ринок робочої сили, але головне - перевести систему соціального забезпечення на ринкові рейки.

У сфері освіти. Першочерговим вважається забезпечення збільшення витрат на освіту й істотне підвищення її ефективності, створення умов для залучення у сферу освіти коштів із позабюджетних джерел. Доцільним вважається поетапний перехід до нормативного подушного фінансування вищої спеціальної освіти - принцип, що позитивно зарекомендував себе під час реформування сфери в інших країнах перехідного періоду⁴. Потрібно врахувати, що в процесі технологічної конкуренції розвинені країни і надалі будуть збільшувати витрати на освіту і єдиною можливістю для входження України в постіндустріальне суспільство є внесення могутнього інтелектуального компонента в усі сфери економіки, управління та суспільного життя, яке дало б можливість досягати відповідних з розвиненими країнами результатів при значно менших ресурсах. Загалом, йдеться про практичне використання інтелектуальної та інноваційної складових як стратегічних ресурсів довгострокового економічного зростання.

У цьому контексті нашій країні потрібно вирішити два стратегічних завдання: яким чином при відставанні за рівнем ВВП на душу населення від розвинених країн у 9 - 12 разів утримати та забезпечити розвиток освіти як основного елемента людського капіталу, та як при великій різниці в рівні освіти і в рівні виробництва ВВП на душу населення, при існуючій оплаті праці зменшити відтік за кордон найбільш освіченої та мобільної робочої сили, тобто зупинити забезпечення кваліфікованими кадрами найбільш багатих країн за рахунок українських платників податків.

Система освіти також повинна відігравати ключову роль в розв'язанні стратегічної проблеми консолідації ринку праці на основі ліквідації його структурних диспропорцій. Зараз вона орієнтована головним чином на забезпечення комплексності наданих знань та їх рівень, ніж на підготовку випускників до конкурентної боротьби на ринку праці, забезпечення їх зайнятості,

⁴ План дій Правительством Российской Федерации в сфере социальной политики и модернизации экономики на 2000 - 2001. Центр Стратегических разработок, 1999-2000 - сост. на сентябрь 2001 року.

розширення кар'єрних можливостей, сприяння структурним перетворенням в економіці, ефективне використання бюджетних коштів та задоволення платоспроможного попиту підприємств і сімей на освітні послуги. Неврахування конкретних потреб суспільства зумовило глибокі диспропорції в системі професійної освіти, у тому числі перетворення ряду вузів на "центри з підготовки майбутніх безробітних"⁵.

У вузах насамперед необхідно змінити структуру підготовки кадрів на користь спеціальностей, що визначають науково-технічний прогрес і мають попит на ринку праці. Важлива зараз також підготовка кваліфікованих робітничих кадрів і спеціалістів середньої ланки як фундамента суспільної стабільності в майбутньому внаслідок існуючої надлишкової чисельності кадрів з вищою освітою з певних спеціальностей.

Реформування охорони здоров'я. Державна політика в галузі охорони здоров'я повинна передбачати збільшення бюджетних витрат на охорону здоров'я одночасно із запровадженням страхової медицини. Слід забезпечити механізми перерозподілу частини коштів, отриманих від надання медичних послуг не першої потреби, на фінансування невідкладної медичної допомоги. Слід усвідомлювати, що звуження сфери та якості надання медичних послуг веде до значного збільшення витрат на подальше лікування захворювань, що зростають, або й непоправних демографічних наслідків. Тому, з метою підвищення ефективності соціальної політики на цьому напрямку, державне фінансування закладів охорони здоров'я повинне бути орієнтоване на розвиток профілактики та раннього попередження захворювань.

Протягом найближчих років необхідно вирішити завдання забезпечення розробки та фінансування Програми державних гарантій безплатної медичної допомоги, включаючи витрати на амортизацію устаткування і капітальний ремонт будинків і споруд. Це вимагатиме оптимізації структури медичних послуг, удосконалення нормативної бази, у тому числі розробки мінімальних соціальних нормативів забезпечення населення лікарськими засобами, а також підвищення ефективності організаційно-фінансових механізмів системи охорони здоров'я.

Найважливішим першочерговим заходом у сфері охорони здоров'я є розробка законів про медико-соціальне страхування та діяльність відповідних фондів. Їх прийняття закладе правові основи для забезпечення загальної доступності і підвищення якості послуг з охорони здоров'я в рамках об'єднаної системи медико-соціального страхування, а також дозволить завершити перехід до системи подушного принципу фінансування, домогтися повної реалізації програми державних гарантій надання населенню безплатної медичної допомоги і ввести діючі механізми контролю за виплатою допомоги щодо тимчасової непрацездатності.

Впровадження нових організаційно-фінансових механізмів припускає також забезпечення господарської самостійності і збільшення розмаїтості організаційно-правових форм медичних організацій, перехід до єдиних методів оплати медичної допомоги, підвищення дієвості механізмів координації керування охороною здоров'я, а також уточнення відповідних наглядових повноважень на національному та регіональному рівнях, процедур ліцензування і регулювання діяльності страховиків.

Розвиток фізичної культури і спорту. Особлива увага уряду України повинна бути приділена розвитку масової фізичної культури, спорту і туризму, включаючи розвиток дитячого і юнацького спорту, позаурочних форм занять фізкультурою і спортом, збільшенню числа доступних (без попереднього добору) змагань з масових видів спорту для усіх вікових груп населення. Необхідно реалізовувати програми розвитку фізичної культури і спорту серед інвалідів, дітей-сиріт, "важких" підлітків, хронічно хворих. Крім того, необхідно також зосередити увагу на програмах, спрямованих на подолання наркоманії, алкоголізму, паління, інших шкідливих звичок, де спортсмени змогли б поширювати власний досвід здорового способу життя.

Першочергові заходи потрібно спрямувати на: створення національної системи моніторингу, оцінки і прогнозування стану фізичного здоров'я населення; розробку фінансово-господарського механізму, спрямованого на послідовне впровадження програмно-цільових, контрактних та інвестиційних методів фінансування організацій і установ, які одержують бюджетні кошти, а також спортсменів високої кваліфікації; залучення в сферу фізичної культури і спорту коштів із позабюджетних джерел.

⁵ Жаліло Я.А, Лакіза-Сачук Н.М. та ін. Від соціального забезпечення - до соціальної політики. Київ: НІСД, 2001. С.

Соціальна підтримка населення. У основу реформ у сфері соціальної підтримки населення буде покладений принцип адресного надання соціальної помочі лише тим домогосподарствам, фактичні прибутки або споживання яких нижчі прожиткового мінімуму. Бюджетні ресурси для надання адресної соціальної допомоги будуть сформовані за рахунок скорочення бюджетних субсидій виробникам товарів і послуг, а також соціально невиправданих пільг і виплат, наданих різноманітним категоріям громадян. Пільги, що зберігаються для ветеранів війн та інвалідів, необхідно поступово перевести в грошову форму. Натуральні пільги і виплати, встановлені для окремих категорій державних службовців, військових і працівників правоохоронних органів, потрібно перевести у форму оплати праці і грошового постачання з бюджетів всіх рівнів. Потреби регіонів у фінансуванні адресної соціальної допомоги можуть бути централізовано покриті на основі показників частки бідних домогосподарств і глибини бідності. При цьому необхідно істотно розширити повноваження органів державної влади на місцях й органів місцевого самоврядування у визначенні пріоритетів щодо надання соціальної допомоги. Необхідно також вжити заходи, спрямовані на удосконалення механізму фінансування щомісячної допомоги на дітей.

Враховуючи важливість демографічної складової успішності подальшого соціально-економічного розвитку країни та катастрофічність демографічної ситуації в Україні на сьогодні та найближчу перспективу, необхідно розробити Концепцію демографічної політики України на період до 2010 - 2015 року, що є практикою деяких сусідніх країн, наприклад Росії.

Пенсійне забезпечення і страхування. За даними Стратегії подолання бідності реальний рівень пенсій знизився за останнє десятиріччя у 4 рази. Відповідно до завдань підвищення рівня життя населення поряд з підвищенням середніх зарплат потребують підвищення розміри пенсій. Першочерговими діями уряду необхідно передбачити поетапне їх зростання до 1,2 граничного співвідношення заробітків із застосуванням індивідуального коефіцієнта пенсіонера. Одночасно з метою підвищення фінансової стабільності Пенсійного фонду необхідно здійснити перехід до механізму підвищення пенсій, оснований на поєднанні індексації по інфляції і по заробітній платі. Потрібно також розглянути питання про необхідність поетапного коригування пенсійного віку, що запропоновано новим пенсійним законодавством.

Пропонується підготувати законопроекти, що забезпечать поступовий перехід до накопичувального фінансування пенсій, у тому числі дострокових, врахування накопичень на індивідуальних рахунках у системі державного пенсійного страхування, а також підготувати один з базових законів, що визначає види пенсій і умови їхнього надання за державним пенсійним страхуванням. Однією з найважливіших проблем сьогодні є ефективне використання накопичуваних коштів та їх збереження від інфляції та непередбачуваних фінансових крахів.

Розвиток житлово-комунального господарства. З метою посилення адресності соціальної підтримки населення в заходах усунення перехресного субсидювання і дотаційності житлово-комунального господарства надані житлові компенсації повинні забезпечити часткове відшкодування витрат на оплату житла і комунальних послуг малозабезпеченим сім'ям і гарантувати, що відповідні витрати кожної сім'ї за встановленим соціальним стандартом не перевищать 20 відсотків їхнього сукупного доходу.

Доцільно скоротити перехресне субсидювання комунальних послуг, що призведе до зниження тарифів на комунальні послуги для підприємств-споживачів. Необхідно реалізувати систему заходів для регулювання на муніципальному рівні тарифів підприємств житлово-комунального господарства, які є локальними монополістами, включаючи також впровадження практики відкликання концесійних договорів на управління об'єктами комунальної інфраструктури.

Вважається необхідним створення умов для залучення довгострокових приватних інвестицій у житловий сектор, створення кредитних і позикових механізмів їхнього використання громадянами, забудовниками, органами місцевого самоврядування.

Реалізація такої концепції перетворень соціальної сфери може стати основою стратегії соціальної політики України періоду глобальних трансформацій.

Ігор РИБАЛЬЧЕНКО,
начальник Управління аналізу і розвитку
Національного аерокосмічного університету "ХАІ",
випускник програми CI (IREX)

Стратегія інноваційного розвитку для України – від слів до справ. Адаптація досвіду США

Дослідження, покладене в основу цієї роботи, було проведене автором завдяки гранту Бюро у справах освіти і культури (ECA) Держдепартаменту США в рамках Акту підтримки свободи за програмою, адміністрованою IREX. Стаття відбиває тільки особисті погляди автора і не є офіційною точкою зору ECA та IREX. Автор висловлює глибоку вдячність співробітникам Відділу інженерної освіти і центрів (EEC) та Відділу міжнародних програм (INT) Національного Наукового Фонду США за допомогу, увагу і терпіння.

Дещо про стратегію взагалі. Прийшовши до економічного лексикону з військового, термін "стратегія" найчастіше вживається як пошук та втілення найбільш ефективного шляху досягнення якоїсь довгострокової (в даному разі економічної) мети. В цілому це так, але розмірковуючи про економічну стратегію України, економісти, політологи та можновладці, як правило, обходять цнотливою мовчанкою перший (і найголовніший!) етап стратегічних міркувань – визначення мети. Очевидно, що від того, яку мету ставить перед собою країна, власне стратегія, як спосіб досягнення цієї мети, може відрізнятись з точністю "до навпаки".

Також очевидно, що на етапі визначення мети наявні економічні умови та можливості хоча і повинні, безсумнівно, бути матеріалом для початкового аналізу, але більш важливу роль відіграють неекономічні фактори, до яких серед інших відносимо рівень амбіційності та пасіонарності суб'єкта визначення мети. Простіше кажучи: наскільки високі цілі визначає собі суспільство (країна, народ, або референтна група), наскільки сильною є внутрішня мотивація в їх досягненні цих цілей – настільки взагалі можна говорити про подальшу стратегію їх досягнення, та настільки високою є вірогідність цього досягнення. Перш ніж ступати на шлях до мети, треба щонайменш зрозуміти, яка в нас мета та наскільки вона нам потрібна. Останнє, крім іншого, означає, що наявні (завжди обмежені) ресурси повинні бути перерозподілені і сконцентровані на користь цієї мети, тобто заради прешорядної мети треба буде чимось (хоча б на деякий час) пожертвувати.

Зрозуміло, що для нашої країни, яка вже понад 10 років перебуває в стані стратегічної економічної невизначеності (для якої, звичайно, є досить об'єктивних виправдань), етап визначення мети є вельми актуальним. Не менш зрозуміло, що цей етап може (і повинен!) бути втілений тільки шляхом діалогу між усіма верствами суспільства, зважаючи, звичайно, на рівень соціальної відповідальності кожного з них. На жаль, можна констатувати, що на поточний момент суспільний діалог на цю принципово важливу тему майже не ведеться, якщо не зважати, звичайно, на декларативні заяви влади про побудову "соціально-орієнтованої ринкової економіки" та розрізнені дії окремих ентузіастів. Питання "Куди йдеш, Україно?" на сьогодні залишається без відповіді.

Який вибір у нас є? Експоненціальний розвиток науково-технічного прогресу останніх десятиліть надав глобальному постіндустріальному суспільству декілька принципово нових ознак, серед яких, зокрема, інтернаціоналізація виробництва та викликаний нею новий етап у міжнародному (глобальному) розподілі праці. Тепер процес виробництва розбивається не тільки "подетально", але й "пофазно", причому в окремі види виробництва виділяються такі фази, як фундаментальна наука і освіта (індустрія знань), прикладна наука (дослідження та розробки), управління та, власне, матеріальне виробництво. Причому в багатьох випадках перші дві фази відчутно домінують – знати як зробити вже важливіше ніж власне зробити. Прискорена зміна зразків як товарів кінцевого споживання, так і засобів виробництва на основі базових та прикладних наукових досліджень і є, власне, тим, що в останні роки називають "інноваційною економікою".

Аналіз нерівномірності глобального розвитку у відношенні до вищезгаданих нових фаз став основою спроб класифікації територій (країн та регіонів) за їх місцем у глобальній економіці. Одна з найбільш вдалих таких класифікацій належить Фернану Броделю. За Броделем, країни

світу розподіляюся на три ланки “центр – напівпериферія – периферія” відносно до свого місця в інноваційному процесі та розвитку його окремих фаз.

“Центр” складають регіони з домінуючим нематеріальним сектором економіки. Інтелектуальний та технологічний потенціал цих регіонів найбільший, тому країни “центру” спеціалізуються на науково-дослідних, науково-технологічних, інформаційних, управлінських та консультаційних видах діяльності. В окремий сектор виділяються інфраструктури. Частка третинного та четвертинного секторів економіки в “центрі” складає 60-70% ВВП. Вторинний сектор має 30-40% та представлений в основному так званими “авангардними” галузями з високим рівнем наукоємності та кваліфікації праці.

“Напівпериферія” представлена країнами з домінуванням (50-70%) вторинного сектора економіки. Причому індустриальне виробництво складається з “традиційних” галузей – ресурсовидобування, металургія, важке машинобудування, виробництво стандартної продукції масового споживання. По відношенню до нових технологій “напівпериферія” є, в основному, залежною від “центру”.

“Периферія” світового розвитку характеризується домінуванням первинного сектора економіки (аграрна спеціалізація, продаж природних ресурсів). Четвертинний сектор практично відсутній, третинний складається з дрібного кустарного виробництва, торгівлі, ремісницьких послуг.

Звичайно, класифікація Броделя не є досконалою моделлю світового розподілу праці, але її досить, щоб зрозуміти – у новому економічному розподілі світу “центр” має керівне становище завдяки інноваційному типу своєї економіки. І вже більш ніж досить, щоб Україна могла поставити для себе питання – де і ким вона хоче бути?

“Периферійним” донором природних ресурсів, який з радістю споживає високотехнологічні цяцьки, не завжди розуміючи, яку кнопку для чого натискати?

“Напівпериферійним” виробником, який ще може використовувати чийсь технології і завдяки цьому має сумнівну честь концентрувати у себе важкі та брудні виробництва, хоча й живе досить сито?

Чи все-таки зможе стати хоча б помітною серед країн “центру” та створювати нові технології, які в свою чергу створювали б нові ринки?

Чи є в нас шанс? Проаналізуємо стратегічні передумови створення інноваційної економіки в Україні.

Негативні фактори (звичайно, їх не можна назвати передумовами, але можна вважати своєрідними стимулами):

- обмеженість природних сировинних ресурсів;
- відсутність масштабного припливу інвестицій;
- машинобудівні гіганти за своєю природою не відповідають вимогам сучасної економіки і перманентно перебувають на грані виживання;
- низька конкурентоспроможність продукції високих ступенів переробки приводить до втрати ринків

Позитивні фактори:

- висока концентрація наукових, дослідницьких установ та технічних університетів;
- традиційно високий рівень базової освіти;
- високий інтелектуальний та підприємницький потенціал;
- можливість використання частини основних фондів промисловості для створення інноваційної продукції.

На думку автора, який досить добре знає ситуацію у вітчизняній науці, освіті та промисловості “зсередини”, об’єктивні передумови для створення інноваційної економіки в Україні є – наука, нарешті має шанс стати реальною продуктивною силою.

Чого нам не вистачає? Порівнюючи інноваційну ситуацію в Україні з ситуацією в так званих “технологічно розвинених” країнах, зокрема США, автор має сміливість заявити, що для створення інноваційної економіки нам не вистачає:

1. Власне розуміння цілі і, відповідно, пріоритетів – або ми хочемо зробити технологічний прорив світового рівня і тоді маємо сконцентрувати ресурси на напрямі

“головного удару”, або ми продовжуємо розпилювати і так невеликі ресурси і тоді продовжуємо збільшувати відставання від “центру”.

2. Розуміння ролі держави (перш за все – самою державою на всіх її рівнях) в організації інноваційного процесу. Справа в тому, що інноваційна економіка за своєю природою має не детермінований, а, скоріше, імовірнісний характер – на жаль не можна абсолютно впевнено передбачити, які саме дослідження приведуть до створення принципово нового продукту та раніше не існуючого ринку. Єдине що можна зробити (так і робиться) – створити середовище, систему підтримки наукової та інноваційної діяльності, систему відбору найбільш перспективних напрямів та проектів, яка б з максимальною імовірністю давала ринковий успіх інноваціям. Зрозуміло, що на початкових етапах (дослідження та розробки) цього процесу жоден бізнес, навіть венчурний, не буди грати на цьому полі – фінансування цих етапів є прерогативою держави.

3. З іншого боку, держава завжди, а особливо у випадку, коли вона є джерелом фінансування, тяжіє до авторитарного стилю взаємодії з реципієнтом. Потрібна протидія чиновницькому волонтаризму, втручання якого в наукову та економічну сфери скоріше знижують ймовірність успіху. Єдиним способом протидії є демократична самоорганізація наукового співтовариства, встановлення загальноприйнятних правил гри та чіткий розподіл компетенцій, чого нам зараз і не вистачає.

4. Системи створення конкурентного середовища в інноваційній діяльності на всіх її етапах. Справжня інноваційна економіка не може існувати в системі директивного управління “згори”, єдина можливість – створення системи стимулювання інноваційного процесу, що повинен початися “знизу”, з широкого загалу науково-практичних працівників, незважаючи на ступені, звання, посади та близькість до владних кіл. Інноватор – штучний товар і не піддається адмінресурсу.

5. Системної організаційної діяльності щодо створення нової інфраструктури інноваційної активності. Така інфраструктура має забезпечити взаємний обмін ідеями, можливостями, потребами і водночас започаткувати новий тип партнерської взаємодії між наукою бізнесом та державою.

6. На превеликий жаль, нам дуже не вистачає також бажання (а може й інтелектуальних можливостей) вивчати досвід розвинених країн у цій сфері, а також кадрів, які могли б достатньо професійно організувати і втілити нові форми організації інноваційного процесу.

Дещо корисне з досвіду США. Автору пощастило вивчати систему підтримки інноваційної діяльності у Сполучених Штатах на базі Національного Наукового Фонду (National Science Foundation), який є незалежним урядовим агентством і найбільшим спонсором фундаментальної науки у США (річний бюджет NSF дорівнює приблизно половині держбюджету України).

Слід зазначити, що у діяльності NSF знайшли найбільш наочне втілення базові принципи американської системи інноваційного розвитку країни, яких, фактично, є чотири: стратегія, конкуренція, демократія, партнерство. Незважаючи на зовнішнє протиріччя, саме ці принципи і створюють систему, результати діяльності якої відомі всьому світові.

- Стратегія: інновація (створення принципово нових, відсутніх досі технологій та галузей економіки на базі найновіших досягнень науки) визнається одним з найвищих пріоритетів держави і, відповідно, фінансується однією з перших.
- Конкуренція: жоден (за деякими винятками) інноваційний проект не фінансується державою на неконкурентній основі. Гроші – тільки кращим. Але кращим – гранти, а не кредити і не податкові пільги, які усюди є базою для корупції.
- Демократія: кращих визначає не чиновник, а саме наукове співтовариство. Анонімне рецензування інноваційних (дослідницьких) пропозицій за принципом “рівний – рівному” є основним принципом відбору.
- Партнерство: сучасний етап розвитку науки є етапом інтеграції. Найважливіші відкриття робляться на перехресті наук, найреволюційніші технології виникають на перехресті галузей економіки. Основою інновацій є взаємний обмін ідеями, потребами, можливостями тощо. Тому в США всіляко підтримується створення міждисциплінарних та міжрівневих консорціумів, проекти

яких мають досить великий пріоритет, бо мають більше шансів на успіх. Крім того, участь бізнесу у фінансуванні науки створює цілий ряд додаткових умов для успіху.

Одночасно, американський підхід до інноваційного процесу має системний характер, тобто покриває увесь спектр можливостей для виникнення та розвитку інновацій. Так, тільки в рамках NSF діє цілий спектр програм та проєктів, орієнтованих на різні ступені взаємодії науки, бізнесу та держави, різні ступені ризику в інноваційному процесі, різні типи бізнесу (включаючи малі інноваційні підприємства), різні ступені інтеграції фундаментальних та прикладних досліджень, навчального процесу та індустрії.

При цьому, якщо інституціональні основи забезпечення інноваційного процесу є досить сталими, то організаційні форми такої підтримки вельми різноманітні та динамічно змінюються відповідно до вимог часу, як це і має бути в інноваційному процесі.

Потреби національної економіки останніх десятиліть привели, зокрема, до того, що в стратегії NSF відбулося деяке "зрушення" в бік більш тісного співробітництва науки з практикою, тобто з промисловістю. На поточний час NSF здійснює підтримку цілому ряду структур, що працюють на базі дослідницьких університетів на різному рівні контактів з індустрією, а саме:

1. Науково-технологічні центри - Science and Technology Centers (STC);
2. Індустріально-університетські дослідні центри - Industry/University Cooperative Research Centers (I/UCRC);
3. Індустріально-університетські дослідні центри штатів - State/Industry/University Cooperative Research Centers (S/I/UCRC);
4. Центри інженерних досліджень - Engineering Research Centers (ERC);
5. Науково-інженерні центри дослідження матеріалів - Materials Research Science and Engineering Centers (MRSEC);
6. Програми створення і підтримки малого інноваційного бізнесу - SBIR/STTR.

Кожна з цих форм має свої специфічні особливості і механізми взаємодії, що найкращим чином відповідають поставленим перед ними завданням. В цілому ж, сукупність цих форм (центрів та програм) системно покриває практично весь спектр можливих потреб щодо взаємодії науки та промисловості країни.

Одну з цих форм - Центри інженерних досліджень - розглянемо трохи детальніше.

Центри інженерних досліджень, як приклад інноваційної структури нового типу.

Програма Центрів інженерних досліджень (ERC - Engineering Research Center), що здійснюється Національним Науковим Фондом США, є однією з найбільш складних, довгострокових та ефективних форм урядової підтримки науки в партнерстві з промисловістю. Ця програма була розпочата NSF в 1985 році відповідно до моделі, запропоновані Національною Інженерною Академією США.

Гасло програми ERC - "Партнерство заради конкурентоспроможності".

У найбільш узагальненому вигляді, основне завдання ERC полягає в підсиленні конкурентоспроможності національної промисловості в глобальному економічному оточенні шляхом:

1. Інноваційних досягнень наступної генерації в галузі інженерних систем шляхом інтеграції інженерних та інших знань.
2. Створення нової «командної» культури досліджень шляхом інтеграції різноманітних дисциплін, досліджень і освіти, академічних підходів і промислової практики.
3. Створення нової генерації випускників інженерних університетів, що більш ефективно інтегруються в промисловість і готові до інноваційної діяльності.
4. Розвитку партнерських відносин між промисловістю, академічним співтовариством і державою.

Центри інженерних досліджень, працюючи на базі провідних технічних університетів США, забезпечують спільне середовище для університетської науки й промисловості та спільні підходи, необхідні для зосередження зусиль на відкриттях наступної генерації в галузі складних інженерних систем, критично важливих для майбутнього нації.

Діяльність у рамках ERC зосереджується в галузі взаємодії і взаємного збагачення з одного боку наукової і дослідницької культури, що відзначається історично науковим інтересом і «тягою до відкриттів», а з іншого - інженерною культурою, що відзначається притаманними їй

інноваційними прагненнями. Така взаємодія приводить до синергетичного ефекту між “чистою” наукою, інженерним підходом і промисловою практикою, народжуючи нову якість.

ERC забезпечує інтелектуальну основу співробітництва промисловості з професорами і студентами технічних університетів для вирішення оригінальних, довгострокових наукових проблем, створення в цих галузях нових знань, що забезпечують постійне просування вперед в галузі нових технологій і оперативне виведення цих технологій у ринковий простір.

Крім того, ERC, як організаційна форма, інтегрує інженерну освіту та дослідження, інтегрує студентів у практику промислової діяльності, досягаючи завдяки цьому високого рівня їхньої практичної компетентності, а також широти і глибини знань, необхідних для успішної подальшої кар'єри сучасного фахівця. Взаємодія між дослідженнями і навчанням в ERC проводиться безупинно, забезпечуючи підготовку нових навчальних курсів, оснований на результатах досліджень, що проводяться.

Таким чином, випускники технічних університетів, що пройшли школу ERC, володіють необхідним високим потенціалом для значного вкладу в майбутнє економіки на різноманітних передових ділянках технічного прогресу і інноваційної діяльності.

Ідеологія ERC побудована на трьох визначальних принципах:

- дослідження,
- освіта,
- трансфер технологій.

1. Міждисциплінарні та системно-орієнтовані дослідження. Об'єднання різноманітних інженерних та наукових дисциплін і їхня орієнтація на вирішення фундаментальних дослідницьких проблем, критичних для технологічних досягнень наступної генерації, що зможуть посилити глобальну конкурентоспроможність індустрії. Унікальною рисою ERC є їхня орієнтація на інтегровані “інженерні системи”. Інженерна система, як відомо, складається з різноманітних компонентів, процесів і приладів, об'єднаних для виконання цільової функції. Аналіз і моделювання окремих компонентів або процесів без їхньої інтеграції в комплексні інженерні системи не є метою дослідної програми ERC.

2. Освіта, перепідготовка і просування нових знань. Підготовка нової генерації інженерів, що стануть нести далі культуру міждисциплінарного командного підходу в вирішенні проблем; що розуміють і поділяють індустріальні та ринкові перспективи досліджень та розробок; що добре підготовані для негайної і високопродуктивної участі в промисловій діяльності. Важливою складовою є активна діяльність ERC, спрямована назовні з метою втягнення викладачів і студентів інших навчальних закладів (включаючи середні школи) в дослідницькі та освітні програми ERC.

3. Співробітництво з промисловістю (і ширше – з бізнесом) та трансферт технологій. Підтримання високого ступеня готовності і бажання до співробітництва ERC і його промислових партнерів, включаючи процес трансферту технологій. Основний акцент у цій галузі робиться на тому, що дослідження, запропоновані та проведені в рамках ERC, відповідають потребам індустрії, і результати досліджень втілюються та апробуються у вигляді прототипів (або експериментальних зразків), створених для збільшення конкурентоспроможності національного бізнесу в глобальному ринковому оточенні. Програма ERC як обов'язковий елемент розглядає активну участь і довгострокове партнерство науки, промисловості та інших учасників.

Незважаючи на те, що в практичному втіленні кожний ERC є значною мірою унікальним, визначальними для всіх ERC є наступні характеристики:

1. Системне бачення шляху до створення інженерних систем наступної генерації, що дозволять кардинально змінити існуючі технології і підготувати до інновацій випускників інженерних університетів. Це бачення засноване, з одного боку, на розумінні тих фундаментальних міждисциплінарних досліджень, що будуть покладені в основу нового технологічного прориву, а з іншого – орієнтоване на широке практичне застосування в тих галузях індустрії, що є ключовими для підвищення інноваційної конкурентоздатності країни. Загальна схема стратегічних взаємовідносин окремих складових діяльності ERC між собою та з зовнішнім середовищем показана нижче.

2. Стратегічний план, що збирає воедино необхідні ресурси та фокусує їх на втіленні цього бачення.

3. Сильний лідер та мульти-дисциплінарна команда, готова до діяльності в рамках загального завдання.
4. Програма досліджень, що випливає із стратегічного плану і направлена на інтеграцію наукових, інженерних та інших досліджень, що забезпечують покриття всього діапазону діяльності від виробництва нових знань до стендових випробувань прототипу в рамках системного бачення.
5. Навчальна програма: а) що забезпечує сприймання студентами та аспірантами командної, міждисциплінарної та практично-орієнтованої культури досліджень; б) що імплементує результати досліджень ERC в нові навчальні курси для студентів і практиків; в) що привертає молодь (в тому числі учнів середніх шкіл) до діяльності в галузі інжиніринга.
6. Партнерство з промисловістю і практиками бізнесу в дослідженнях і освіті з метою забезпечення обміну знаннями, прискорення процесу трансферту технологій і поліпшення освітніх програм.
7. Широкі зв'язки з метою використання в діяльності ERC досвіду і знань колег і студентів з інших університетів для поглиблення можливостей ERC у досягненні поставленої мети.
8. Сучасна інфраструктура з лабораторних приміщень, обладнання, стендів, що дозволить розширити можливості для міждисциплінарних досліджень освітніх програм.
9. Істотна фінансова участь у програмі ERC університетів, промисловості та інших партнерів для забезпечення і підтримки діяльності ERC.

З моменту свого виникнення, програма Центрів інженерних досліджень відбиває новий стратегічний підхід до партнерства науки (здебільшого університетської), промисловості та держави, застосований Національним Науковим Фондом США. В деяких випадках до такого партнерства підключаються місцеві владні структури та інші урядові агентства. Нова стратегічна модель включає розвиток інтелектуального капіталу, інтеграцію досліджень та освіти, розвиток партнерства з використанням моделі "розподілені інвестиції, розподілені ризики, розподілені вигоди".

Таким чином, можна стверджувати, що в результаті 15-річного досвіду функціонування програми ERC, Національним Науковим Фондом США були успішно здійснені стратегічні ініціативи в галузі інтеграції досліджень освіти, довірчого партнерства з індустрією, створення розподіленої дослідницької інфраструктури та підвищення спроможності випускників університетів до участі в інноваційному процесі. Фонд спільно з промисловістю розробив і здійснив довгострокову програму інженерних досліджень і освіти, що веде в підсумку до появи технологій наступної генерації, нових виробничих процесів і інноваційних ринкових продуктів, що дозволяють США успішно конкурувати на світовому ринку високих технологій.

Автор має певну надію, що досвід США в цьому питанні буде корисний для творчої адаптації в тих країнах колишнього СРСР, де інноваційний розвиток стане основною стратегією економічного відродження (зрозуміло, припускаємо, що Україна буде прагнути вийти з структурної кризи в економіці і зайняти гідне місце серед технологічно-розвинених країн). В іншому разі, інноваційний розвиток може втілитися в Україні в надто своєрідному вигляді, де з тріади наука/промисловість/держава українською може залишитися тільки наука, власне та її частина, яку традиційно відносять до фундаментальної, тобто найбільш затратної. Практичні ж результати наукової діяльності будуть втілюватися на інших теренах. До речі, саме бажання дешево придбати результати базових наукових досліджень в неявній формі визначає вектори діяльності в Україні деяких зарубіжних інституцій.

Висновки. Україна ще має шанс перевести економіку на інноваційний шлях. Для цього потрібна прозора стратегія, концентрація ресурсів, та принципово нова інфраструктура державної підтримки інноваційного розвитку. Досвід США може бути доброю основою для творчої адаптації в Україні, тим більше, що американська модель останніми роками успішно втілюється в Росії.

Наприкінці наведемо слова George A. Keyworth'a II, який в 1985 році був радником Президента США з питань науки і який відіграв визначну роль у створенні програми ERC: Перше і головне – ми повинні використати наші фундаментальні досягнення швидше, ніж це зроблять інші. Ми повинні підвищити наші зусилля в сфері тих видів досліджень, які

перекидають місток між фундаментальними науковими дослідженнями та їхнім застосуванням. Такий вид досліджень – інженерні дослідження.

Література

1. Science – The Endless Frontier: A report to the President on a Program for Postwar Scientific Research.
Vannevar Bush, 1945, NSF reprint 1980, Washington, D.C.
2. National Science Foundation: a Brief History.
George Mazuzan, NSF Historian
National Science Foundation, 1990
3. Inventing US Science Policy.
William A. Blanpied
Physics Today, February 1998
4. Guidelines for Engineering Research Centers. A Report for the National Science Foundation by the National Academy of Engineering.
National Academy of Engineering,
Wash., D. C. 1984
5. University-Industry Research Centers in the United States.
Cohen, W., Florida, R., & Goe, W. R.
Carnegie Mellon University, Pittsburg, PA, 1994
6. Engineering Research Centers. Partnership with Industry and Academe for Next-generation Advances in Knowledge, Technology and Education.
Program announcement.
NSF, 1998
7. Managing the Industry/University Cooperative Research Center: A Guide for Directors and Other Stakeholders.
Denis O. Gray, S George Walters,
Battelle Press, Columbus, Ohio, 1998
8. Industry/University Cooperative Research Centers: Model Partnerships
NSF 93-97,
9. The New Engineering Research Centers: Purposes, Goals, and Expectations
Commission on Engineering and Technical Systems
National Academy Press, Wash. D. C., 1986
10. An Assessment of the National Science Foundation's Science and Technology Centers Program
Committee on Science, Engineering and Public Policy
National Academy Press, Wash. D. C., 1996
11. Technology Transfer Systems in the United States and Germany: Lessons and Perspectives.
H. Norman Abramson, Jose Encarnacao, Proctor P. Reid, and Ulrich Schmoch, Editors,
Fraunhofer Institute for Systems and Innovation Research, National Academy of Engineering
National Academy Press, Wash. D. C., 1997
12. Challenges to Research Universities
Roger G. Noll, editor
Brookings Institution Press,
Wash. D. C., 1998

Володимир АНДЕРСОН,
кандидат географічних наук, доцент Одеського національного
університету, випускник програми RSEP (Інститут Кеннана)

Геоменеджмент і геомаркетинг як інструменти запровадження регіонального розвитку в умовах ринкових перетворень в Україні

Вступ. Останні десятиліття ХХ і початок ХХІ століть відзначаються посиленням інтересу наукової громадськості до регіональної проблематики. Це зумовлено тим, що процес глобалізації економіки, який розпочався у другій половині минулого століття, викликав до життя інший не менш значущий процес – регіоналізацію. Нині можна говорити про те, що характерною ознакою новітньої історії є два рівнобіжних і взаємозалежних процеси: глобалізація і регіоналізація.

Найважливішого значення набула проблема *регіонального розвитку*, тому що саме через розвиток окремих регіонів відбувається підключення національних економік до світової глобальної економіки. Економісти називають такі регіони «воротами у глобальну економіку», і між цими регіонами вже розгорнулася гостра конкурентна боротьба за місце «під економічним сонцем» [5, 9].

Ефективними інструментами запровадження регіонального розвитку в умовах загострення геоекономічної конкуренції мають стати *геоменеджмент* і *геомаркетинг*.

Можна виділити, принаймні, чотири обставини, що викликали появу й зумовлюють можливість широкого практичного застосування цих нових категорій регіональної економіки (точніше - регіональної науки):

1. Зростання числа суб'єктів господарювання, що одержали право самостійно здійснювати територіальне планування і управління своєї господарської діяльності. Це особливо характерно для економік перехідного типу, які характеризуються появою (відновленням) інституту приватної власності на землю, а також зростанням кількості самостійних підприємств і фірм, що надають територіально-розподілені послуги (в англійській літературі для них почали використовувати спеціальний термін - «location-based service»). У цій ситуації геоменеджмент і геомаркетинг виконують функції забезпечення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання за рахунок раціональної просторової організації виробництва і ринку збуту товарів (послуг).

2. Загострення конкуренції на ринках товарів і послуг, що призводить до необхідності розглядати просторовий фактор як один із ключових резервів підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання. В умовах, коли всі інші можливі ресурси підвищення конкурентоспроможності (технологічні, організаційні, соціальні) вже майже вичерпані, резерв раціональної просторової організації виробництва і розподілення стає провідним, і може забезпечити суттєвий економічний ефект. У цьому зв'язку географічний простір (географічне середовище) може розглядатися як важливий різновид виробничого ресурсу (*ресурсо-товар*), що претендує на роль самостійного об'єкта менеджменту і маркетингу.

3. Розширення прав і зростання самостійності місцевих органів влади зумовлюють необхідність переходу від територіального управління, яке фактично виконує лише функції адміністрування за територіальною ознакою, до географічного менеджменту, що містить у собі такі додаткові функції, як територіальне планування, географічна експертиза, регіональний маркетинг, геоаудит та ряд інших. Геоменеджмент і геомаркетинг є ефективними інструментами реалізації концепції сталого розвитку на місцевому та регіональному рівнях.

4. Поява нових інформаційних технологій збору, збереження, обробки і поширення географічної інформації, що забезпечує можливість організації територіального соціально-економічного моніторингу. Такий моніторинг дозволяє контролювати процеси територіальної організації і самоорганізації виробництва і споживання, як на рівні фірми, так і на рівні цілого регіону. Географічні інформаційні системи (ГІС), супутникове позиціонування (GPS), дистанційне зондування, автоматизоване картографування, мобільний зв'язок та Інтернет складають сучасну технологічну основу геоменеджменту, що дозволяє ефективно здійснювати функції територіального планування, управління і моніторингу [4].

1. Логіко-концептуальні основи поняття «геоменеджмент»

З огляду на новизну понять геоменеджменту і геомаркетингу, розглянемо більш детально їхні логіко-концептуальні основи (логічну етимологію цих понять).

Як базові категорії для визначення й аналізу поняття «геоменеджмент» ми пропонуємо використовувати загальнонаукові категорії «об'єкт» і «предмет». Таким чином, можна сформулювати дві принципово різні концепції геоменеджменту, засновані на різному тлумаченні (вузькому і широкому) понять «об'єкт менеджменту» і «предмет менеджменту».

А. Об'єкт геоменеджменту (*об'єкт* трактується у вузькому значенні) складають тільки природні ресурси й умови, а предмет (*предмет* трактується в широкому значенні) – весь спектр задач планування і управління природокористуванням. Поняття «геоменеджмент» у разі випадку практично збігається з поняттям «управління природокористуванням у ринкових умовах». При цьому префікс «гео-» замінює тут не прикметник «географічний», що акцентує просторовий аспект, а скоріше має відношення до поняття «георесурси – природні ресурси й умови Землі». Отже, у даній концепції геоменеджменту етимологія цього поняття цілком будується на базі категорії «об'єкт».

В. Об'єкт геоменеджменту (*об'єкт* трактується в широкому сенсі) виступають природа, господарство і населення, а предметом (*предмет* трактується у вузькому значенні) – управління територіальною (просторовою) організацією суспільства. Поняття «геоменеджмент» тут збігається з поняттям «територіальне планування і управління в ринкових умовах», а префікс «гео» заміняє прикметник «географічний», підкреслюючи важливість саме просторового підходу (аспекту). Таким чином, етимологія поняття «геоменеджмент» у цій концепції будується на базі категорії «предмет» (див. мал.1).

Зв'язок зазначених концепцій геоменеджменту з родовим поняттям «менеджмент», а також їхнє співвідношення між собою добре ілюструє мал.2.

У нашій статті прийнята друга концепція геоменеджменту, тому що вона найбільше відповідає *проблематиці регіонального розвитку* в силу комплексного характеру «об'єкта» – територіальних систем «природа-господарство-населення».

Отже, під *географічним менеджментом (геоменеджментом В)* ми розуміємо *процес управління територіальною (просторовою) організацією продуктивних сил, громадського життя і довкілля з метою одержання економічних, соціальних, екологічних і синергетичних ефектів (у т.ч. ефекту сталого розвитку)*.

2. Види географічного менеджменту

Використовуючи категорії «об'єкт управління», «ціль управління» і «суб'єкт управління» можна виділити наступні види географічного менеджменту:

За ознакою «об'єкт управління»:

- географічний менеджмент *природокористування* (територіальне планування і управління природокористуванням у ринкових умовах);
- геоменеджмент *господарської (економічної) діяльності*;
- геоменеджмент *населення* (демографічних і соціальних процесів);
- геоменеджмент *організацій (установ)* (планування і управління територіальною структурою організації і розміщенням її персоналу).

За ознакою «ціль управління»:

- *економічний* геоменеджмент (ціль - одержання економічного ефекту, зокрема, прибутку);
- *соціальний* геоменеджмент (ціль - досягнення соціальних ефектів, зокрема, підвищення рівня і якості життя населення);
- *екологічний* геоменеджмент (ціль - досягнення екологічних ефектів, зокрема, збереження довкілля і біорізноманіття);
- *комплексний* геоменеджмент (ціль - одержання синергетичних і мультиплікативних ефектів, зокрема, ефекту стійкого розвитку).

За ознакою «суб'єкт управління»:

- геоменеджмент на *індивідуальному* рівні (суб'єкти – фізичні особи, що здійснюють територіальне планування своєї просторової поведінки, зокрема, комівояжери);
- геоменеджмент на рівні *фірми* (підприємства, установи);
- геоменеджмент на рівні *місцевих органів влади*;

- геоменеджмент на рівні держави;
- геоменеджмент на рівні неурядових організацій;
- геоменеджмент на рівні міжнародних організацій.

3. Рентні і мультиплікативні ефекти розміщення як об'єкт географічного менеджменту

Якщо розглядати територію (за Е.Б.Алаєвим – геоторію [1]) як обмежений природний ресурс – просторовий базис розміщення суспільства, то можна застосувати “рентний” підхід для з'ясування процесів використання географічного простору і географічного середовища в умовах глобалізації. Наша ідея полягає у тому, що в умовах глобалізації економічних процесів і фінансових ринків інвестори (які вже мають міжнародний, транснаціональний статус) і “власники” територій (уряди країн, органи місцевого самоврядування) вступають у відносини, що є аналогічними відносинам землевласників і капіталістів-орендарів у класичній схемі земельної ренти, розробленої К.Марксом [3]. Тому, на наш погляд, можна говорити про *географічну (регіональну) ренту*, яка виникає в процесі використання “регіонального середовища” у вигляді розміщення там інвестицій, запроваджених в результаті гео економічної конкуренції інвесторів (цікаві приклади з цього приводу можна знайти у [7, 9]).

Диференціальна географічна (регіональна) рента А виникає завдяки різниці між економічними умовами господарювання у “найгірших” регіонах (регіонах з поганими умовами господарювання) й індивідуальними умовами господарювання у “кращих” та “середніх” регіонах (регіонах із сприятливими умовами господарювання). Монополія на “регіональне середовище” як на місце господарювання дає можливість інвесторам у “кращих” та “середніх” регіонах одержувати надприбуток, частина якого залишається власникові території у вигляді податків за використання цього “регіонального середовища”.

Диференціальна географічна (регіональна) рента В виникає в процесі послідовних капіталовкладень в економіку окремого регіону. Це “вторинна” рента, яка зумовлена запровадженням розширеного виробництва і фінансування у пріоритетних регіонах. Вона характеризує концентрацію капіталу (інвестицій) в одному і тому ж регіоні, замість розподілення його між різними регіонами.

Причина як першої, так і другої форми диференціальної географічної (регіональної) ренти міститься у монополії на “регіональне середовище” як місце розміщення капіталу (інвестицій) та економічної діяльності. Суб'єкти цієї монополії – національні, регіональні і місцеві уряди, які є юридичними господарями відповідних територій.

Абсолютна географічна (регіональна) рента утворюється завдяки тому, що географічний простір є обмеженим (кількість регіонів гранична), і в умовах загострення гео економічної конкуренції інвесторам доводиться залишати частину капіталів у “найгірших” регіонах. Низька економічна ефективність господарювання у таких регіонах перекривається прибутком, одержаним від “найкращих” регіонів.

Окрім диференціальної регіональної ренти А існує *диференціальна географічна рента А за місцем розташування (локалізації)*. Ця рента виникає внаслідок різниці у розташуванні окремих місць (ділянок) території відносно ринків збуту, транспортної мережі, інфраструктури тощо.

У процесі географічного менеджменту треба враховувати особливості утворення географічної ренти різних типів, уміти її кількісно оцінювати і прогнозувати.

Важливе значення для геоменеджменту має знання *мультиплікативних ефектів розміщення*. Мультиплікативний (посилюючий або гальмуючий) ефект розміщення виникає завдяки впливу певної сукупності просторових факторів (мультиплікаторів) на об'єкт, що розміщується, і навпаки (через зворотний зв'язок). Таким чином, ефект розміщення (економічний, соціальний, екологічний) певного об'єкта в різних місцях буде різним. В систематизованому вигляді всі можливі ситуації виникнення мультиплікативних ефектів розміщення можна представити у вигляді таблиці.

Таблиця 1
Класифікація мультиплікативних ефектів розміщення

Мультиплікативні ефекти розміщення						
Суб'єкти мультиплікативних ефектів:						
Сфера виробництва			Сфера споживання		Сфера охорони довкілля	
Фактори (мультиплікатори):						
Рівень розвитку виробничої інфра-структури	Нормативно-правова база бізнесу	Трудові ресурси	Природні умови і ресурси	Ємність ринку товарів виробничого призначення	Ємність ринку споживчих товарів	Сталість екосистем до антропогенних впливів

4. Функції, методи і технології географічного менеджменту

До основних (базових) функцій геоменеджменту належать: планова, облікова, аналітична, контрольна і прийняття просторових рішень.

Планова функція геоменеджменту реалізується в процесі *територіального планування*, що може мати кілька просторових рівнів (наприклад, рівень землевпорядного проектування, рівень містобудівного і районного планування, рівень регіонального планування) і ступенів оперативності (коротко-, середньо- і довгострокове територіальне планування). При цьому поняттю «стратегічне планування» може відповідати таке поняття, як «регіональна політика», а поняттю «бізнес-планування» - поняття «планування використання території».

Облікова функція геоменеджменту передбачає *збір, обробку і збереження просторово-розподілених даних* про територіальні системи «природа - господарство - населення», усієї доступної інформації про використання географічного простору і географічного середовища. Для розв'язання цих завдань можуть бути застосовані сучасні інформаційні і телекомунікаційні технології – географічні інформаційні системи (ГІС), супутникове позиціонування, дистанційне зондування, мобільний зв'язок, Інтернет тощо.

Аналітична функція геоменеджменту складається з *передпланового аналізу використання території* (у загальному випадку – географічного простору і географічного середовища). Головне завдання тут – з'ясувати ступінь раціональності (ефективності) використання географічного простору та особливостей географічного середовища, причому критеріями ефективності можуть бути різні економічні, соціальні, екологічні і комплексні нормативи і показники (в залежності від цілей геоменеджменту). В результаті такого аналізу, географічні дані перетворюються на географічну інформацію, на основі якої приймаються просторові рішення.

Контрольна функція геоменеджменту здійснюється у вигляді *територіального соціально-економічного моніторингу*. Головною особливістю цього моніторингу (і його відмінністю від традиційного моніторингу навколишнього середовища) є використання концепції *соціально-економічного простору* (поряд з концепціями фізичного й економічного просторів). Технологічну основу моніторингу становлять географічні інформаційні системи, регіональні системи управління базами даних, сучасні телекомунікаційні технології.

Функція прийняття рішень у геоменеджменті представлена у вигляді процедури *прийняття просторових рішень*, тобто рішень про той чи інший варіант використання географічного простору (найчастіше – території) шляхом вибору відповідних місць розміщення виробництва і надання послуг, центрів обслуговування населення, місць поховання відходів, створення національних парків і резерватів, рекреаційних зон тощо. Ця функція може бути ефективно реалізована за допомогою сучасних інформаційних технологій – інформаційних систем підтримки просторових рішень (в англійській літературі для неї використовується термін SDSS - Spatial Decision Support Systems [4]) і систем підтримки (територіального) планування (PSS - Planning Support System [8]).

Перелік основних функцій геоменеджменту можна істотно розширити, включивши до нього такі додаткові функції (технології) сучасного менеджменту, як *маркетинг, експертиза, аудит, інжиніринг, логістика, консалтинг* (до них всіх можна додати префікс *гео-*).

Методи і технології, що використовуються в географічному менеджменті, можуть бути згруповані у такий спосіб:

А. Методи і технології *географічного опису*:

- методи спостереження і вимірювання;
- методи візуалізації;
- географічні інформаційні системи;
- географічний моніторинг.

Б. *Просторовий аналіз і моделювання*:

- статистичний аналіз і соціально-економічна геостатистика;
- оптимізаційне моделювання (просторова оптимізація);
- імітаційне моделювання (просторова імітація);
- просторовий аналіз і моделювання в ГІС;
- математико-картографічне моделювання.

В. Методи і технології *прийняття просторових рішень*:

- методи теорії багатокритеріальних рішень;
- інформаційні системи підтримки просторових рішень;
- інформаційні системи підтримки територіального планування.

5. Геомаркетинг

Геомаркетинг (геометричний маркетинг) - одна з найважливіших складових геоменеджменту, яка має велике самостійне значення. Поняття геомаркетингу можна розглядати в рамках трьох різних концепцій.

По-перше, під геомаркетингом можна розуміти географічні аспекти класичного маркетингу, зокрема процедури *географічної сегментації ринку* і *географічного позиціонування товару (послуги)* [2]. По-друге, геомаркетинг можна трактувати як *маркетинг місця* і, зокрема, *маркетинг регіону* [6]. По-третє, геомаркетинг можна розглядати як *маркетинг географічних знань і технологій*.

Найбільший інтерес з погляду проблематики регіонального розвитку представляє друга концепція геомаркетингу, тому що в ній робиться акцент на пошук способів розвитку економіки регіону шляхом його (регіону) *просування як товару*, з метою залучення уваги потенційних інвесторів. Фактично тут в як товар виступає *регіональне географічне середовище*, яке інвестор «купує», розміщуючи в цьому регіоні своє виробництво. Привабливими властивостями цього середовища можуть бути, наприклад: високий рівень розвитку інфраструктури, низькі ставки податків на землю, наявність дешевої робочої сили, екологічна чистота (екологічне благополуччя) довкілля, естетична привабливість ландшафту та ін. «Продавцями» регіону-товару є місцеві органи влади, які й повинні проводити такий геомаркетинг. Про його важливість свідчить, зокрема, той факт, що в економічній літературі вже з'явилися і закріпилися терміни «геоекономічна конкуренція», «конкуренція регіонів», «ринок регіонів» (поряд з термінами «ринок товарів» і «ринок послуг») [5, 6, 9].

6. Роль геоменеджменту і геомаркетингу в регіональному розвитку (на прикладі Придунайського регіону України)

В умовах реформування економіки України, геоменеджмент і геомаркетинг відіграють важливу роль як інструменти регіонального розвитку. Вони забезпечують розв'язання наступних завдань:

- 1) виявлення особливостей *геоекономічного* та *економіко-географічного* положення регіону, його місця і ролі в системі територіального поділу праці на міжрегіональному, національному і міжнародному рівнях;
- 2) аналіз і маркетинг *географічного середовища регіону* як можливого «ресурсо-товару», з метою залучення інвесторів для розвитку регіональної економіки;
- 3) оперативне відстеження динамічної *ситуації по використанню території* (географічного простору, географічного середовища), з метою вдосконалення територіальної організації продуктивних сил, громадського життя і довкілля в регіоні;
- 4) створення *географічного кадастру* регіону, заснованого на концепціях *геофізичного, економічного і соціально-економічного просторів*, з метою комплексного територіального планування і прогнозування;

5) визначення *просторових (територіальних) обмежень і умов* реалізації концепції сталого розвитку регіону.

Ці завдання розв'язувалися на прикладі Придунайського регіону України, що включає 5 адміністративних районів Одеської області (Кілійський, Ізмаїльський, Ренійський, Тарутинський і Болградський) і входить до складу Єврорегіону «Нижній Дунай». Робота формально проводилася в рамках проекту TASIC «Озера Нижнього Дунаю». Зокрема, були виконані наступні пілот-проекти:

- здійснено водоохоронний *зонінг* навколо екологічно вразливих об'єктів (озера, малі ріки, артезіанські шпари) і об'єктів, що є джерелами забруднення;
- визначено території, найбільш придатні для впровадження технологій *органічного сільського господарства*;
- розроблено схему територіальної організації *біосферного резервату* в українській частині Дунайського біосферного заповідника;
- запропоновано маршрути *екологічного туризму (екотуризму)* у районі дельти Дунаю і Придунайських озер;
- визначено найбільш перспективні місця для розміщення *екологічно стійких підприємств* у районі Придунайських озер;
- розроблено типову схему запровадження *географічного менеджменту природокористування* в Придунайському регіоні на локальному і регіональному рівнях з метою її практичного застосування в місцевих органах влади (районних Радах і державних адміністраціях);
- запропоновано концептуальну схему проведення *комплекс-маркетингу* Ренійського району Одеської області.

Бібліографія

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Котлер Ф. Основы маркетинга. – М.: «Ростинтэр», 1996. – 704 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 30. С. 220.
4. Светличный А.А., Андерсон В.Н., Плотницкий С.В. Географические информационные системы: технология и приложения. – Одесса: Астропринт, 1997.
5. Gateways to the Global Economy / A.E. Andersson, D.E. Andersson (Eds.), Edward Elgar, 2000.
6. Kotler P., Haider D., Rein I. Marketing Places. – New York. The Free Press, 1994.
7. Laulajainen R., Stafford H.A. Corporate Geography. Business Location Principles and Cases. – Kluwer Academic Publishers, 1995.
8. Planning Support Systems in Practice / S. Geertman, J. Stillwell (Eds.), Springer, 2002.
9. Regional Competition / P.W.J. Batey, P. Friedrich (Eds.), Springer, 2000.

Ірина НОВАК,

*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту економіки промисловості НАН України,
випускниця програми CI (IREX)*

Спеціальні економічні зони як інструмент економічного розвитку України

З часу прийняття першого рішення про створення спеціальних економічних зон (СЕЗ) і територій пріоритетного розвитку із спеціальним режимом інвестиційної діяльності (ТПР) в Україні минуло понад п'ять років. Тривалі дискусії про доцільність їх існування завершилися позитивними висновками уряду на користь СЕЗ і ТПР. Сьогодні в Україні створено 11 СЕЗ, у дев'яти регіонах запроваджено спеціальні режими інвестиційної діяльності. Загальна територія, на яку поширюється режим СЕЗ і ТПР становить 10,5 відсотків території України. Затверджено понад 500 інвестиційних проектів загальною вартістю більш ніж 2,2 млрд дол. США, якими передбачено створення і збереження 87,7 тис. робочих місць.

Результати моніторингу діяльності СЕЗ і ТПР, здійснюваного Міністерством економіки України, свідчать, що найбільш ефективно функціонують СЕЗ і ТПР у Донецькій, Закарпатській,

Львівській (СЕЗ "Яворів") областях та м. Харкові. На них припадає 83,2% залучених інвестицій, 57,7% від загального обсягу створених і збережених робочих місць та 68,8% реалізованої продукції. Тільки два з створених суб'єктів уряд вважає неефективними – СЕЗ "Інтерпорт Ковель" і СЕЗ "Порт Крим", в яких станом на 01.01.2002 ще не була розпочата робота з реалізації інвестиційних проектів.

Разом із наочними позитивними результатами функціонування СЕЗ і ТПР існує ряд проблем, що заважають використовувати ці режими з максимальною ефективністю для стимулювання економічного розвитку України.

В структурі планованих надходжень капіталу близько 58% припадає на внутрішні інвестиції, причому протягом 2001 року питома вага іноземних інвестицій у загальному обсязі залучених зменшилась на 8,3%. Внутрішні інвестиції по затверджених проектах становлять: у СЕЗ „Закарпаття” – 94,4%, СЕЗ „Славутич” – 95,2%, а в СЕЗ „Азов” та на ТПР Чернігівської області – 100%. Водночас маємо й інші приклади. Так, іноземні інвестиції по затверджених інвестиційних проектах у СЕЗ „Яворів” становлять 63,6%, СЕЗ „Курортотопіс Трускавець” – 67,7%, на ТПР Волинської області – 69,3%, Закарпатської області – 83,3%, а для СЕЗ „Порто-франко”, „Рені” та „Миколаїв” кошторисна вартість затверджених проектів цілком складається з іноземних інвестицій. Така ситуація свідчить, що, з одного боку, розвиток суб'єктів СЕЗ і ТПР ще не має стійкого характеру, а з іншого – рівень зацікавленості іноземних інвесторів у різних СЕЗ і ТПР дуже відрізняється. Наведені дані вказують на необхідність з'ясування конкретних причин відсутності інтересу іноземних інвесторів, наприклад, до СЕЗ „Азов”, оскільки вона створена на території приморського міста так само, як і три інших СЕЗ: „Порто-франко”, „Рені” та „Миколаїв”, на яких ми також зупиняли увагу.

Загалом інвестиційна активність на територіях пріоритетного розвитку вища. На них припадає 68,4% з усіх зареєстрованих у СЕЗ і ТПР інвестиційних проектів і 43,2% іноземних інвестицій, в той час як для СЕЗ питома вага іноземних інвестицій становить лише 32,7%.

Процес освоєння інвестицій по зареєстрованих інвестиційних проектах має аналогічний характер. Якщо загальний показник становить 31,5%, то на ТПР він вищий (37,1%), а у СЕЗ – нижчий від середнього значення (лише 14,5%). За статистичними даними до цього часу практично не розпочато роботу з освоєння інвестицій у СЕЗ „Миколаїв” та „Азов”. Найкращою в цьому плані є ситуація у СЕЗ „Закарпаття”, де освоєно 42% інвестицій від запланованих за кошторисами інвестиційних проектів. Решта СЕЗ мають показник освоєння інвестицій на рівні приблизно однієї чверті від передбачених проектами.

Освоєння іноземних інвестицій, передбачених затвердженими у СЕЗ проектами характеризується наступними даними. Суб'єктами СЕЗ „Закарпаття” освоєно 100% із планованих іноземних інвестицій. Близько до цього рівня перебуває СЕЗ „Донецьк” – 81,3%. Результати надходження іноземних інвестицій по суб'єктах СЕЗ „Порто-франко” і „Славутич” знаходяться в межах 41-42%. Решта СЕЗ мають дуже незначні результати, а в СЕЗ „Рені” та „Миколаїв”, де всі зареєстровані проекти цілком складаються з іноземних інвестицій, їх освоєння не перевищує 1%.

Стосовно підсумків інвестиційної діяльності суб'єктів ПЕЕЗ „Сиваш” слід зауважити, що поставлені завдання не було реалізовано, оскільки за фактичними даними було залучено лише 25,6% із запланованих обсягів інвестицій, причому лише близько 10% з них – іноземних. (Державну компанію „Адміністрація Північнокримської експериментальної економічної зони „Сиваш” ліквідовано постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 у зв'язку із закінченням терміну проведення експерименту.)

Кращі результати освоєння інвестицій на ТПР демонструють суб'єкти АР Крим (44,2%) та Донецької області (43,5%). Темпи надходження іноземних інвестицій тут є навіть більш високими – відповідно 83,4% та 49,7%. Проблемною у цьому контексті залишається діяльність суб'єктів ТПР м. Харкова (13,7%) та Чернігівської області (15,2%). Заплановані іноземні інвестиції до цього часу практично не вдалося освоїти суб'єктам ТПР Волинської (2,7%), Житомирської (3,2%) та Луганської (5,5%) областей.

Структура освоєних суб'єктами СЕЗ і ТПР інвестицій характеризується наступними даними (табл. 1). У загальному обсязі інвестицій основна частка припадає на обладнання (64,2%), у грошовому вигляді надходить в середньому лише 11,2% інвестицій. Ця тенденція є однаковою як для суб'єктів СЕЗ, так і для ТПР. Втім, є окремі випадки, в яких структура інвестицій суттєво

відрізняється. Так, переважно у вигляді обладнання отримують інвестиції суб'єкти СЕЗ „Яворів” (73,5%), ТПР Волинської (73,8%) та Чернігівської (96,6%) областей. Сировину ввозять суб'єкти СЕЗ „Славутич” (36,4%), а грошова форма інвестицій є характерною для суб'єктів ТПР АР Крим (90,4%) і СЕЗ „Рені” (96,5%). Інвестиції в іншій формі, крім обладнання, сировини та коштів, одержують суб'єкти СЕЗ „Азов” (76,3%).

Таблиця 1
Структура інвестицій, освоєних суб'єктами СЕЗ та ТПР

№	Назва СЕЗ та ТПР	Структура освоєних інвестицій, %				
		Усього	в тому числі			
			обладнання	сировина	кошти	Інше
1.	„Азов”	100,0	23,7	0,0	0,0	76,3
2.	„Донецьк”	100,0	47,0	0,0	20,0	33,0
3.	„Славутич”	100,0	48,9	36,4	10,3	4,4
4.	„Курортополіс Трускавець”	100,0	45,3	17,7	32,2	4,8
5.	„Яворів”	100,0	73,5	6,0	17,8	2,7
6.	„Закарпаття”	100,0	45,3	10,5	26,3	17,9
7.	„Порто-франко”	100,0	61,9	0,0	0,0	38,1
8.	„Рені”	100,0	3,5	0,0	96,5	0,0
9.	„Миколаїв”	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
10.	„Сиваш”	100,0	68,4	11,5	5,3	14,8
	Усього по СЕЗ	100,0	63,9	11,4	13,2	11,5
1.	Донецька обл.	100,0	69,5	6,4	3,6	20,5
2.	Закарпатська обл.	100,0	56,1	15,0	23,8	5,1
3.	Волинська обл.	100,0	73,8	17,5	7,6	1,1
4.	Луганська обл.	100,0	65,6	8,2	5,2	21,
5.	м. Харків	100,0	53,8	13,9	20,7	11,6
6.	АР Крим	100,0	6,9	1,7	90,4	1,0
7.	Житомирська обл.	100,0	60,8	7,4	1,4	30,4
8.	Чернігівська обл.	100,0	96,6	2,6	0,3	0,5
	Усього по ТПР	100,0	64,3	7,2	11,0	17,5
	Разом по СЕЗ і ТПР	100,0	64,2	7,8	11,2	16,8

*Крім СЕЗ „Порт Крим”, „Інтерпорт Ковель” і ТПР м. Шостка, Сумської області.

Одним з факторів, що стримують інвестиційну активність, є завелика мінімальна кошторисна вартість інвестиційного проекту, необхідна для одержання пільг (табл. 2). У ряді випадків вона сягає 1 млн дол. США, а для окремих видів пріоритетної діяльності на ТПР м. Харкова - навіть 3 млн дол. США - бар'єр, який не здатна подолати більшість невеликих підприємств та дрібних інвесторів.

Таблиця 2.
Мінімальна кошторисна вартість інвестиційного проекту, необхідна для одержання пільг суб'єктами СЕЗ та територій пріоритетного розвитку

СЕЗ, території пріоритетного розвитку	Мінімальна кошторисна вартість інвестиційного проекту, тис. \$
„Курортополіс Трускавець”	500
„Миколаїв”	500-3000
„Порто-франко”	1000
„Славутич”	200
„Яворів”	500
Волинська область	250
Донецька область	250**, 1000
Житомирська область	200-500
Закарпатська область	250
АР Крим	100-1000
Луганська область	500-1000
Сумська область	200-1000
Харківська область	500-3000
Чернігівська область	200-500

*Мінімальний розмір інвестиції в ряді випадків залежить від галузі економіки, в якій реалізується інвестиційний проект.

** Для малих підприємств.

Діяльність суб'єктів щодо збереження та створення робочих місць за зареєстрованими проектами, так само як і інвестиційна активність є більш інтенсивною на територіях пріоритетного розвитку. В середньому в розрахунку на один затверджений інвестиційний проект заплановано створити 109 нових та зберегти 144 робочих місця.

Проекти, що реалізуються у СЕЗ „Азов”, „Донецьк”, „Рені” орієнтовані винятково на створення нових робочих місць, тоді як у СЕЗ „Миколаїв” - на збереження існуючих. Втім, слід зауважити, що реалізацію запланованих проектів в СЕЗ „Рені” та „Миколаїв” ще практично не розпочато. Переважно на створення нових робочих місць орієнтовані проекти на ТПР м. Харків, а на їх збереження - на ТПР Донецької, Луганської та Чернігівської областей. Найбільшу кількість робочих місць передбачається зберегти і створити проектами, затвердженими на ТПР Донецької області (понад 43 тисячі) та у СЕЗ „Яворів” (близько 14,5 тисяч).

Проаналізовані дані дозволяють говорити про орієнтацію проектів у СЕЗ „Азов”, „Донецьк”, „Рені” та на ТПР м. Харків на створення нових підприємств, тоді як у СЕЗ „Миколаїв”, на ТПР Донецької, Луганської та Чернігівської областей - на підтримку вже існуючих виробництв як, наприклад, суднобудування в м. Миколаєві чи підприємства вугільної промисловості в Донецькій області.

Кількість фактично створених і збережених робочих місць в середньому становить 58,9% від запланованої інвестиційними проектами. Для ТПР цей показник дорівнює 61%, для СЕЗ відповідно 53,9%. Найкращі результати виконання планів демонструють ТПР Луганської області (98,9%) та СЕЗ „Курортуполіс Трускавець” (84,8%).

Підсумки діяльності ПЕЕЗ „Сиваш” свідчать про те, що за час існування цієї зони її суб'єктами було створено втричі і збережено на 17% більше робочих місць, ніж передбачалось зареєстрованими проектами.

Слід зазначити, що затвердженими інвестиційними проектами на даному етапі загалом передбачається зберегти на 32% більше робочих місць, ніж створити нових. Виконання запланованих суб'єктами СЕЗ і ТПР завдань щодо створення нових робочих місць становить 46,9%, в той час як щодо їх збереження - 68%. Відтак можна зробити висновок, що нині розвиток СЕЗ і ТПР відбувається переважно не через створення нових суб'єктів, а за рахунок підтримки діяльності вже існуючих підприємств шляхом використання ними передбачених законодавством пільг.

Аналіз реалізації продукції, виробленої суб'єктами СЕЗ і ТПР, показує, що питома вага експорту загалом становить 24,5%. Для СЕЗ цей показник складає 18,8%, для ТПР - 26,8%. Крім того, суб'єкти ТПР реалізують у 2,5 рази більше продукції, ніж суб'єкти СЕЗ, а для продукції, що реалізується на експорт, таке перевищення становить 3,6 рази. Лише на експорт реалізується продукція СЕЗ „Порто-франко”, переважно експортну орієнтацію мають також СЕЗ „Азов” (81,3% продукції), „Закарпаття” (68,6%), ТПР Чернігівської (71,6%) та Закарпатської (62,8%) областей.

Ефективність фінансово-господарської діяльності суб'єктів СЕЗ і ТПР характеризується співвідношенням одержаних ними пільг та досягнутих фінансових результатів. Наприклад, за підсумками діяльності ПЕЕЗ „Сиваш” перевищення надходжень до бюджетів усіх рівнів над сумою умовно нарахованих платежів склало 41%. Разом з цим недоодержання бюджетами податку на прибуток було практично таким самим - 40%. Отже, в цілому позитивний результат діяльності ПЕЕЗ „Сиваш” одержано за рахунок податку на додану вартість та інших податків і зборів.

Стосовно діючих СЕЗ і ТПР можна сказати, що найбільш „прибутковою” для держави сьогодні є СЕЗ „Азов”, де перевищення надходжень до бюджетів над сумою умовно нарахованих платежів становить 7 разів. Подібна ситуація є характерною для СЕЗ „Закарпаття” (2,7 рази), ТПР Луганської (3 рази) та Закарпатської (1,06 рази) областей. Натомість найбільш „збитковими” поки що є СЕЗ „Донецьк”, „Славутич” і ТПР АР Крим.

Станом на 01.11.2001 надходження до бюджетів усіх рівнів від реалізації інвестиційних проектів перевищили суму наданих пільг по податках та митних зборах суб'єктам СЕЗ і ТПР на 1377 тис. грн. Однак, перевищення надходжень до бюджетів від діяльності суб'єктів СЕЗ над

сумою наданих їм пільг, яке становить 57530 тис. грн., практично повністю збігається із втратами бюджетів від діяльності суб'єктів ТПР – 56153 тис. грн.

Розглянута ситуація є свідченням того, що переваги пільгових режимів інвестування сьогодні використовують переважно для вирішення завдань власного розвитку, вітчизняні інвестори - потужні підприємства, які працюють у традиційно орієнтованих галузях важкої промисловості (металургійній, вугільній, хімічній тощо). Цей висновок підтверджує приклад Донецької області, що є лідером в Україні за темпами розвитку суб'єктів СЕЗ і ТПР.

Аналіз галузевого розподілу інвестиційних проектів, що реалізуються у СЕЗ і ТПР Донецької області, показує, що понад 61% з них зосереджено у важкій промисловості, де інвестування здійснюється за рахунок власних коштів таких потужних промислових підприємств, як ВАТ "Концерн Стирол", ВАТ "ДМЗ", ВАТ "МК Азовсталь" та інші.

Загалом у промисловості зосереджено 76,8% інвестиційних проектів та 85,2% інвестицій, причому ці показники менш ніж за рік збільшились відповідно на 5,3% та 6,4%. В той же час скорочується частка проектів, що реалізуються в галузях транспорту та зв'язку, сільського та житлово-комунального господарства. Динаміка цих показників свідчить, що галузевий розподіл затверджених інвестиційних проектів не спрямований на структурні зрушення в економічному комплексі регіону - розвиток високотехнологічних галузей, інфраструктури, виробництва споживчих товарів та послуг, як це передбачено законом про СЕЗ і ТПР у Донецькій області.

Територіальний розподіл інвестиційних проектів також є дуже нерівномірним, основна їх частина сконцентрована у таких великих промислових містах області, як Донецьк, Маріуполь (металургійна промисловість), Горлівка (хімічна промисловість), Червоноармійськ (вугільна промисловість). У той же час малі шахтарські міста - Держинськ, Сніжне, Торез, Шахтарськ, які у зв'язку із закриттям вугільних шахт найбільше потерпають від структурного безробіття і потребують створення нових робочих місць, наповнення місцевих бюджетів за рахунок зростання виробництва, не використовують переваги спеціального режиму інвестиційної діяльності для залучення інвесторів з інших, більш успішних міст регіону та з-за його меж.

Галузевий розподіл інвестиційних проектів, зареєстрованих у СЕЗ, показує, що у зонах переважно зовнішньоторгівельної та прикордонної орієнтації („Азов“, „Закарпаття“, „Порто-франко“, „Рені“, „Яворів“) реалізуються інвестиційні проекти з переробки вантажів, надання складських, транспортних, експедиторських, інших сервісних та митних послуг, розвитку транспортної і виробничої інфраструктури. Крім цього, у СЕЗ „Яворів“ та „Славутич“, де зареєстровано найбільшу кількість інвестиційних проектів (78%), реалізуються проекти в галузі хімічної, деревообробної, легкої та харчової промисловості, приладобудування, виробництва будівельних матеріалів. Інвестиційні проекти СЕЗ „Курорттополіс Трускавець“ спрямовані на розвиток туристсько-рекреаційної сфери.

Більшість зареєстрованих інвестиційних проектів на ТПР зосереджена у таких галузях, як приладобудування, легка і харчова, переробна, деревообробна промисловість та виробництво меблів, будівництво, енергетика, транспорт і зв'язок, агропромисловий комплекс (сільське господарство), охорона здоров'я. Для ТПР м. Харків специфічними галузями залучення інвестицій є фармацевтична та парфумерна промисловість, а для ТПР АР Крим – сервісні галузі для обслуговування туристів, мисливство, лісове та рибне господарство.

За даними моніторингу Мінекономіки, спрямування інвестицій у пріоритетні види економічної діяльності в середньому по регіонах становить лише 10-20 відсотків. На цьому тлі в ряді випадків відбувається розширення переліків таких видів діяльності. Наприклад, до переліку пріоритетних видів економічної діяльності на ТПР у Донецькій області протягом трьох років з часу його першого затвердження неодноразово вносились зміни, внаслідок чого кількість видів пріоритетної діяльності зросла більше ніж у 10 разів. Ініціювання територіями пріоритетного розвитку питання щодо розширення переліку пріоритетних видів економічної діяльності свідчить про переважну їх орієнтацію на наявні фактичні пропозиції інвесторів замість вирішення завдань структурної перебудови економічного комплексу ТПР.

Фактором негативного впливу на діяльність СЕЗ і ТПР є те, що з часу їх заснування держава поступово створює все більш жорсткі умови використання передбачених законодавством пільг. Так, згідно із змінами, внесеними до порядку розгляду і схвалення інвестиційних проектів, що реалізуються у СЕЗ і на ТПР див. наприклад Постанову Кабінету Міністрів України "Про

внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України з питань функціонування спеціальних економічних зон і територій пріоритетного розвитку” від 10.01.2002 №9., копії інвестиційного проекту та заяви про його розгляд надсилаються до Мінекономіки або уповноваженому представнику Кабінету Міністрів України, які мають право організувати проведення експертизи інвестиційного проекту з метою запобігання негативним наслідкам його реалізації, зокрема щодо обсягів надходжень до бюджетів, а також з метою визначення джерел покриття можливих втрат.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17.05.2002 №658 запроваджено обмеження щодо застосування пільгових умов ввезення сировини суб'єктами ТПП для реалізації проектів у цілому ряді пріоритетних видів економічної діяльності, пов'язаних з виробництвом продуктів харчування – м'ясній промисловості, виробництві жирів та молочних продуктів, солоду, крохмалю, круп, інших харчових продуктів тощо. Нині пільговий режим поширюється тільки на виробництво продуктів з вітчизняної сировини.

Ще одним фактором, що негативно впливає на інвестиційну активність, є фіскальна орієнтація системи оподаткування (понад 30 видів різноманітних податків), що примушує підприємства працювати у тіншовому секторі. В свою чергу, це суттєво скорочує їх інвестиційні можливості. Вирішення цієї проблеми має здійснюватися через прийняття нового Податкового кодексу із зменшенням податковим навантаженням на підприємства.

Таким чином, наявні дані щодо діяльності СЕЗ і ТПП свідчать, що окремим з них вже вдалося досягти помітних результатів у власному розвитку, незважаючи на невеликий термін функціонування. Водночас значна частина СЕЗ і ТПП роблять лише перші кроки до успіху. Ефективність використання створених в Україні режимів СЕЗ і ТПП для вирішення завдань економічного розвитку залежить від усунення існуючих сьогодні негативних чинників впливу на діяльність відповідних суб'єктів, головними з яких є:

1. Нерівномірний розвиток різних СЕЗ і ТПП, незначна зацікавленість іноземних інвесторів у використанні пільг, що надаються суб'єктам СЕЗ і ТПП на території України, а відтак – недостатня їх інвестиційна активність.

2. Низький рівень освоєння як іноземних, так і внутрішніх інвестицій за вже затвердженими інвестиційними проектами.

3. Завелика мінімальна кошторисна вартість інвестиційного проекту, необхідна для отримання інвестором пільг.

4. Розвиток СЕЗ і ТПП переважно за рахунок використання пільгових режимів інвестування для підтримки діяльності вже існуючих підприємств, що працюють у галузях важкої промисловості та розташовані у великих промислових містах.

5. Постійне посилення державного контролю за діяльністю суб'єктів СЕЗ і ТПП, створення досить жорстких умов використання інвесторами передбачених законодавством пільг.

*Олександр БІРЮКОВ,
кандидат юридичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин
Київського Національного університету,
випускник програми ім. Фулбрайта*

Інститут неспроможності (банкрутства) як необхідний елемент законодавства країн з ринковими відносинами

Неспроможність у світовій історії

Історія становлення інституту неспроможності налічує декілька сторіч. Відносини, пов'язані із зверненням майнових вимог до боржника при нестачі майна такого боржника для їх повного задоволення регулювалися з давніх давен. Відповідні норми містилися ще у стародавніх пам'ятках права, наприклад, законах Ману, Мойсея та ін.

На ранніх етапах розвитку основних інститутів цивільного права забезпеченням боргу був сам боржник (він відповідав своєю особою), що тягнуло за собою фактично розправу над

боржником. Так, згідно з законами XII таблиць кредитори діставали право розрубати тіло неспроможного боржника на частини (принцип *partes secare*) (за Тітовим).

Положення щодо розв'язання майнових проблем боржника, якщо стосовно його майна збігалися претензії більше, ніж одного кредитора у середні віки містилися у статутах вільних італійських міст, а подальший розвиток цього інституту права в Європі відбувався під впливом права італійських міст.

У перших законах їх розробники ставили за мету забезпечення превентивного впливу на торговельний оборот – встановлювалися суворі норми поведінки, за невиконання яких передбачалося, як правило, кримінальне покарання. У ті часи вважалося, що будь-яка неспроможність є умисною, а до боржників ставилися як до осіб, що намагаються шляхом обману звільнитися від боргів та уникнути виконання своїх зобов'язань. Таким чином, стати неспроможним тоді означало одне – скоїти злочин та понести відповідне покарання. Тому, у XIV столітті неспроможного боржника заковували у кайдани, садили у боргову яму, позбавляли цивільних прав, вішали йому нашийники або прив'язували до стовпа ганьби, а також виносили покарання у формі ув'язнення до повного погашення боргів. З подальшим розвитком цивільного обороту подібне перестало відповідати новим ринковим умовам і зазначені способи вирішення проблем між боржником і його кредиторами стали замінюватися на стягнення за рахунок майна неспроможного боржника.

Неспроможність у країнах з ринковими відносинами

Сьогодні неспроможність визнається природним явищем ринкового середовища. Теза про те, що неспроможність є невід'ємним елементом ринкової економіки, базується на тому, що у конкурентному середовищі мають виживати ті підприємства, діяльність яких є більш ефективною і товари яких знаходять попит у споживачів. Якщо товари виробника не купуються або їх виробництво є збитковим, а також коли витрати підприємця стають такими, що він не може виконувати свої майнові зобов'язання, такий учасник торговельного обороту має припинити підприємницьку діяльність і звільнити місце іншому, більш досвідченому або вдалому підприємцеві.

Неспроможність є необхідним елементом права країн з ринковою економікою. Відповідне законодавство виконує важливі функції – за допомогою спеціальних процедур учасники цивільного обороту, які мають тимчасові фінансові проблеми, реорганізують свої справи, а неконкурентоспроможні підприємства звільняють ринок.

Сьогодні цей інститут права посідає важливе місце у правовій системі багатьох країн світу. За допомогою механізмів законодавства про неспроможність багатокладна економіка “очищується” від неперспективних суб'єктів підприємницької діяльності, які через неспроможність реструктуризують свою діяльність чи ліквідуються.

Інститут неспроможності є одним із складових сучасного цивільного права, важливим інструментом правового регулювання майнових відносин. З іншого боку, важливою умовою успішного розвитку цього інституту права є конкуренція як необхідний елемент ринку, що передбачає не тільки економічний розвиток (динамізм), але й має зворотну, негативну сторону, - стагнацію (застій) виробництва. Останнє пов'язано з нестійким фінансовим становищем, що зазвичай пов'язане з недостатністю оборотних коштів, збільшенням заборгованості та іншими обставинами, які досить часто призводять до неспроможності.

Від наявності розвиненого інституту неспроможності, який передбачає справедливі й різні форми розв'язання проблем неплатоспроможності боржника, виграють усі учасники цивільного обороту. Добросовісні боржники дістають легальний і зручний спосіб звільнення від боргів, які з'явилися до порушення провадження у справі про банкрутство, та повернення хоча би частки своїх боргів, коли ще є із чого віддавати. Кредиторам надаються надійні правові способи зі стягнення боргів, коли інші форми врегулювання майнових проблем не дали результатів. Впроваджуючи правові механізми, що використовуються у межах інституту неспроможності, держава провадить оздоровлення економіки під контролем державного органу – суду (економічного суду).

Неспроможність в Україні

Ринкові реформи пов'язані з якісними змінами в системі правового регулювання майнових відносин. Такі процеси зумовлюють рецепцію та розвиток донедавна незастосовуваних в Україні правових конструкцій та інститутів права, серед яких і неспроможність.

В Україні не напрацьовано досвіду правового регулювання відносин, пов'язаних з визнанням учасників цивільного обороту неспроможними. За радянських часів не було потреби в такому інституті права для регулювання відносин майнового характеру, оскільки не було ринкових відносин, що перебувають існування ринкових механізмів правового регулювання майнових відносин.

Сьогодні, з початком докорінних змін, в Україні визнається необхідність існування інституту неспроможності разом з "працюючими" правовими механізмами розв'язання проблем неплатоспроможності. У країнах з перехідною економікою почали запроваджувати інститут неспроможності до національного законодавства з метою використання цього дійового та необхідного механізму ринкової економіки.

Зі створенням ринкових засад в економіці України розпочався процес відновлення ринкових правових інструментів. Одним із самих ефективних механізмів у цій сфері є неспроможність, за допомогою якої ринок саморегулюється, а економіка країни очищується від неперспективних учасників торгового обороту.

Перший крок у цьому напрямі в сучасній історії України був зроблений у 1992 році – одним із перших нормативних актів, законів, так званої „першої хвилі”, став Закон України “Про банкрутство”.

Основною ознакою цього нормативного акту стало те, що він приймався у пакеті законів, присвячених питанням приватизації. Метою цих нормативних актів тоді було прискорити процеси приватизації шляхом застосування процедур банкрутства. Відомо, що законодавство про приватизацію передбачає досить довгі процедури (у деяких випадках приватизація відбувалася роками), ключова роль у процесі вироблення планів приватизації належить державному органу з питань приватизації. Значний вплив тоді на процеси приватизації державних підприємств мали так звані “червоні директори”, які у більшості випадків контролювали ці процеси, у тому числі через попереднє знецінення майна підприємств, а потім через своїх підлеглих чи родину – одержання контрольного пакета, необхідного для одноособового управління підприємством.

Законодавство про банкрутство, навпаки, містить відносно недовгі, простіші процедури щодо зміни власника. На це законодавство український законодавець покладав певні надії. Але цим сподіванням не вдалося здійснитися. Відносно небагато суб'єктів права використовували тоді цей ринковий інструмент розв'язання проблем заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності.

В Україні статистика щодо кількості порушених справ про банкрутство є такою: у 1993 році у арбітражних судах перебувало 38 справ про банкрутство, у 1994 році – 194 справи, у 1995 році було надіслано до арбітражних судів близько 2000 заяв, у 1996 році було порушено 2800 справ, у 1997 році кількість таких справ досягла 6700. Тільки за перше півріччя 1998 року звернулися 7500 заявників із клопотанням порушити провадження у справі про банкрутство. 1999 року (року закінчення перегляду закону про банкрутство) кількість справ про банкрутство вже досягла 12500. Всього за період з 1992 до 1999 року у стані банкрутства перебувало більше, ніж 43000 підприємств України.

Практика застосування першого в Україні закону у сфері банкрутства свідчила про суттєві недоліки та прогалини у сфері регулювання відповідних відносин, недосконалість багатьох правових конструкцій та неефективність передбачених судових процедур. Все це не давало можливості використовувати усі переваги цього інституту приватного права.

Закон про банкрутство 1992 року встановлював порядок та умови визнання банкрутами з метою задоволення претензій кредиторів єдиної категорії суб'єктів підприємницької діяльності – юридичних осіб. Цим законом передбачалося тільки дві процедури – санація та ліквідація. За невизначеності та не розробленості процедури санації, практично основною процедурою стала ліквідація.

Відсутність прикладів успішної реорганізації підприємств, що перебували у скрутному стані, визнавалося фахівцями з питань банкрутства найсуттєвішою прогалиною українського законодавства про банкрутство. Процедура санації, що перейшла в український закон із проекту

закону про неспроможність, розробленого у 1990 році ще за радянських часів, не виконував тих завдань, які на нього покладалися – рятування неспроможних підприємств шляхом їх реабілітації.

Практика застосування закону підтверджувала такі висновки. До 1995 року відносно небагато підприємств було визнано банкрутами, серед яких значну більшість, складала приватні підприємства, які зверталися до цього закону з метою розв'язання проблем заборгованості та зміни власника збанкрутілих підприємств.

До недоліків Закону „Про банкрутство” 1992 року фахівці відносили таке:

- розповсюдження своєї дії тільки на юридичних осіб;
- недостатньо чітку визначеність основних понять, що застосовуються у цій сфері законодавства;
- недостатність правових способів (судових процедур) для виходу підприємства із фінансової кризи;
- практичну відсутність працюючих реорганізаційних процедур;
- переведення всіх боргів на санатора, що вважалося перешкодою для залучення інвесторів;
- відсутність передбачення можливості пошуку компромісів між боржником та кредиторами;
- визначення розпорядником майна представника кредиторів, як правило, представника банку;
- відсутність механізмів щодо забезпечення збереження майна (на зразок мораторію);
- спрямованість на захист майнових інтересів передусім кредиторів, за рахунок ліквідації боржника.

Крім недоліків, притаманних Закону, в державі практично був відсутній інститут професіональних управляючих у справах про банкрутство.

Невизначеність багатьох положень Закону „Про банкрутство” 1992 року спонукала до розробки підзаконних нормативних актів з метою заповнення прогалин та уникнення конфліктів, що ускладнювало застосування відповідного законодавства.

Реформа законодавства про банкрутство

Після реформи законодавства про банкрутство у 1999 році були внесені зміни до закону 1992 року, унаслідок чого останній був викладений у новій редакції: Закон України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом".

Початковий варіант тексту закону містив мораторій на застосування процедур банкрутства відносно сільськогосподарських товаровиробників до 1 січня 2004 року. Законом України від 18 січня 2001 року № 2238-III “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років” цей мораторій був знятий.

Закон про банкрутство у новій редакції – побудований на новій, порівняно з попереднім законом про банкрутство, концептуальній основі.

Як зазначається у преамбулі цей Закон встановлює правові способи відновлення платоспроможності боржника шляхом застосування спеціальних процедур.

Закон увів в українське законодавство деякі нові правові поняття та конструкції. Крім того, деякі усталені правові конструкції стали використовуватися у сфері банкрутства з певними особливостями.

Чинний сьогодні закон містить, крім ліквідації, інші процедури, спрямовані на уникнення ліквідації майна боржника. Серед таких процедур є судова санація та мирова угода. Певне коло проблем допомагає вирішити досудова санація.

Закон про банкрутство у новій редакції поширюється також і на фізичних осіб – підприємців, а також деякі непідприємницькі установи. В Законі чітко виписані функції та повноваження важливих учасників у судовому провадженні зі справи про банкрутство – арбітражних керуючих. Порівняно з попереднім законом у редакції 1999 року містить достатньо процесуальних норм, необхідних для вирішення усіх проблем щодо розгляду такої категорії справ у господарських судах. В законі визначено повноваження державного органу з питань банкрутства – Агентства з питань банкрутства.

Однак і цей закон фахівці вважають складним, технічно перенавантаженим, таким, що містить внутрішні суперечності.

Слід сказати, що з прийняттям нового закону у сфері банкрутства реформа законодавства не закінчилася. Свідченням є те, що протягом останніх двох років у новий закон

внесено більше змін ніж у закон 1992 року. Концепція законодавства про банкрутство, яка була закладена у новий закон, не у всіх випадках відповідає відносинам, що склалися в економіці.

Процес формування інституту неспроможності в Україні тільки починається, тому важливо звернутися сьогодні до багатовікової історії цього інституту права, вивчити закономірності становлення цієї невід'ємної сфери законодавства країн з ринковою економікою.

Перспективи розвитку законодавства про банкрутство в Україні

Законодавство про неспроможність багатьох країн надає реальні переваги усім учасникам відносин майнового характеру: неспроможний боржник реорганізовує свої справи, кредитори дістають можливість одержати задоволення із майна такого боржника, а держава - найефективніший механізм саморегуляції на ринку. На підтримку останньої тези доречно згадати відомий вислів американського юриста Ласка про те, що кожного разу коли в економіці США настає криза Конгрес починає переглядати законодавство про банкрутство.

Інститут неспроможності як важливий елемент законодавства країн з ринковою економікою виконує декілька важливих функцій.

Механізми, передбачені у цій сфері законодавства, здійснюють функцію саморегуляції ринку. Неспроможність є чи не єдиним способом завдяки якому неплатоспроможні підприємці можуть залишити ринок і, при цьому, не порушити майнові права своїх кредиторів. Крім того, підприємець, який пройшов процедуру банкрутства і звільнився від боргів під наглядом суду і контролем кредиторів, може почати свій бізнес знову, причому вільним від старих боргів. По суті відбувається реабілітація підприємця в очах своїх партнерів по бізнесу.

Функція відновлення неспроможних виконати свої майнові зобов'язання виконується шляхом залучення можливих інвесторів - осіб, які беруть на себе зобов'язання боржника за одержання права власності на таке підприємство або участі у товаристві. Таким чином, майно, яке не працювало, переходить до рук нового більш дбайливого і досвідченого підприємця.

Через відновлення боржника виконуються важлива соціальна функція - наймані працівники залишаються працювати і отримувати заробітну плату. Завдяки чому здійснювати платежі по податках та зборах у спеціальні фонди.

Через ліквідацію вирішується проблема "прихованих" банкрутств - ситуації, коли працівники боржника фактично не одержують заробітну плату, а перебувають у вимушених відпустках за свій рахунок. У такій ситуації держава, передусім бюджет та державні централізовані фонди, позбавляються надходжень. Внаслідок цього тягар утримання неспроможних підприємств перекладається на плечі працюючих підприємств і населення.

Насамкінець, успішне застосування норм законодавства про неспроможність свідчить про здатність правових механізмів, передбачених у відповідному законодавстві, виконувати важливі завдання - підтримувати економіку країни. Тому ефективність застосування процедур законодавства про неспроможність у країнах з перехідною економікою стає сьогодні індикатором рівня розвитку ринкових відносин та здатності ринку до саморегуляції, без руйнівного втручання держави.

Нині реформа цієї сфери законодавства триває: до чинного закону вносяться зміни і доповнення. Можна сподіватися, що науковці - працівники та юристи-практики справді зроблять його працюючим, щоб прискорити реформи в економіці України.

Наталія МЕДЖИБОВСЬКА,

кандидат економічних наук, доцент Одеського державного економічного університету, випускниця програми JFDP (ACCELS)

Електронна комерція в Україні: проблеми і перспективи

Моя доповідь присвячена найбільш актуальним проблемам розвитку електронної комерції в Україні. Ми стали свідками бурхливого розвитку цієї сфери підприємництва в нашій країні, її перших помилок та перших успіхів. Настав час проаналізувати результати цієї діяльності, виявити її основні прерогативи і напрями розвитку.

Незважаючи на свої очевидні переваги (відкритість, демократичність, глобальність тощо), електронний бізнес є надто агресивним середовищем підприємництва, успіх в якому цілком залежить від глибокого аналізу стратегії діяльності. У зв'язку з цим мені дуже імпонує висловлювання "E-business is still a business". Справді, фундаментальні основи електронного бізнесу залишаються такими ж: його метою є одержання прибутку, генерування грошових потоків та створення конкурентних переваг. Його єдина відмінність від класичних методів ведення бізнесу полягає в тому, що він функціонує швидше, отже, його конкурентні переваги більш швидкоплинні.

На нашу думку, дотримання цього принципу дозволяє підприємцям уникнути непродуманих витрат, спрямованих на формування верхівки «айсберга» електронної комерції – дизайну Web-сторінок, технічного і технологічного забезпечення тощо. Будь-яке підприємництво у сфері електронної комерції повинно починатися з опрацювання структури бізнесу, його логістики, цільової аудиторії, нормативно-правової бази. І тільки після цього мають вирішуватися питання технічного характеру.

На жаль, тенденція самодостатності інформаційних технологій широко розповсюджена в пострадянським Інтернет-бізнесі. Багато які підприємства електронної комерції України стали жертвами саме такого непродуманого підходу. Інтернет проекти будувалися досвідченими Web-дизайнерами і Web-майстрами, одна часто не досвідченими в практиці реального бізнесу. Вони створювали грамотні, професійні сайти, просували та рекламували їх в мережі, домагалися збільшення їх відвідуваності, але не зростання обсягів реального продажу. Причини, на нашу думку, криються в надмірному захопленні технічною стороною створення Інтернет-ресурсів. Істотно більш важливими в даному разі є методологічні й організаційні питання, а саме:

- розробка інформаційної моделі Інтернет-ресурсу. На сьогоднішній день цим питанням займаються фахівці компанії-замовника, часто не обізнані з можливостями і принципами подачі інформації в Інтернет. У результаті замовляються структури, схожі на друкарські рекламні буклети і прайс-листи, оснащені гостьовою книгою, візиткою директора і безліччю багерів;
- організація постійного оновлення Web-ресурсів. Не секрет, що багато навіть відомих Інтернет-ресурсів страждають від невчасності й неактуальності інформації, що негативно впливає на їх популярність та довіру споживачів. Недосконалість первинного варіанту Web сторінки, що супроводжуються постійними технічними нововведеннями і оновленням інформації, має більш сприятливий вплив на лояльність споживачів, ніж найдовершеніший сайт, розвиток якого не координується за єдиним планом;
- технологічний ланцюг постійного оновлення контенту мусить включати в себе роботу постачальників й редакторів інформації; ним має керувати відповідальна особа;
- питання управління і фінансування на всіх етапах розвитку Інтернет-проекту.

Ті, хто першими зайнялись електронною комерцією, ринулися в найпоширенішу і найбільш очевидну галузь підприємництва – роздрібну торгівлю. Інтернет-магазини росли як гриби після дощу, нічим не відрізняючись один від одного і водночас копіювали своїх американських братів. При цьому відкрилася ще одна помилка українського електронного бізнесу: пряме перенесення американського досвіду на українські реалії не принесло бажаних результатів. Основна причина цього, на наш погляд, криється в психологічній оцінці вартості вільного часу та особистих зусиль. Ціни в українських Інтернет-магазинах часто вищі, ніж у традиційних магазинах, тому їх клієнтами можуть стати лише заможні люди, які цінують особистий час і комфорт.

Згідно з інформацією компанії TNS Interactive, Україна виявилася найбільш консервативною з 37 країн, в яких досліджувалася популярність Інтернет й Інтернет-купівель. За цією інформацією, всього 4% жителів нашої країни мають доступ до мережі і лише 1% користувачів Інтернет є одночасно Інтернет-покупцями. На відміну від більшості країн, де як основні причини відмови від on-line купівель називалися питання безпеки, жителі України взагалі не довіряють Інтернет-магазинам.

Важливу роль у розвитку ринку роздрібною Інтернет-торгівлі відіграє соціальний аспект – готовність покупців до роботи в мережі, доступність Інтернет, масове поширення платіжних карток і електронних платіжних систем, платоспроможність населення. Крім того, стримуючими чинниками є також погана організація доставки товару та недовіра до систем передоплати.

Очевидним результатом такого становища є те, що більшість підприємств електронної комерції B2C в Україні являють собою вітрини магазинів, а не джерело заробітку.

Таким чином, на поточній стадії розвитку електронної комерції в Україні функціонування Інтернет-магазинів не виходить за рамки експерименту щодо використання можливостей мережі. На сьогоднішній день можна виділити два типи Інтернет-магазинів. Першу групу складають B2C проекти, які диверсифікують основний бізнес компанії. Такого роду торгівельні проекти створюються в рамках загальної стратегії розвитку бізнесу компанії. Наприклад, одеські сайти www.universam.odessa.ua і www.tid.com.ua

Другу групу складають Інтернет-магазини, які були створені на хвилі Інтернет-буму 2000 року. Багато з них не довели своєї життєздатності і потерпіли крах, а інші вимушені формувати стратегію свого бізнесу, виходячи з необхідності придбання матеріальних активів або приєднання до традиційних структур.

Усе сказане однак зовсім не заперечує майбутнього української роздрібною торгівлі в Інтернет. Існують ринки товарів і послуг, для яких електронна торгівля значно вигідніша традиційної торгівлі, а загальні проблеми (недосконалість апаратної і технологічної бази, систем доставки і оплати, низька платоспроможність населення тощо) не такі значущі. Це насамперед цифрові товари та інформація, для яких важлива оперативність доставки, предмети розкоші (автомобілі, антикваріат, коштовності), рідкісні товари, витрати на пошук і придбання яких значні (запчастини, спеціальна література). Багатообіцяючим є також ринок продажу та оренди житла.

Крім того, при належному підході on-line торгівля продуктами харчування може виявитися вельми життєздатною. Продуктовий ринок on-line є спеціалізованим, а не масовим, тому найбільш вірогідними товарами на цьому ринку можуть стати продукти тривалого зберігання. Перспективна on-line торгівля деякими стандартними напівфабрикатами і продуктами швидкого приготування. Наприклад, піццою, www.pan_pizza.com.ua

Одним з шляхів розвитку on-line торгівлі продуктами харчування можна назвати гібридні моделі, при яких покупець робить замовлення через Інтернет, а забирає в традиційному магазині. Такі моделі використовують готову інфраструктуру супермаркетів для одержання додаткового прибутку. В умовах недосконалості технічних можливостей Інтернет в Україні деякі системи пропонують формування замовлень в режимі off-line з подальшою передачею інформації в Інтернет.

Паралельно з цим розвивається концепція створення так званих листів для постійних покупців. Система відстежує переваги в смаках покупців і автоматично формує замовлення через певні проміжки часу. Таким чином, on-line торгівля продуктами харчування в Україні може розвиватися тільки в тісній взаємодії з традиційною торгівлею.

Гібридна модель застосовна і при торгівлі електронними товарами. У цьому разі покупці вважають за краще тестувати подібні товари безпосередньо в магазині.

Однак, на наше глибоке переконання, найбільш перспективний в Україні ринок електронної комерції B2B. В сучасному розумінні - це організація інформаційної та торгової взаємодії між компаніями за допомогою комунікаційних мереж (Інтернет, інтранет, мобільних та інших мереж зв'язку). Реалізація бізнес-рішень на базі Інтернет-технологій є найбільш дешевим і зручним засобом комплексної автоматизації в порівнянні з впровадженням традиційних інформаційних систем.

Сьогодні загальною тенденцією в світі інформаційних технологій є інтеграція існуючих на підприємстві інформаційних систем в єдиний інформаційний простір. Комплексна автоматизація забезпечує систематизацію і координацію бізнес процесів як всередині підприємства, так і з його бізнес партнерами. Першим кроком у цьому напрямі є впровадження систем планування ресурсів підприємств. Створення систем ERP є першим кроком підприємств на шляху до ринку B2B. Саме навколо таких систем створюються системи електронної комерції.

Без упорядкування процесів всередині організації Інтернет-рішення не приносять серйозного ефекту, а формують лише додаткові канали зв'язку. Для досягнення прозорості та інформативності бізнес процесів на підприємстві проводиться систематизація документообігу, виключається дублювання операцій і формалізуються ключові бізнес функції.

Автоматизація наступного рівня полягає в побудові корпоративних порталів, інтранет, систем зв'язку із замовниками та ключовими клієнтами. Більше того, з розвитком електронної комерції настає ера спільної комерції, при якій підприємства не тільки купують один у одного продукцію, але працюють спільно над створенням нових товарів і послуг. Компанія-покупець у такому разі виступає в ролі виразника інтересів кінцевого споживача. У зв'язку з цим виникає нова концепція корпоративної інформаційної системи ERP II – enterprise resource and relationship processing, призначеної для управління ресурсами і зовнішніми зв'язками підприємств. Основна ідея цієї концепції полягає у виході за рамки завдань автоматизації та оптимізації внутрішніх бізнес процесів підприємства. Рушійною силою такої еволюції є прагнення покупців і продавців до співпраці при спільному створенні продуктів і послуг, які мають попит на ринку, а також рішень, специфічних для конкретних галузей.

На думку експертів, Україна має великий потенціал щодо застосування систем електронної комерції B2B. На сьогоднішній день є багато підстав вважати, що корпоративний сектор України має щільність підключення, яку можна порівняти з доступністю Інтернет для населення розвинених країн Заходу. При цьому корпоративні клієнти постійно здійснюють операції купівлі-продажу з використанням однієї з кращих в світі систем безготівкових розрахунків СЕП НБУ.

Позитивним чинником, що впливає на розвиток масштабних B2B проектів, на наш погляд, є позиція Національного банку України щодо надійності та безпеки заходів електронної комерції. Його бажання з приводу суворих вимог до безпеки торгівельних систем в Інтернет не має прямого відношення до їх функціонального розвитку, але жорсткі вимоги НБУ стануть наріжним каменем для будь-яких примітивних проектів. З цього погляду, створення високо надійних, добре захищених, але функціонально обмежених систем буде нераціональним.

Крім того, можливість аналізу досвіду функціонування російських систем B2B є неоціненним чинником розвитку української електронної комерції. Пряма користь може бути витягнута, наприклад, з адаптації російських торгових ринків до українських умов. Це не потребує яких-небудь істотних капіталовкладень, але дозволить на практиці зрозуміти потреби ринку і технологічні проблеми операцій в Інтернет. Вважаємо, що спільні українсько-російські проекти мають найбільші шанси на успіх.

І найголовніше – в нашій країні вже з'явилася соціальна потреба в B2B системах: учасники товарних ринків почали вивчати, шукати можливості і навіть робити спроби самостійного розвитку on-line продажу. Мова йде про підприємства, які працюють з великою кількістю партнерів. У даному разі Інтернет-рішення здатні полегшити взаємодію між постачальниками і споживачами, забезпечити підтримку дилерських мереж тощо. За декілька років роботи компанії формують колосальну базу інформації і знань. У зв'язку з цим необхідність впровадження B2B рішень очевидна і приводить до упорядкування бізнес процесів і значного скорочення витрат. Більше того, компанії з вбудованими back-office (ERP, тощо) зацікавлені в з'єднанні своїх ERP-систем і бізнес - процесів з бізнес - процесами партнерів.

Іншою категорією користувачів B2B рішень в Україні є великі територіально-розподілені корпорації, в яких значна частина витрат припадає на організацію внутрішньої взаємодії. Інтранет і корпоративні портали дають можливість великого зниження накладних витрат.

За оцінками експертів, український ринок електронної комерції B2B є вельми перспективним і охоплює створення корпоративних порталів, систем управління ланцюгом комплектації (SCM – supply chain management), електронних ринків, систем управління взаємовідносинами з клієнтами (CRM – customer relationship management).

Корпоративні портали надають всім категоріям користувачів, як внутрішнім, так і зовнішнім, єдину точку входу в систему. Їх основним призначенням є систематизація корпоративної інформації та її розподіл відповідно до посадових обов'язків співробітників. Зрозуміло, що допуск до цієї інформації сертифікований користувач одержує не тільки у внутрішній мережі підприємства, але і при віддаленому обслуговуванні. Такі системи в Україні реалізовує, наприклад, компанія Softline.

На жаль, більшість українських корпоративних порталів не реалізують покладену на них місію і надають лише стандартну інформацію про продукцію компанії та її реквізити. Проте

необхідно зазначити, що останнім часом багато які корпоративні сайти урізноманітнили свій зміст, додали режим зворотного зв'язку, інформацію про вакансії тощо.

Однак електронна комерція B2B являє собою щось значно більше, ніж одноманітна статична інформація щодо компанії або каталог її продукції. Вона передбачає формування довготривалих партнерських відносин між підприємствами, які здійснюються за допомогою Інтернет або інших мереж.

Створенню багатофункціональних рішень B2B заважає відсутність відкритості й прозорості українського бізнесу, а також недостатнє розуміння переваг електронної комерції B2B. Тому нерідко учасники електронної комерції зустрічаються в мережі, але оформляють свої взаємини традиційним способом.

У зв'язку з такими обмеженнями найбільш розвинені в Україні закриті рішення класу B2B, спрямовані на упорядкування стосунків між дистриб'ютором та його дилерами. Однак вони не повністю замінюють стандартні форми роботи, оскільки в українській економіці значною є роль особистих відносин, і параметри операції далеко не повністю визначаються формальними показниками. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговують корпоративні системи компанії «Квазар-Мікро».

Одним з перспективних напрямів розвитку електронної комерції B2B в Україні є впровадження систем управління ланцюгом комплектації. Їх вирішальними перевагами є скорочення витрат, зростання прибутку, вдосконалення взаємовідносин між постачальниками і споживачами, розвиток специфічних послуг, завдання яких - забезпечити підприємству конкурентні переваги на ринку. Основними цілями управління ланцюгом комплектації є:

- доставка потрібного продукту в потрібний час за найменшу ціну;
- мінімальний запас товарів та індивідуальне обслуговування покупців;
- скорочення циклу обороту продукції за рахунок спрощення і прискорення оформлення і виконання замовлень, придбання і доставки сировини і матеріалів.

Подібні системи дозволяють компаніям мати інформацію, що постійно оновлюється, про стан виконання замовлень і переміщення товарів від продавця до покупця, прогнозувати і контролювати терміни відвантаження і доставки товарів.

Спільне планування ланцюга комплектації бізнес-партнерами зруйнувало стару парадигму ексклюзивного володіння інформацією щодо стратегії підприємства та його оперативного стану. Традиційно компанії зберігають таку інформацію у власних базах даних на серверах компанії, і доступ до таких даних обмежений тільки співробітниками компанії. Така модель передбачає складання багаторівневих прогнозів, направлених на завоювання конкурентних переваг. Але такі прогнози дуже обмежено використовують дані про постачальників і споживачів компанії, результатом може бути невідповідність вимог компанії можливостям постачальників та потребами ринку.

Планування, засноване на обміні релевантною інформацією з постачальниками й споживачами, фокусує увагу на спільному формуванні ланцюга комплектації. Значні переваги обміну інформацією досягаються за допомогою довіри між бізнес-партнерами.

Web-орієнтоване спільне планування дозволяє учасникам створювати віртуальні склади, за допомогою яких вони можуть задовольняти свої потреби в сировині та матеріалах. Доступність інформації про всі ресурси дозволяє знижувати витрати за допомогою скорочення запасів і більш ефективного планування поставок. Формування ланцюга комплектації в режимі реального часу шляхом обміну інформацією про продукцію, запаси, виробництво та постачання дозволяє компаніям досягнути конкурентних переваг на ринку.

Традиційний ланцюг комплектації передбачає встановлення тривалих взаємозв'язків між продавцями і дистриб'юторами. Сьогодні один з найстаріших атрибутів ринкової економіки – саме ринок як місце проведення операцій купівлі-продажу - зазнає принципових змін. З появою електронної комерції підприємства можуть купувати і продавати товари за допомогою необмеженої кількості електронних ринків.

Незалежно від типів ринків зиск від такої взаємодії може бути різноманітним:

- низькі ціни придбання товарів;
- низька вартість трансакцій;
- використання практично необмежених ресурсів у відповідь на зміни ринку;

- можливість пропозицій з продажу своїх надлишків.

Таким чином, технологія замінює посередників і стає буфером між покупцями й продавцями, що приносить грандіозний ефект, особливо на електронних ринках між підприємствами.

Переваги використання електронних ринків умовно можна розділити на три типи. По-перше, продавці можуть залучити більшу кількість покупців, залучати більш актуальну інформацію про них, більш ефективно працювати з ними. По-друге, електронні ринки створюють середовище діяльності для посередників, які організують збір і аналіз інформації, процеси замовлення і оплати продукції, інтеграцію програмних продуктів сторін, консультаційні послуги тощо. По-третє, найбільших переваг досягають покупці, які з впровадженням електронних ринків дістають можливість вільно порівнювати продукти і ціни, примушуючи таким чином продавців більш активно конкурувати між собою.

Як показує світова практика, електронні ринки створюються двома шляхами – всередині фінансово-промислових груп або незалежними компаніями. У першому випадку спільна купівля і товарні потоки проводяться між членами групи, у другому – на універсальному майданчику відкривається єдиний каталог товарів, який об'єднує різні компанії. На Заході популярна перша модель, в Україні пішли по більш складному і трудомісткому другому шляху. Привів він, однак, не до появи товарних B2B-бірж, а до їх трансформації в дошки оголошень.

Основною причиною такого становища, на наш погляд, є той факт, що віртуальний бізнес, тобто модель бізнесу, що спирається тільки на інформаційні потоки і не інтегрована з потоками матеріальними і фінансовими, дуже слабка і вразлива в практиці українського підприємництва. Як і в сфері електронної комерції B2C, багатьма проектами керують програмісти, а не фінансисти або фахівці з розвитку підприємництва.

Таким чином, в Україні відсутні електронні ринки світового зразка, що дозволяють завдяки новітнім технічним рішенням проводити операції цілком в режимі on-line. Багато які B2B-системи не включають фінансових послуг (проведення платежів, гарантій виконання операції, короткострокового кредитування покупця, клірингу), надто рідкі послуги логістики. Існуючі B2B системи реалізують лише так звані електронні дошки оголошень – дозволяють покупцям і продавцям знайти один одного і укласти угоду. Наступні кроки, що стосуються виконання угоди, в більшості випадків залишаються за межами торгової системи. І справа не стільки в нестачі коштів на купівлю необхідного програмного забезпечення, скільки в неповному сприйнятті перспектив B2B-бірж та їх користі для вітчизняного ринку

Важливу роль у взаємодії продавця з покупцями мають системи управління взаємовідносинами з клієнтами. Вони дозволяють підтримувати постійний контакт, відстежувати інтереси клієнтів і реалізовувати їх індивідуальні потреби. З урахуванням зростаючої конкуренції в усіх галузях такі системи стають ключовими чинниками досягнення конкурентних переваг і успішного розвитку бізнесу. Такі Інтернет-рішення реалізують:

- допомогу маркетинговій службі підприємств у визначенні цільових груп споживачів і формуванні стратегії поведінки по відношенню до цих груп;
- вдосконалення процесів обміну інформацією всередині компанії і їх раціоналізація;
- поліпшення індивідуальних взаємовідносин з покупцями з метою підвищення їх задоволення і зростання прибутку компанії, ідентифікація найбільш прибуткових клієнтів та забезпечення ним особливого рівня послуг.

Особливе значення при впровадженні B2B систем має забезпечення безпеки і конфіденційності проведення трансакцій. У зв'язку з цим розумним рішенням для України було б, на наш погляд, доцільним залучення банківської системи як інституту гарантування коректності та правомочності електронних операцій. Можна виділити декілька видів послуг у сфері B2B, які українські банки можуть надавати бізнес структурам:

- забезпечення суворої аутентифікації учасників електронної комерції і шифрування конфіденційної інформації, що передається через Інтернет;
- забезпечення гарантій виконання зобов'язань по операціях шляхом проведення операцій типу escrow (резервування грошей на рахунках довірених осіб на період виконання зобов'язань);
- відкриття кредитних ліній для постійних учасників електронної комерції.

Серйозною перешкодою на шляху використання Інтернет-технологій у практиці бізнесу є не технічні проблеми, а питання психології і етики. Незважаючи на свої очевидні переваги, Інтернет як додатковий і ефективний інструмент ведення та розвитку бізнесу у багатьох людей не викликає довіри. Незважаючи на те, що прослуховування телефонів набагато простіше з технічної точки зору, психологічно робота в мережі викликає значно більше недовіри.

У зв'язку з цим виникають питання перевірки автентичності потенційних бізнес партнерів. У більшості випадків аутентифікація учасників електронної комерції проводиться на основі пароля, однак, такий захист не забезпечує 100% гарантії безпеки. Набагато більш ефективні технології цифрових сертифікатів і цифрових підписів, складність злому яких в більшості випадків економічно не виправдана.

За рубежем існують незалежні організації (наприклад, VeriSign), які видають користувачам подібні засоби аутентифікації. НБУ запропонував покласти цю функцію на банківську систему. Хоч такі послуги не входять в коло традиційних функцій банків, така система є найбільш надійною і зручною для українського бізнесу. Одночасно з наданням засобів аутентифікації банки зможуть надавати своїм клієнтам і засоби шифрування конфіденційної інформації.

Наступна проблема полягає в забезпеченні гарантії оплати покупцем товару і виконання постачальником умов договору. В Україні гарантом електронної операції може стати третя сторона, наприклад, електронна біржа. У рамках українського цивільного права такий механізм реалізовується за допомогою договору-доручення між постачальником і оператором Інтернет-торгівлі. При цьому оператор відкриває в обслуговуючому банку спеціальний поточний рахунок, на якому знаходяться гроші покупця в період фізичного виконання операції. Після фактичного постачання товару гроші переказуються на поточний рахунок постачальника. У такому випадку гарантами виконання операції стають оператор Інтернет-торгівлі і обслуговуючий його банк.

Для учасників електронної комерції банки цікаві і з погляду одержання кредитних ліній для оплати товару. Кредит покупцям може видаватися на 30-40 днів у рамках встановленого ліміту заборгованості. Для одержання такої кредитної лінії учасник електронної комерції повинен відповідати певним критеріям, що значно підвищує надійність операції.

Одним з найбільш популярних застосувань електронної комерції в західних країнах є надання клієнтам послуг home-banking – самостійного управління своїми рахунками через Інтернет (банківське обслуговування на дому). Піонером у цій галузі в Україні є Приватбанк www.privatbank.com.ua.

На нашу думку, в нашій країні цей досвід мало перспективний в зв'язку з принциповою відмінністю соціального середовища – фізичні особи практично не використовують банківську систему для здійснення платежів, а Інтернет доступний лише невеликому колу користувачів. Таким чином, home-banking може пропонуватися корпоративним клієнтам, що фактично означає не появу нової послуги, а лише використання іншого технічного носія для послуги "Клієнт-Банк". І хоч вартість банківського обслуговування в даному разі знижується, але це не приведе до масового відтоку клієнтів у подібні банки.

Як нам видається, в Україні основний прибуток від електронної комерції банки будуть одержувати не від видалених банківських послуг, а від постійних залишків коштів на рахунках учасників електронних операцій і їх операторів. Для цього необхідний тісний формальний і неформальний зв'язок операторів систем електронної комерції з банком, тобто фактично інтеграція їх операцій з фінансовими послугами банку.

Отже, електронна комерція є прекрасним інструментом підвищення ефективності бізнесу. Грамотне управління підприємствами електронного бізнесу здатне значно скоротити витрати і збільшити обсяги продажу. У зв'язку з цим завдання українського бізнесу є вибір раціонального напрямку розвитку і ефективне управління підприємствами електронної комерції.

ДИСКУСІЯ

Юрій Парог

У мене є два запитання. Перше до Ігоря Рибальченка. Ви сказали про демократію як обов'язкову умову швидкого економічного, точніше, інноваційного розвитку. Чи справді тут є жорсткий взаємозв'язок? Ми знаємо декілька моделей, де це не простежується. І друге питання Володимирі Андерсону. Ви говорили про мультиплікативний ефект. Чи є у вас інформація про зворотний ефект, коли організація провадження призводила до руйнування економічної структури? І останнє запитання з приводу електронної комерції. У цьому процесі і гроші, і товари віртуальні?

Наталія Меджибовська

Що стосується віртуальних грошей. У більшості є платіжні карточки, багато хто на них одержує зарплату. Це можна назвати віртуальними грошима. Що стосується товару, все залежить від того, що ви продаєте. Якщо ви продаєте інформацію, то ми можемо робити трансакції. Тобто, товар може бути як фізичним, так і віртуальним. Звичайно, зручно, коли гроші також віртуальні. Проте існує і гібридна модель - можна вибрати що-небудь в Інтернеті, а потім прийти в магазин і заплатити готівкою.

Ігор Рибальченко

Поза сумнівом, нам усім відомі різні моделі інноваційного розвитку. Питання в тому, що ми розуміємо під інноваційним розвитком суспільства - окремі прориви на окремих науково-технічних і навіть практичних напрямках або планомірний, збалансований розвиток усіх гілок суспільства та інноваційний розвиток, що йде на користь підтримання цього балансу. З найтипівіших прикладів першого варіанта, не демократичного - це історія СРСР, так звана "шарашка", в якій починали наші авіаконструктори, конструктори ракетної техніки, конструктори ядерних пристроїв, що дало змогу радянській імперії здійснити очевидний прорив і навіть піднятися вище світового рівня в окремих напрямках, в основному в оборонній галузі. Зауважимо, що, мабуть, єдиним достоїнством такого роду авторитарних режимів є можливість концентрації серйозних зусиль у довільних напрямках, не рахуючись ні з чим. Сказати при цьому, що такі прориви радянської імперії суттєво вплинули на якість життя народу, громадян, підкреслюю - народу, а не населення, я б трохи остерігся. Хоча, без сумніву, до цього часу в багатьох із нас, особливо в інженерних колах, живе почуття гордості за ці прориви, і в науково-технічному плані справді є чим гордитися. У західній моделі, в науково-практичному товаристві, що працює на користь усьому товариству, яке фактично забезпечує більш-менш рівномірний рух у певних галузях (не можна сказати - наперед передбачених, оскільки інноваційний процес за визначенням не детермінований, а можливий), підтримання загальної, середньої атмосфери готовності до прориву, де б він не з'явився в основному базується на внутрішньонауковій демократії, яка напряму зв'язана з конкуренцією, без якої і нам не обійтись, і яка в США є однією з найбільших громадських цінностей. У чому проблема? Крім цього, на жаль, демократія в науковому товаристві повинна перебувати в балансі з деякою мінімальною часткою авторитарних рішень. Так я розглядаю цей баланс. На прикладі США я можу сказати однозначно, що процедура "peer-to-peer review", через яку багато хто проходив, - оцінка рівних рівними, коли анонімні рецензенти того самого рівня оцінюють будь-який проект, чи то науковий, фундаментальний, прикладний, інноваційний, є основним способом оцінки якості, інтелектуальної новизни і науковості проекту. Національний науковий фонд, в якому я мав за честь стажуватися, - один з тих великих органів, які реалізують державну політику на цій базі. Але в той же час фактично невелика сума грошей, зрозуміло, збалансована з основною, відводиться на проекти, які науковим товариством визнані неперспективними, в надії, що серед цього "сміття" може виявитися невелике зерно. Не секрет, що одним з таких проектів був знаменитий Інтернет, і навіть якщо всі решта проектів (парапсихологія, телекінез, літаючі тарілки тощо) виявилися нісенітницею, вкладення державних грошей у розробку єдиного проекту -

Інтернету вже окупилося. Тому потрібен баланс між традиційним підходом до демократичної оцінки і обов'язковим залишенням місця для якихось захмарних проєктів, баланс між сумою грошей, що вкладаються у планомірне просування широким фронтом науки і технології, та у вирішення деяких гострих питань.

Володимир Андерсон

Що стосується негативної мультиплікації, то існують ситуації, і вони досить часто трапляються, коли розміщення в якомусь регіоні якогось виду виробництва погіршує загальну якість середовища. А під середовищем я розумію не навколишнє природне середовище, а регіональне середовище, це складне, комплексне соціально-еколого-економічне явище. Справа в тому, що, говорячи про мультиплікативні ефекти, треба мати на увазі, що ми маємо справу зі складними системами природа – господарство – населення в даному регіоні. Тому механізм дії цих ефектів досить прихований. Хоча можна навести приклад такої негативної мультиплікації – це розташування екологічно неблагополучних виробництв, поховання відходів, зокрема ядерних. Це явна мультиплікація з мінусом. Але бувають досить парадоксальні ситуації. Розміщуючи у якомусь регіоні, здавалося б, дуже бажане виробництво, ми запускаємо механізм опосередкованих зв'язків, що діють у системі природа – господарство – населення, і часто маємо негативний мультиплікативний ефект. Незважаючи на те, що перша реакція на розміщення має знак плюс, рано чи пізно вона виявляється негативною. Справа в тому, що тут дуже багато невивченого. Зокрема, я вважаю, що регіоналісти, геоеконімісти і економіко-географи повинні зараз звернути особливу увагу на механізми цих ефектів саме в регіональному середовищі. Акценти зараз зміщуємо не на розташування, не на географію місць, а на географію можливостей (geography of accessibility). Тут можливі негативні мультиплікації, але механізми їхні часто не ясні.

Лько Кучерів

У мене питання до пана Рибальченка. Якщо говорити про зміни, – перехід від слів до справ, хотілось би почути вашу думку про майбутнє такої організації як Національна академія наук України. Вона – продукт сталінської епохи, виникла, так само як спілки письменників, художників, кінематографістів, як інструмент контролю над умами і як інструмент розподілення ресурсів. Не можна сказати, що зараз академія наук змінилася. Це жорстка ієрархічна структура. Відстань між простими академіками і більш високими академіками величезна. Очолює академію Борис Патон, здається, він є її президентом стільки років, скільки я живу. Питання таке: у складі академії тисячі докторів і кандидатів наук, вона має колосальне майно і розподіляє кошти на діяльність. Очевидно, через академію наук проходить більша частина коштів, виділених на науку. Без якихось змін тут, ніякі інновації в українській науці неможливі. Що ви про це думаете?

Ігор Рибальченко

Як ви знаєте, у 2000 році остання академія наук у так званих розвинених країнах, а саме найстаріша в Європі французька була розформована і все її майно, лабораторні комплекси, співробітники, кошти були передані університетам. До речі, може ще не дуже активні, але такі розмови ведуться у Росії. Я, на жаль, знову наводжу приклад нашого північного сусіда, але мені точно відомо, як розвивалася взаємодія російської верхівки з національною науковою громадськістю, і як майже ідентично американська модель нині адаптується в Росії. На жаль, у нас такі розмови навіть не ведуться саме тому, що наша академія наук є частиною тієї самої бюрократично-мафіозної структури, тобто одна із пірамід неофеодального суспільства і доки її не зрушити з місця, сама вона з місця не зрушиться. Як результат, справді велика кількість докторів і кандидатів виходить із інститутів АН, із інших структур, але у мене є серйозні побоювання, що кількість докторів у нас росте, а якість науки падає. Повертаючись до прикладу Франції, скажу, там був зроблений досить сильний крок, щоб одразу зламати цю ієрархічну структуру, бо у вона теж була дуже бюрократизована. Є ще одна об'єктивна причина для розформування таких бюрократичних структур і поєднання науки і освіти – без науки освіта

захиріє. Чого будемо вчити, якщо не провадимо досліджень? На жаль, наука у освітній системі також захиріла, бо ми вчимо, заробляємо гроші, але не фінансуємо наукові дослідження в університетах, і розходяться все далі і далі два фланги одного єдиного процесу.

Ігор Коваль

У мене питання до Ірини Новак. Прошу вибачення за непрофесіоналізм, я не економіст. Поясніть, будь ласка, “спеціальні економічні зони” і “вільні економічні зони” - це ідентичні поняття? Якщо ні, то в чому відмінність. І друга частина питання. Наскільки мені відомо, міжнародні валютно-фінансові і торговельні організації виступають досить різко проти наявності таких зон, і якщо мені не зраджує пам'ять, це одна з перешкод для можливості вступу України у Всесвітню Торговельну Організацію. З другого боку, є приклад Китаю, де такі зони функціонують дуже ефективно, і це не зашкодило Китаю одержувати мільярдні інвестиції, вливання і підтримку, в тому числі, і членство у ВТО.

Ірина Новак

Справді це - синоніми. Це в Україні їх назвали “спеціальні економічні зони”, коли приймали Закон. Чим керувались народні депутати при цьому, я не можу сказати. З точки зору функціонування і умов, які в цих зонах існують, вільні економічні зони і спеціальні економічні зони - це одне і те саме. Стосовно вступу до ВТО. Принаймні, коли МВФ вимагав ліквідувати зони, і то була вимога меморандуму, на тому етапі позиція була досить жорстка, але потім шляхом переговорів уряд дійшов якогось компромісу з МВФ, і тоді це питання зняли. Наскільки я знаю, зараз тривають дискусії з приводу вступу України у ВТО, відбувається багато круглих столів. Я була присутня на деяких із цих заходів. Чиновники, які займаються питанням вступу України до ВТО, жодного разу не казали, що зони є якоюсь пересторогою або явищем, несумісним з цим вступом.

Антоніна Колодій

Запитання до пана Рибальченка. Оскільки ви у своєму виступі зазначили, що за існуючого, за вашою термінологією, феодального ладу жодні інноваційні трансформації в Україні неможливі, прогрес у цій галузі неможливий, і водночас додали, що бажання - це найголовніше, щоб усе було реалізоване. Я хочу у вас запитати, чи закликаєте ви нас іти на штурм Бастилії і чи підете ви самі?

Ігор Рибальченко

Можливо, я не дуже вдало висловився, оскільки мій виступ був певною мірою експромтним. Я хотів сказати про розбудову інноваційної економіки, а не інноваційні зміни взагалі, бо інновація - це дуже широкий термін. Я його вживаю у досить вузькому сенсі - інноваційна економіка як економіка, побудована на постійному процесі зміни товарних зразків усього, що тільки можна, а також бізнес-процесів, інформаційних технологій і т.д., побудована на безперервній взаємодії фундаментальної науки, прикладної науки, розробників цих товарних зразків та їх виробників, тобто усієї сфери матеріального виробництва. Тому деякі інновації, що виникають у нашому суспільстві, звичайно, можливі. Більше того, можливі навіть елементи інноваційної економіки у деяких вузьких осередках, чи випадково, чи завдяки певним людям з якимись спеціальними позиціями чи можливостями. Але ми говоримо про систему. Як система, на жаль, у нашій країні інноваційна економіка не існує і виникнути зараз не може. З іншого боку, “штурм Бастилії” - це політична акція, а я не політик. Я взагалі проти революцій, бо революція більше поїдає своїх дітей, ніж приносить користі. Мені здається, що найкращим і, можливо, єдиним шляхом для нас було б, вивчаючи досвід і роблячи свої висновки, прискорити еволюційний процес, можливо, використовуючи деякі елементи так званого “тунельного

переходу". Тобто, поступово, без стрибків, але дуже швидкими темпами проходити окремі етапи еволюційного розвитку.

Ірина Березовська

У мене питання до Ігоря Рибальченка. Ви згадали про моделі, про класифікації країн на три категорії - ті, які розробляють, які впроваджують і які споживають. Як будь-яка модель, ця модель втрачає багато деталей. Тут я вас як інженер інженера хочу запитати: вас не турбує, що при цьому не враховується така дрібниця, як розподільчий характер усіх процесів розробки, наприклад?

Ігор Рибальченко

Ви абсолютно праві. Як будь-яка модель, вона сьогодні спеціально гранично огрублена для того, щоб вичленити основні і, можливо, полемічні моменти. Насправді і ця модель страждає багатьма вадами, і вони очевидні. В тому числі, завдяки інформаційним технологіям, вже немає поняття країн, приєднаних до тих чи інших груп, тобто до центру чи периферії. Вже немає навіть поняття територія регіонів. Є поняття сітьових сукупностей, що входять у ті чи інші елементи цієї моделі. Так буде детальніше, але зараз немає змоги це проробляти. Ця модель спеціально огрублена для розуміння найзагальніших її закономірностей. Насправді все набагато складніше.

Іванна Ібрагімова

Якщо дозволите колишньому держслужбовцю прокоментувати дещо. Я хочу дещо приземлити нашу дискусію і сказати щось хороше про державу, зокрема про деякі "тунельні" заходи, які здійснюються. Спочатку пан Ігор говорив про проблему вибору стратегій і проблему розв'язання поставленої мети. Як вирішувались економічні проблеми у радянські часи? Це вже загальновідомий факт - постфактум, тобто проблеми є, ми намагаємось швидко щось залагодити і йдемо далі. Нарешті держава під впливом багатьох факторів зрозуміла, що треба кардинально міняти процеси прийняття рішень. Зокрема, в 2000 році було прийнято тимчасовий регламент Кабінету міністрів, було створено чотири групи аналізу політики і стратегічного планування в Міністерстві економіки і в секретаріаті Кабміну. Головна ідея полягає у тому, аби навчити державних службовців аналізувати політику, стратегічного планування, навчити правильно визначати мету, аналізувати проблеми, залучати різні групи інтересів, у тому числі і науковців, до дискусії навколо проблем, і на підставі різної інформації приймати рішення. Було чотири групи у Мінекономіки, і ніби вони потроху починають діяти. Час покаже, чи вийдемо ми з тунелю в цьому плані. Що стосується мети, мета - загальний добробут держави - це гарна мета, але ця мета була замінена на загальний добробут правлячої еліти. От коли буде цей процес прийняття рішень прозорим для всіх, тоді не можна буде ставити цю приховану мету добробуту для окремих людей замість добробуту для держави, і тоді ми вийдемо на інший рівень.

Ігор Рибальченко

Висловилися ви надзвичайно точно. Дозвольте дещо прокоментувати. Є фасад, зовнішній ефект і PR, будемо говорити чесно, і є внутрішнє наповнення, тобто сенсова частина. Якщо ви кажете про стратегічне планування, то я маю дуже недобрий досвід участі у проекті стратегічного планування для Харківського регіону, на який американські платники податків через USAID дали 1,5 мільйони доларів. Для нашого регіону, для нашої країни це немаленькі гроші. Але коли я побачив, як план реалізується, то для мене стало очевидним, що наші владні структури чи то не хочуть (тому, що вони включені у цю бюрократичну ієрархічну неофеодалну систему) чи то не можуть (що свідчить про їхню недостатню інтелектуальну якість) сприйняти навіть методологію такого підходу як стратегічне планування. Досить високий посадовець у нашій держадміністрації на одну з пропозицій сказав, що це все "єрунда", а треба розвивати оце, оце і оце. Інший сказав

ще простіше, що нам тут нічого робити, а треба їхати у маленькі міста, а стратегії вони самі розроблять. Щодо участі науковців і громадянської спільноти, то їх взагалі відкинули. Ви знаєте такий вислів - "керована демократія". Наприклад, якщо людина працює на якійсь посаді, скажімо, ректором економічного вузу, то вона автоматично, хто б вона не була насправді, потрапляє до цієї спільноти за посадою. Не за якістю, не за науковими досягненнями, а за посадою. Ці люди автоматично складають оте близьке коло доступу до першої особи, тобто, до грошей. Можливо, у міністерстві все не так, можливо, у Києві чи Львові все набагато краще, але у мене з власного досвіду немає ніяких підстав думати, що це не так.

Сергій Римаренко

У мене, знову запитання щодо вільних економічних зон. Справді, однією з умов надання чергової пайки за програмою розширеного фінансування була умова ліквідувати ці економічні зони. Я далекий від думки, що всі рекомендації чи оцінки Міжнародного валютного фонду є істина в останній інстанції, але, як на мене - нефахівця, щось у цій оцінці є позитивне. Отже, що, на вашу думку, являють собою українські вільні чи спеціальні економічні зони? Це справді якийсь інструмент чи засіб для поліпшення економічної ситуації в Україні, чи це чергова "чорна дірка" чи дірка для ухиляння від податків? Ваша думка.

Ірина Новак

Щодо першої частини питання, ми вже розібрались, що МВФ хотів ліквідувати, а уряд відбив ці зони від їхнього посягання. Стосовно того, чи це інструмент, чи це "чорна дірка", я б сказала, що частина цих зон є справді інструментами, а частина є "чорними дірками". Щодо конкретних прикладів. У Донецькій області території пріоритетного розвитку піднялись дуже високо. Інша річ, чому? Тому що там у великих промислових містах сконцентровано 86% інвестицій. Це великі промислові міста, які мають свої підприємства, і свої власні кошти реінвестують у своє виробництво і свій розвиток, одержуючи при цьому податкові пільги. В принципі, на мою думку, це непогано для України з тактичної точки зору, бо нам треба подолати ту кризу, у якій ми перебуваємо. Якщо Донбас як великий потужний промисловий регіон розвивається хоча б таким чином, на першому етапі це непогано. З іншого боку, такі території пріоритетного економічного розвитку або спеціальні економічні зони, як місто Шостка Сумської області або інтерпорт Ковель, фактично не працюють. Уряд говорить, що на цьому етапі вони ще не почали працювати, і є статистика, що практично третина з територій пріоритетного розвитку, які заявлені, на сьогоднішній день ще не розпочала функціонувати - там не зареєстровано ніяких проектів. До всього треба підходити зважено, дивитись на результати діяльності цих зон, дивитись, чому вони саме такі. А потім робити висновки. Можливо, якісь зони і треба буде ліквідувати. Час покаже. Ми маємо достатню кількість цих суб'єктів, і якщо половина з них залишиться і буде працювати, це вже буде непогано.

КРУГЛИЙ СТІЛ “УКРАЇНА МІЖ ПАРЛАМЕНТСЬКИМИ І ПРЕЗИДЕНТСЬКИМИ ВИБОРАМИ”

Антоніна Колодій

Від виборів до виборів ми живемо і сподіваємось. Очевидно, на нас чекає дуже відповідальний у політичному відношенні відрізок часу, адже від сучасної політики дуже багато залежить. Оскільки тут представлені спеціалісти з різних галузей – і у галузі культури, і політики, і економіки, і громадянського суспільства, то ми зможемо прискіпливо проаналізувати цей період у різних аспектах – тих аспектах, спеціалістами в яких ми є. Отже, що нас чекає у найближчі два роки, і як ми оцінюємо те, що ми маємо сьогодні?

Віктор Заблоцький

Мені здається, що коли ми зараз розпочнемо дискусію про Україну між парламентськими і президентськими виборами, на мою думку, було б цікаво дискутувати не про персоналії – (Ющенко, Тимошенко, Мороза і т.д.) у кого які шанси виграти вибори, і навіть не про політичні сили, скільки про те, чи можливі в цей період інституційні зміни, чи можна переформатувати політичну систему України. Поговорити про нещодавню заяву Кучми – давайте будувати парламентсько-президентську республіку. Чи можливо це зробити саме в цей період? Що ця риторика означає? Чи це справді бажання впроваджувати зміни збоку навіть не Кучми, а його оточення – того ж Медвечука, щоб сформувати коаліційний уряд із соціал-демократів і самому стати прем'єр-міністром? Чи це все-таки риторика влади, як у 1990 році, коли влада оголосила в Україні зміни, трохи інкорпорувала Рух, і потім на 10 років фактично зняла будь-яку можливість трансформацій в Україні, тому що верхівка націонал-демократів в регіонах почала співпрацювати з владою, і будь-які зміни стали неможливими? Чи не є так само риторикою з боку Кучми бажання будувати парламентсько-президентську республіку? Це перше.

Друге. Мені здається, що зміни в Україні якраз можливі саме зараз – між парламентськими і президентськими виборами. Адже потім, коли хтось стане президентом, провести зміни буде дуже важко, тому що президентська команда не матиме зацікавленості в цьому. Чому мені не цікаво зараз дискутувати про Ющенко чи Тимошенко? Тому що я розумію, в нашій державі президента робить його свита. Оточення Ющенко в якісному плані за багатьма показниками нічим не краще, ніж оточення Кучми. Хоча до Ющенко я ставлюсь з повагою і голосував за блок “Наша Україна”. Але мені здається небезпечним, що знову треба віддати всю владу президентові і сподіватись на те, що добрий цар-батечко вирішить наші проблеми. Як працівник ЗМІ я хочу сказати, що у нашому середовищі прогнози щодо розвитку ЗМІ або щодо можливості демократизації ЗМІ дуже песимістичні. Уже зараз ми всі працюємо по темниках, і ні для кого не секрет, що ці темники розсилаються з Адміністрації Президента. Фактично робота журналіста буде дуже важкою вже з літа майбутнього року, коли почнеться розкручування варіанта правонаступника, і коли всі ЗМІ перебуватимуть під жорстким контролем. Вони вже контролюються шантажистськими методами – судовими позовами, розборками. Наприклад, наш телеканал вже не може нормально працювати і планувати своє майбутнє, тому що постійно чекає якогось судового рішення і повинен постійно його передбачати. Мені цікаво почути думку про можливість інституційних змін. Чи можливі вони зараз в Україні?

Сергій Рябов

Я вдячний за таку постановку питання і хочу би запропонувати деякі міркування щодо першого запитання – чи можливі зміни напередодні і під час виборів, особливо у світлі ініціатив, які запропоновані з Банкової начебто у відповідь на вимоги опозиції щодо зміни політичної системи

в Україні? На моє глибоке переконання, в Україні буде як завжди. Нічого не зміниться, і для цього є дві причини. По-перше, очевидно, що ініційовані зміни є політичним кроком, своєрідним пошуком компромісу. До цього додамо дивовижне бажання інкомбента, тобто носія влади, сидіти на двох стільцях – і зробити парламентську республіку, і залишитися сильним президентом. Але це взаємовиключні речі. Друга причина, чому нічого не зміниться, і саме через це я ставлюся до цих ініціатив спокійно, – це те, що такі ініціативи, такі намагання, такі зусилля не відповідають елементам політичної теорії. Взагалі, парламентсько-президентська чи президентсько-парламентська форма державного правління, на мій погляд, це дещо дилетантська вигадка публіцистів, політиків та новоявлених політологів. У серйозній політичній науці і політичній практиці є дві форми державного правління – президентська та парламентська або монархічна та колегіально-представницька. Спроби знайти щось середнє між ними я називаю своєрідним політичним гермафродитизмом. Тому дивовижно виглядає намагання змінити президентсько-парламентське правління на парламентсько-президентське чи навпаки – це якась маніпуляція, гра, перекладання карток. Я готовий доводити, що і на практиці в реальному політичному житті, і це є відповідним руху понять, руху категорій, існують дві головні форми державного правління – президентська і парламентська. Можлива третя, як ще кажуть, змішана, але її правильніше було б називати не змішаною, а змінюваною. Найкращим зразком такої змінюваної форми державного правління є геніальний винахід генерала де Голля – це п'ята республіка у Франції, коли форми державного правління змінюються без зміни Конституції. Але це не є змішана форма, це в кожний конкретний період або президентська, або парламентська форма державного правління. Доки ми в Україні, наші політики цього не розуміють, відбуваються винаходи свого власного велосипеда, які, звичайно, будуть безрезультативними.

Ігор Рибальченко

Висловлена Віктором думка співвідноситься з моїми уявленнями про тему нашого обговорення, і дякую попередньому ораторові за чітко висловлений песимізм, чи краще сказати, реалізм. Я хотів би цю тему піднести на стратегічний рівень. Слухаючи вас, згадав вислів одного з великих людей, який говорив, що раби повстають для того, щоб стати рабовласниками. Якщо ми цей вислів приймаємо, а він досить відповідає ситуації, то зрозуміло, що ніяких змін, доки будуть змінюватись обличчя, а не тип персони у нашій владі, у реальності не буде, як би ми не називали це правління – президентське, парламентсько-президентське тощо. Це все ширма, фасад. Питання до політологів, культурологів – чи є взагалі в Україні тип людей, я не кажу про персоналії, але, можливо, якийсь соціальний прошарок, можливо, якісь окремі місця чи економічні ніші, які могли б вийти за рамки співвідношення рабовласник-раб та їхньої боротьби між собою аби зайняти це місце?

Антоніна Колодій

Я думаю, це питання заслуговує широкого обговорення. Хіба ми не погодимося з тим, що можна стати не рабом, тільки засвоюючи іншу суспільну роль? Пропоную цю тезу для обговорення.

Лько Кучерів

Якщо говорити про майбутні президентські вибори, то я думаю, що нас чекають найбільш жорсткі вибори за всю історію сучасної України. Адже що йдеться про владу президента і його оточення, про те, що зараз країною фактично керує Адміністрація Президента, яка є нелегітимним органом. До того ж йдеться про колосальні кошти. Тож що вибори нас чекають дуже жорсткі. Про це свідчать останні події. Якщо ви стежите за новинами, зараз масовано іде кампанія у засобах масової інформації, щоб 16 вересня не виходили на вулицю, бо будуть конфлікти. Міський голова Києва заборонив зустрічі в центрі міста, відніс їх на периферію, на стадіон "Чайка". Депутати сказали, що вони не проводитимуть мітинги, а проводитимуть зустрічі з трудящими. Тобто фактично відбувається дуже різке наростання конфронтації. Це

перше. Друге – ведеться дуже активна кампанія в ЗМІ, тільки невідомо, за що. Видно що вони забігали, бо треба щось робити, а що робити, президентська адміністрація не знає, і робить це досить бездарно. Я думаю, що їхня стратегічна мета – просто знизити рейтинг Ющенка. Це дуже важко зробити, тому що він надзвичайно популярний і має цю популярність впродовж останніх декількох років. Якщо прогнозувати явку на вибори як у попередні роки десь на рівні 70%, то у нього є всі шанси бути президентом, якщо за цей час нічого не зміниться. Якраз Ющенко за своїми якостями відповідає потребам українського суспільства. Як це не парадоксально, через його м'якість, покладистість, безконфліктність він зберігає свій рейтинг. Тут він мені нагадує українського героя Котигорошка. Якщо ви пам'ятаєте цю казку, там приходять і кажуть, що прийшли вороги і треба рятуватись, а Котигорошко говорить, що не треба, ще не час, і тільки з третього разу він починає щось робити. Я думаю, що це – перевага Ющенка і вона дає йому шанс протриматися. Хоч висловлювалася пропозиція не переходити на персоналії, однак маємо проблему: президент намагається переформувати владу так, щоб забрати її у наступного президента – Ющенка. Стало зрозуміло, що парламентом управляти легше, і очевидно, що ці кроки до зміни структури влади є превентивні заходи до того, щоб зменшити владу Ющенка, якщо він буде обраний президентом. З цього виростає наступна проблема. Чи зможе Ющенко, якщо стане президентом, змінити щось? Можна багато нафантазувати, але ніхто не може сказати чітко, чи зможе президент Ющенко домогтися позитивних змін в Україні. Думаю, що нас чекають дуже тяжкі і цікаві політичні часи.

Юрій Парог

Я хотів би уточнити цю думку – це означає, що жити будемо погано, але цікаво. Тепер з приводу можливих трансформацій – інституціональних, демократичних. Справді, було б значно простіше, якби ми мали в Україні розвинене громадянське суспільство – те, про що говорив Сергій, і ми не дуже це питання обговорювали. На жаль, такого суспільства у нас немає. А тому, нам залишається, якщо говорити про масову підтримку перетворень, сподіватися тільки на один відсоток імовірності, який завжди є в таких нецивілізованих суспільствах. Ми не знаємо, що може підштовхнути народні маси до активних дій. Цього не можемо прогнозувати, тому завжди залишається один відсоток – можливо, за якогось збігу обставин народні маси себе проявлять, хоча б у якихось великих центрах. Це можливо. І другий аспект – коли ми говоримо про те, що президент може зробити, а чого не може, не треба забувати суб'єктивний чинник. За наявності таких авторитарних традицій в нашому суспільстві президент – розумний президент, кваліфікований президент – справді може зробити дуже багато, незважаючи на те, про що ви говорили, зокрема, з приводу команди Ющенка. Я думаю, останній “демократичний напад” Леоніда Даниловича пояснюється тим, що він відчув, що в створеній ним системі заміна лідера може відіграти вирішальну роль. Лідер дуже багато може зробити. На підставі цього розглядається можливість розмити владу президента, оскільки на даному етапі парламент є відносно контрольованим. Принаймні, вони так думають. Мені видається, в цій ситуації нам треба шукати можливі варіанти розвитку як у суб'єктивному чиннику, так і в тому одному відсотку. Адже нові широкі потужні громадські сили не з'являться, якщо ця поява не буде спровокована якимось зовнішніми обставинами, наприклад, кризами тощо.

Іванна Ібрагімова

Я дозволю собі не погодитись з однією з тез, висловлених паном Сергієм Рябовим, і пошлюсь в даному разі на нещодавно випущену книжку Дебори Стоун про аналіз політики. Вона, зокрема, зазначає, що одна справа – політологія, політична теорія, і зовсім інша справа – реальна політика. Коли політики приймають рішення, їм абсолютно байдуже, що в теорії виписано, вони стовідсотково зважають на свої інтереси. Тож все залежатиме не від теорії, а від того, як претенденти домовляться щодо розподілу владних повноважень. Коли ми говоримо про можливість інституційних змін, треба з'ясувати, перш за все, кому це вигідно. Давайте подумаємо, коли виникла теза переходу до парламентської республіки. Власне, про що мова? Якщо президентові не вдасться вийти на третій термін, а скоріш за все, йому не вдасться, то чому

він і його прихильники мусять бути зацікавлені в президентській республіці. Їм тоді набагато вигідніше мати парламентську республіку і керувати державою саме з парламенту. Знову таки, час покаже, як домовляться ці партнери і конкуренти по боротьбі, і багато що залежатиме від піару, від засобів масової інформації. Зараз іде справжня інформаційна війна, і мені здається, поки що виграють ті, хто стоїть за Тигіпком. Подивіться, вони майже повністю забрали риторичку Ющенка, вони постійно наголошують на тому, як робили і під час виборів, що немає ніяких розбіжностей з Ющенком в ідеологічному плані, є тільки одна невеличка розбіжність – претенденти на посаду президента. На мою думку, незважаючи на те, що команди Ющенка і Тимошенко – власне опозиція – виграли за рахунок правильної тактики використання ідеологічного мусування не через ЗМІ, а через безпосередні контакти з населенням, опоненти врахують свою помилку і тепер самі працюватимуть безпосередньо з населенням. Тому, якщо опозиція не працюватиме на належному рівні із засобами масової інформації і не буде адекватно реагувати на ті провокації, на які їх підштовхують, то цілком можливо, що опозиція програє. Тобто, я висловила дві тези. По-перше, теорія і практика – різні речі. По-друге, багато буде залежати від риторики і від тих фахівців, які керуватимуть цією риторикою і впливати на маси.

Тетяна Клишченко

Прошу вибачення, що своєю реплікою, можливо, дещо знижу високий теоретичний рівень розмови. Я хочу навести більш конкретні завдання. Я не фахівець з політичних питань, але хочу сказати про те, що спостерігаю і аналізую в суспільстві. На мою думку, вже останні вибори показали, що в суспільстві, вже назріла потреба, відбулося якесь пробудження, і люди прагнуть практичних вмінь брати участь у виборах. Я спостерігала активне незадоволення багатьох людей, коли вони приходили на дільниці і у списках бачили багато вже давно померлих, викреслених тільки олівчиком. Так було і на нашій дільниці. Якщо на одній сторінці таких декілька, то набирається в цілому багато тисяч по Україні. Крім того, є цілі будинки і цілі райони, яких не існує зовсім. Це, майже зовсім за Гоголем, “мертві душі”, які брали участь у голосуванні. Є багато таких маніпулятивних прийомів, проти яких громадськість прагне боротись. У той же час вона не є організованою і кваліфікованою в цьому, і не знає, як це робити. Після виборів мені потрапили до рук кілька брошур Інституту громадянського суспільства, підготовлених за спеціальним грантом. Це просвітницькі брошури, академічного рівня і випущені дуже маленьким тиражем. Я голосувала за блок Юлії Тимошенко, і недалеко від мене знаходиться їхній райком Шевченківського району. Я туди зайшла і говорила на тему просвітництва: чи розуміють вони значення підготовки людей до наступних виборів, важливість того, щоб громадськість була залучена до контролю, принаймні, до складання списків, де так багато проблем. Єдине, що вони могли мені відповісти, це запросили вступати у партію. Але то не є моя мета, моя позиція інша. Я думаю, що ці роки, які залишились до виборів, треба використати для політичного просвітництва, щоб населення, той відсоток, той соціальний тип людей, про яких йшлося, – а він вже є, одержав те, чого прагне – знання і навички. Пропоную це робити особливо присутнім тут колегам, які займаються громадянською освітою, нехай і на іншому – академічному рівні.

Антоніна Колодій

Те, що на цих виборах не спрацювали технології, мабуть, підтверджує слова пані Тетяни.

Олександр Дем'янчук

Цікаво, що наша розмова розпочалася в такому плані, начебто є державна влада, політична верхівка, і ми обговорюємо не Україну між парламентськими і президентськими виборами, а державну владу в Україні між парламентськими і президентськими виборами. Така постановка питання чи такий хід обговорення цілком логічні, оскільки є, справді, державна влада, і є Україна, однак це не тільки не тотожні, а часом, здається, і несумісні речі – паралельні світи, між якими не завжди можна знайти перехід. Якщо ми будемо говорити не про державну владу в Україні, а про

Україну, то я підтримую реалізм Сергія Рябова стосовно того, що справді радикальних змін очікувати не доводиться, оскільки загалом населення України не готове і не бажає радикальних змін. За винятком людей, про яких говорив Ігор Рибальченко, а саме бізнесмени, підприємці, які зацікавлені у певній зміні ставлення до них державної влади. Проте поза цим залишаються пенсіонери які зацікавлені у підвищенні хоча б на червонець своєї пенсії. Наше населення передусім перебуває у такому стані, як за висловленнями пана Рибальченка – немає такого раба, який би не хотів стати рабовласником. Паоло Ферейро говорив подібно: “Немає такого пригнобленого, що не хотів би стати гнобителем”. Той же Паоло Ферейро говорив, що жодна сила, політична чи економічна, не може звільнити людину – людина має звільнитися сама. Продовжуючи тезу пані Тетяни стосовно просвітництва, я хочу сказати, що лише поступово просвітлюючи, навчаючи, розкриваючи людям їхні можливості і навчаючи людину самолідерству, ми зможемо досягти певних змін, коли дії будь-якої державної посадової особи вже не будуть здійснюватися у якомусь іншому просторі чи паралельному світі і вплив матиме місце лише згори вниз. Державна влада буде залежати від населення. Я хочу нагадати, що канал “1+1” напередодні парламентських виборів дуже ретельно мусував тезу – “лише 12 годин державна влада залежить від нас”. Якби таку тезу підняли у США чи ще десь, то населення затюкало б, бо фактично більшою чи меншою мірою влада залежить від населення 365 днів на рік, звичайно, з певними варіаціями. Завершити стосунки населення, суспільства і влади лише актом виборів означає приректи себе на подальше існування в тих же самих умовах, паралельних світах, коли один паралельний світ постійно визначатиме умови для іншого. Дуже суттєвим, навіть головним моментом буде процес поступового просвітництва. Тут значну роль має відіграти те, про що говорила Тетяна Клинченко і згадував Сергій Рябов, – власне, доносити до населення цю теорію, детально і ретельно її розкривати і роз’яснювати. Не спрощувати, а роз’яснювати, тобто не опускатися до рівня пересічного обивателя, а підносити обивателя до рівня цієї високої технології. Тут дуже велику роль починає і вже відіграє освіта як на рівні середньої школи, так і вищої освіти – те, що Сергій Рябов і його колеги називають громадянською освітою.

Антоніна Колодій

Хочу дещо загострити увагу на одному питанні. Висловлено погляди, які ми більше чи менше поділяємо. Але, якщо пані Тетяна Клинченко акцентувала на готовності народу, якому бракує лише освіти з конкретних питань, не з теорії, а з конкретних питань, припустимо, виборчої кампанії, я би хотіла це підкреслити і сказати, чи не вирішальну роль тут відіграють засоби масової інформації. У мене таке питання не тільки до представників ЗМІ, а і до всіх – чому у наших засобах масової інформації ніхто не порушує питання, не подає до суду з приводу цих “темників”? Це був би прекрасний урок для нашого населення, який підняв би планку громадянських настроїв у суспільстві. Отже, ми миримось там, де є інтелектуальний потенціал, де є розуміння теорії, розуміння того, де ми знаходимось і т.д. Можливо, хтось захоче подискутувати з цього приводу.

Наталія Меджибовська

У мене швидше запитання. Цього дещо торкнулася Тетяна Клинченко. Справді, народ можна підготувати. Але питання в тому. Як полічити голоси і використати результати? В Одесі досить активно люди висловили недовіру до результатів виборів, було наведено безліч фактів незаконних дій. Однак ніхто на це не зреагував. Постає питання, що далі робити?

Олександр Фісун

Я хотів би звернути увагу на декілька обставин. По-перше, у нинішньому електоральному циклі, який почався з парламентських виборів і закінчиться президентськими виборами, відбувається фундаментальне переформатування стратегій дій основних політичних еліт та основних політичних гравців, які шукають нові варіанти і форми консолідації. У ході парламентських виборів виявилася чітка тенденція до парламентаризації, до якої виявилися готові всі основні

учасники політичної конкуренції. Це націонал-демократичні контр-еліти і партія влади. Крім того, стався розкол попередньої моделі консолідації політичних еліт, яку я називаю гегемонною моделлю консолідації під домінуючим впливом і патронажем тільки одного гравця. Цим гравцем виступав президент. Цей домінуючий гравець-гегемон установлює власні правила гри на політичному полі і регулює доступ і не доступ інших політичних гравців до економічних ресурсів, різних преференцій, зон впливу тощо. Ось ця модель гегемонної консолідації політичних еліт була зруйнована в ході касетного скандалу, коли гегемонія розкололася на три сектори. По-перше, це залишок партії влади, по-друге, це різні бізнес-групи і бізнес-партії, і, по-третє, це націонал-демократичні контр-еліти, які, як тут правильно говорили, співіснували в рамках цієї гегемонної моделі з самого початку незалежності української держави. Крім того, касетний скандал позначив подвійну кризу існуючого політичного режиму. Це, по-перше, криза легітимності і, по-друге, криза ефективності цього режиму. В результаті накладання цих двох криз підтримувати попереднє функціонування цієї моделі виявилось неможливим. Я бачу дві альтернативи подальшого розвитку політичної ситуації в Україні. Тут треба відзначити, що політичні реформи у нас є не наслідком виразу волі чи вибору громадянського суспільства, а волі влади. Вони у нас завжди проголошуються згори, а не ініціюються знизу. В цьому сенсі Україна продовжує візантійську автократичну традицію. Отже, які дві альтернативи? Одна альтернатива, яку я хотів би назвати, це модель картельної консолідації еліт, пов'язана з формуванням обмеженого кола гравців, які також монополізують дивіденди політичного поля на основі державно-адміністративних зв'язків та елітарного обміну ресурсів, проте на відміну від гегемонії розподіляють ці дивіденди відносно рівномірно і пропорційно до сили кожного учасника. Нагадаю, що в економічній теорії картель - це одна із форм монополістичного поділу ринку, в основі якого лежить згода про обмеження конкуренції. На відміну від інших форм монополістичних спілок (концернів, трестів тощо), учасники, які входять у картель, не втрачають своєї самостійності, а зберігають свою незалежність. Обмеження конкуренції всередині картеля дає змогу її учасникам диктувати свої умови решті фірм і захищатися від тиску аутсайдерів. Які контури цієї моделі картельної консолідації еліт? Я бачу картельну консолідацію як союз того, що залишилося від партії влади, точніше, від коаліції фінансово-промислових і партійних груп, які входять у партію влади, і "Нашої України". Це укладання угоди між "Нашою Україною", тобто націонал-демократичними контр-елітами, і партією влади. По суті, це було б відновленням попередньої гегемонії, проте вже не у форматі домінування президента, а в парламентському форматі. Мені здається, що цей варіант є досить ймовірним, але він не сприяє ефективній демократизації політичної системи. Чому картельна консолідація еліт є ймовірною? Тому що можливості колишнього основного гравця для підтримання державно-адміністративної коаліції еліт під патронатом президента істотно обмежені, і підпорядкування сегментів цієї коаліції є практично неможливе. Це різні інтереси бізнес-партій, з одного боку, а з другого боку, це націонал-демократичні контр-еліти. І одні, й інші досить потужні, щоб їх можна було усунути або підпорядкувати через модель гегемонії. Другий варіант - це формування так званої консенсусної моделі консолідації еліт, пов'язаної з переходом усіх основних гравців до так званої війни за правилами, тобто до конкуренції, яка засновується на консенсусі відносно формальних правил. Я хотів би звернути увагу на те, що реформа політичної системи, реформи у відносинах між президентом, урядом і парламентом будуть важливим кроком у подальшому розвитку. Проте це не костюмчик, який можна було б одягнути і піти в Європу з парламентсько-президентською республікою. Дуже багато залежить від співвідношення, по-перше, форми правління, по-друге, електоральної формули і, по-третє, партійної системи. Точний інституціональний дизайн, точна інституціональна розробка співвідношення усіх цих компонентів є дуже важливими. Нині і в західній, і в східно-європейській політології є дуже цікаві дослідження, які аналізують ці проміжні форми між парламентською і президентською системами. Є різні рішення. Наприклад, так звана прем'єр-президентська республіка. Просто парламентаризація, як це відбулося в Молдові, не міняє ситуації по суті і фактично може призвести до певної дестабілізації становища. Тому ще раз звертаю увагу на необхідність вивіреного інституціонального дизайну цієї майбутньої системи.

Спочатку коротка репліка. Хоча я не прихильниця дискусій про персоналії, але оскільки пані Іванна акцентувала високі достоїнства пана Тигіпка як лідера, було б дуже цікаво, якби ЗМІ або громадянське утворення пояснили населенню України, за що, за відстоювання яких національних інтересів України пан Тигіпка одержав вищу нагороду від властей Франції. Питання про нього як про політичну особистість, як про лідера, як про людину, здатну вести за собою, моментально було б зняте з порядку денного. Це розслідування було б дуже цікавим. Це пропозиція для ЗМІ, для колег, які займаються громадянською освітою населення, та багатьох інших.

Що стосується безпосередньо багатьох коментарів щодо проблематики. У зв'язку з цим я пригадала досить точно висловлювання Аллена Даллеса, що хмарка на небі розміром у долоню може провіщати ураган. Мені видається, якщо віднести цей метафористичний вираз до політичного аналізу і подивитися на тему переходу від виборів до виборів, то побачимо, що сьогодні це справді ще маленька хмаринка, яка може провіщати ураган. Те, що відбувається сьогодні, за всієї трагічності останніх подій - це і неможливість приземлитися літаку Юлії Тимошенко в Херсоні, і крадіжка офіційних документів у її офісі, і те, як за свідченням ЗМІ пана Турчинова протягують по асфальту, і маса інших ситуацій - говорить про те, що це насправді, і тут я згодна з колегами, тільки початок тієї жорсткої, жорстокої боротьби, яка відбуватиметься у зв'язку з боротьбою за владу. Нині головне питання - хто буде персоною номер один. У зв'язку з цим і виникає проблема переструктуризації, про яку я говорила. Другий момент. Чомусь мова йде про те, і ЗМІ тут досягають великих успіхів, що президент перехопив ініціативу в опозиції. Про яке перехоплення йде мова? Відбувається банальний повтор старих гасел, які були актуальними тоді, коли їх висувала опозиція. Чи актуальні вони сьогодні? Ні! Вони сьогодні не актуальні, тому що дадуть для України суто негативний результат. Реалізація таких пропозицій - це вирішення іншими методами питання про імплементацію референдуму президента, яке набридло і набило всім оскому. Це цілком очевидно. Це азбука політичної науки і політичної практики. Результат буде абсолютно однозначний. Розв'язання ситуації в результаті цієї боротьби, яка зараз визріває, не буде. Наступний акцент стосується питання, хто перемаже. Це питання сьогодні нереальне. Перемога куватиметься, звичайно ж, владою. Безумовно, інтелектуально, за політичним менеджментом, за грамотністю і тонкістю роботи сьогодні програє і опозиція, і влада. Якщо під час виборів це було ніби закрито - ця неясність, нечіткість - все було спрямовано на те, щоб зібрати якомога більше голосів, то сьогодні цей інтелектуальний прорив дуже чітко відчувається. Якщо він наростатиме, якщо нічого не зміниться, то, безумовно, опозиція програє, а влада в цій ситуації виграє. Що стосується взаємовідносин влада-народ. Один факт відносно стану народу в рамках глобалізаційної проблематики, якої ми торкаємося. Негативний аспект я беру виключно з метою загострити розуміння ситуації. Україна, за даними МВС двомісячної давності, програє війну з наркотиками - в Україні більше як 1,5 мільйона наркоманів, більше як 90 % з них - це люди до 30 років, і кожний п'ятий наркоман - жінка. Це дуже серйозна проблема, і вона створює відповідний ракурс бачення. Те, що країна відкинута на багато років назад, мабуть і не потребує коментарів. І тут мені хотілося б знову придивитися до наших глобалізаційних тем. Де ми можемо знайти механізми, щоб якось повернути ситуацію? Адже хмарка ще тільки провіщає ураган, його може й не бути. Де нам шукати шляхи, що його не було? Коли я готувалася до одного майбутнього виступу, відкрила для себе новину - за експертними оцінками до 95 % легального фінансування недержавних організацій забезпечують іноземні донори. Якщо все так добре забезпечується, треба або сконцентрувати ці ресурси у великих громадських організаціях для того, щоб вони були дієвішими і ефективнішими, або визнати, що ця діяльність не дає очікуваного суспільством ефекту. Говорити, що ці організації зовсім не діють, буде неправдою. Але сказати, що вони справді впливають на громадський клімат, змінюють його, також передчасно. І у зв'язку з цим треба всім задуматися - можна знайти ще безліч інших глобалізаційних аспектів, тих особливостей, "щеплень" глобалізаційного досвіду, які прийшли чи повинні прийти на український ґрунт. Хочемо ми того чи ні, повинні будемо визнати, що глобалізаційні процеси - керовані процеси, і в Україні вони пов'язані, безумовно, з якістю влади. А якість влади у нас із знаком мінус. Глобалізаційні процеси треба розглядати саме

в ракурсі влади. Якщо під впливом цих процесів не відбудеться зміни стану влади, то Україна ще далі відкотиться назад порівняно із сьогоднішнім днем, і тоді вона погне ураган.

Сергій Рябов

Ніскільки не заперечуючи вартості аналізу практичного перебігу політичних подій, в умовах домінування такого типу аналізу в політичному дискурсі я вважаю необхідною апологію політичної теорії. Є хрестоматійною істина про розрізнення теорії та практики, де «дерево життя вічно зелене». Особливо ця істина стосується такої галузі суспільної практики, якою є політика. Але політика часто буває брутальним і свавільним гвалтуванням суспільного ества. І політика, особливо політика в галузі державного будівництва – досвід США це яскраво ілюструє – буває настільки продуктивною, результативною і ефективною, наскільки вона віддаляється від міркувань політичної доцільності, а підпорядковується міркуванням здорового глузду, вираженням якого покликана бути політична теорія. Отож, говорячи наперед про безрезультатність, приреченість політичних реформ, я приєднуюсь до думки про те, що приреченість зумовлена мотивами цих реформ. Вони вмотивовані політичною доцільністю – прагненням зберегти владу, а не вдосконалити або бодай оптимізувати суспільство і державу в Україні.

Ігор Коваль

Декілька міркувань. Пан Фісун говорив про те, що війна може йти не за правилами через певні обставини, і це один з можливих сценаріїв. Я думаю, те, про що ми сьогодні говорили і чому є свідками, на жаль, підштовхує до однозначно песимістичного висновку про те, що абсолютно точно війна буде не за правилами. Думаю, багато з присутніх читали Маркса і пам'ятають, що при 300-відсотковому прибутку немає такого злочину, на який не пішов би капітал. Так ось, враховуючи, що розігрується такий приз як президентське крісло, я думаю, що тут також усі більш-менш цивілізовані правила будуть відкинуті. Нам як професіоналам - політологам, соціологам, психологам, лінгвістам, журналістам - також треба готуватися до цього, причому кожному на своєму місці, у щоденній роботі зі студентами, з "народними масами" вчити відстоювати свою позицію. Я не романтик і не ідеаліст, але вважаю, що принципово від позиції кожного з нас також багато що залежить. Хочу звернути вашу увагу на те, що, як мені здалося, парламентські вибори, які відбулися, показали "блиск" політичних технологій і абсолютну убогість ідеологій. Я в даному разі говорю про ідеологію в широкому розумінні - відсутність нових думок, нових концепцій і навіть нових інтересних лозунгів. З обох боків - і з боку партії влади, і з боку опозиції. По-суті, нічого серйозного з точки зору інноваційного прориву в політиці та економіці нам не запропонували. Поки що я не бачу таких ідей і сьогодні, напередодні президентських виборів. Ще один момент, на який би я хотів звернути увагу. Тут, правда, поки що також більше запитань, ніж відповідей. А торкаюся цього питання тому, що поки ми ще не підійшли до цієї теми, але ми не повинні забувати про те, що певну роль відіграватиме зовнішній чинник або зовнішньополітичний. Причому в двох іпостасях. З одного боку, це зовнішньополітичні орієнтації і преференції потенційних кандидатів. Грубо і абсолютно умовно - Європа чи Схід. Так? Хоча жоден з них, безумовно, не опуститься до того, щоб бути абсолютно однозначним. Ніхто сьогодні не скаже - "тільки Європа, тільки Захід" або "тільки Росія, СНД і Євразія". Проте, це певною мірою проявлятиметься. І на відміну від російських виборів або тим більше від американських президентських виборів, зовнішньополітична тематика у нас відіграватиме велику роль. Другий рівень цієї проблеми - підтримка наших стратегічних партнерів. На кого вони роблять ставку? Знову-таки, я думаю, що ми досить добре розуміємо, що тут не буде ніякого вульгарного тиску, і ніколи ні президент Путін, ні президент Буш не скажуть напрома: "Голосуйте за X або за Y, за Ющенко, або за Тимошенко, або за Медведчука". Це було б абсурдним. Проте сукупність їхніх дій буде досить зрозумілою. У мене таке враження, що жодна із сторін ще не визначилась зі своїм президентом. Ще один момент. Зверніть увагу - досить рідкий збіг політичних циклів. Якщо я правильно підрахував, у 2004 році в Україні, Росії та США відбуватимуться президентські вибори. Це

означає, що буде певне відволікання уваги від України, особливо на останніх етапах боротьби. Тут, мабуть, переваги визначатимуться у раніший період. Що нині їх об'єднує? У короткій історії незалежності України був тільки один епізод повного збігу інтересів США і Росії стосовно України, - коли треба було додати нас з точки зору звільнення від ядерної зброї, що, як я вважаю, було зроблено правильно. Зараз настає другий момент. Я думаю, що ні США, ні Росія не задоволені тим політичним режимом і тими персоналіями, які перебувають сьогодні при владі. Але кому вони віддадуть перевагу? Тут можуть бути абсолютно різні варіанти і абсолютно різні можливості сприяння приходу того чи іншого кандидата на пост президента. Можливості впливу в цьому відношенні досить великі, в основному, фінансові та подібні у Заході, але медійні можливості значно вищі в Росії і в плані прямого мовлення, і в плані реального контролю над провідними загальнонаціональними каналами і газетами сьогодні в нашій країні.

Мирослава Антонович

Пан Ігор перерахував, кому треба готуватись до виборів - соціологам, політологам, лінгвістам, але юристам теж треба готуватись. Президентські вибори відбуваються на основі Закону "Про вибори Президента", і якщо не буде змінено цей закон чи не будуть внесені до нього суттєві зміни, то незалежно від інституційних змін, які можуть відбутися, доля цих виборів в основному залежатиме від того, наскільки ми просунемося у формуванні української політичної нації. Чи назвемо це "громадянським суспільством" чи іншим терміном - саме від цього буде залежати доля тих виборів. Я не згодна з тим, що немає людей в Україні, які масово зацікавлені у змінах. Є такі люди. Я їх бачила на тих мітингах, які відбувалися на підтримку Ющенка як прем'єр-міністра. Давайте почнемо з нас - чи вийдемо ми на ці зустрічі з народними депутатами, які будуть у понеділок. Тобто основне у цих виборах, як на мене, залежатиме від національної самосвідомості, політичної самосвідомості, правосвідомості, формування громадянського суспільства.

Ігор Рибальченко

Може я знову виступлю у ролі провокатора, але хочу зробити проміжне зауваження у середині дискусії. Якщо спробувати підвести якісь підсумки попередніх виступів, то вони зводяться до досить простих речей. Перше - скоріше за все нічого не зміниться. Є деяка соціальна база до змін, але зміни ці можуть вибиратися між двома силами і, як блискуче продемонструвала пані Олена, вони одне-одного варті і не дуже високого інтелектуального рівня - це ми бачимо по агітаційних матеріалах, по передвиборних компаніях. Взагалі, читаючи передвиборні програми партій, дуже мало чого доброго можна про них сказати. Тобто фактично вибору в нас немає. Кого б ми не вибрали, це буде приблизно те саме, причому це буде приблизно те саме, що і зараз. То, може, давайте, як наші предки тисячу років тому, позвемо якогось варяга, виберемо його - хорошого, інтелектуального, доброго, наприклад, якогось менеджера із США, Німеччини чи Швеції?

Тетяна Клишченко

Може, не для протоколу, тому що так само провокативно. Я недавно читала про трипільські події. Це книжка Знойка - великого ентузіаста-дослідника, до речі, інженера за фахом, який захопився історією Трипільля. Автор пише, що це неправда, що цих варягів запросили сюди як іноземців - це насправді були слов'яни, які пішли з України туди, там трошки пожили і потім через ностальгію повернулися. Їм була дуже близька доля України, і це не були чужі люди.

Сергій Федуняк

Я хотів виступити безпосередньо після пана Ковалю, бо ми з ним міжнародники, але це не має значення. Пан Коваль уже сказав, що крім накладення президентських виборів у трьох країнах - Україні, Росії та США - у 2002-2003 роках, відбуватиметься ще й інший дуже важливий процес,

який матиме серйозні впливи, – це приєднання великої групи країн Центральної і Східної Європи до НАТО і ЄС. Це також може мати цікаві наслідки для розвитку подій в Україні або навколо України. Я виділив такі пункти. Чи буде і в якому вигляді буде відбуватися боротьба між західно-орієнтованими й східно-орієнтованими елітами? Переважно, у нас економічну підтримку має східно-орієнтована еліта, тому що вона має бізнес-інтереси в Росії і в інших країнах. Західно-орієнтована еліта – це переважно інтелігенція, частина чиновництва, націонал-демократів, які орієнтуються на Захід. Швидше за все, особливої боротьби це не викличе. Скоріше, відбудеться домовленість або переговори і, відповідно, досягнення консенсусу між різними частинами еліт, і це може бути навіть на рівні економічному, на рівні економічних груп, російсько-українсько-західних груп, які будуть створені, можливо, до того часу в контексті, кажімо, транспортування енергоносіїв тощо. Друге питання – чи буде посилення спроб Москви домовитися із Заходом про характер і глибину впливу на Україну? Під час своєї вчорашньої доповіді я говорив, що такі процеси, все-таки відбуваються. Якісь спроби домовитися на неофіційному рівні між двома країнами є, і мені здається, Росія активно вдається до них, особливо зараз в контексті майбутньої операції в Іраку і всього, що витікає з цього. Тут також можливі якісь неофіційні, загальні домовленості. Хоча Росія намагається більше підтримувати відносини на двосторонньому рівні, і якщо брати загальний рівень української політичної еліти, слабкість її і некомпетентність, то тут особливо не потрібно давити й домовлятися, тому що наша українська еліта в принципі готова на чолі з президентом приєднатися до Росії у цьому плані. І третє – наскільки це вплине на процес зовнішньополітичної ідентифікації різних регіонів України? На мою думку, розширення НАТО і ЄС не викличе розколу, як дехто вважає, між західними й східними регіонами, тому що уже зараз спостерігається тенденція до вирівнювання ставлення до цих інституцій і на Заході, і на Сході. Тобто в цілому росте позитивна динаміка ставлення, припустимо, східних і південних українців до таких інститутів як НАТО і ЄС. Мені здається що ця динаміка вирівнювання буде спостерігатися і далі.

Сергій Рибальченко

Як ви вважаєте, чи вирівнюється ставлення до “східного вектора” на Заході і Сході України? До НАТО я розумію – це західна система. А східно-євразійська, російська? Чи вирівнюється ставлення до неї між Сходом і Заходом України зараз?

Сергій Федуняк

Важко сказати. Я не знаю статистики. Це було б цікаво почути від наших колег-соціологів, від тих, хто проводив дослідження.

Антоніна Колодій

Дозволю також висловити декілька міркувань з приводу цього інтервалу між виборами і розвитку подій можливих і теперішніх. Хочу почати з гарної думки Френсіса Фукуями, який сказав, що в багатьох перехідних суспільствах песимізм перетворюється на самовідтворюване пророцтво. Отже, я б хотіла, щоб ми подумали над цими словами. Якщо ми говоримо, що йдемо на дно і немає на те ради, то там і опинимося. З іншого боку, відмінність Західного регіону у його ставленні, його оцінках полягає якраз у тому, що Захід не перестає шукати виходу. Ті помилки, які були зроблені, наприклад, на попередніх президентських виборах (ви знаєте, Західні області дуже дружно голосували за нинішнього президента, безумовно, голосували вони, насамперед, проти комуністичного претендента, але, тим не менше, це була помилка і недопрацювання політичних лідерів, які не попередили, що демократія передбачає обов’язкову зміну людей при владі, і чим гірше йдуть справи у державі, тим частішою має бути ця зміна (я дуже дотримуюсь цього гасла) не були враховані. Знову ж таки, дружне голосування за Ющенка і Юлію Тимошенко на цих виборах було саме переорієнтацією внаслідок великого прагнення, може, пасіонарного прагнення змінити ситуацію на краще. Отже, це прагнення знайти вихід. Якщо не буде у цілої

української спільноти цього прагнення знайти вихід, то він не буде знайдений. Я, наприклад, не брала б на себе таку сміливість характеризувати усіх сучасних політичних гравців в Україні як інтелектуально недорозвинених чи щось у цьому роді. Я думаю, що серед них є дуже різні люди. Деякі знаходять широку підтримку у певних колах на Заході і на Сході, і якби вони були такі інтелектуально недолугі, то навряд це трапилось би. Я думаю, що там є дуже різні люди. На мій погляд, в оточенні Ющенка є дуже багато бізнесменів, які мислять так само, як теоретично висловлювався пан Рибальченко, що революція – не дуже доречна річ, бо бізнесу це завжди великий збиток, що революції породжують нових диктаторів і таке інше. Якщо ми теоретично сповідуємо такі постулати, як ліберали, в теорії, то не можемо заперечувати право певних політичних кіл бути лібералами в політиці. Старше покоління знає, як Ленін на всі боки ляв лібералів, говорячи, що це – “гнилі люди”, і нічого доброго вони не можуть принести країнам. Отже, є революційний напрям у політиці, є радикальний напрям у політиці, і є ліберальний напрям у політиці, що відбивається і на поведінці людей, і на програмах і т.д. Не згодна я також з тим, що ми не маємо якихось ідей, які б зрушили маси. Я думаю, що зараз, і це прозвучало у нашому сьогоднішньому обговоренні, масам потрібні не скільки хороші ідеї, скільки потрібне нормальне людське життя, добробут. Ідеологія дискредитувала себе в Україні на даний момент, але це не значить, що назавжди. І звертатись до ідеологічних гасел після того, як Леонід Кравчук після усіх дискредитацій, що він зазнав як колишній президент, і та політична сила, в якій він зараз перебуває, наполягає на тому, що він пішов у Соціал-демократичну партію об'єднану тільки тому, що це – єдина партія і єдина ідеологія, яка освітлює шлях у майбутнє, видається не дуже доречним. Після цього люди, звичайно, ставляться до ідеологій дуже скептично, і я не думаю, що варто апелювати на даному етапі до ідеології. Адже відомо, що Макс Вербер підкреслював, яку величезну роль відіграють харизматичні лідери у перехідний період. Для одних хтось є харизматичним лідером, для інших він не є таким. Звичайно, наші політичні сили і радикальні, і ліберальні – мають багато вад. Але навряд чи ми можемо говорити, що якби вони сповідували якісь ідеології, було б краще. Я вважаю, що блок Ющенка іде зараз ліберальним шляхом з елементом національного демократизму. Але це уже доважок, тому що сам Ющенко зорієнтований повністю ліберально. Щодо ролі теорії і щодо ролі оцих моделей державного правління. Пропозиції президента я б не стала серйозно обговорювати, тому що це – маневр, і до них треба ставитися як до маневру. Кожен може наповнити це слово “маневр” своїм змістом, але навряд чи варто це серйозно обговорювати. А взагалі, щодо теорії і ролі теорії у політичному житті. Справа в тому, що наші політичні кола і особливо правляча політична верхівка маніпулює теорією. У цьому ми переконалися під час останніх подій. Це закономірно, тому що у перехідному суспільстві починаємо будівництво з даху, а не з фундаменту, бо ми не можемо підвести фундамент у вигляді такої політичної культури, яка тримала б цю будову. Отже, за Фукуямую, ми починаємо з ідеології, пізніше – інститути, пізніше – громадянське суспільство і врешті, якщо це перейде вже на рівень культури, культурних кодів, то вся будова може міцно триматися. Але ми не можемо культуру нав'язати, сказати – давайте ми побудуємо політичну культуру. Це неможливо. Значить, оскільки ми йдемо згори, найбільш доступне нашим лідерам те, що нагорі – ідеологія, а потім політичні інститути, і вони цим намагаються маніпулювати. Теорія дуже важлива, на мій погляд. Я спостерігала і в США, і в Канаді, що політичні філософи, політологи ідуть на два покоління попереду суспільства у розробці політичних і політико-соціальних ідей. Теорія спускається в суспільство на рівень масової свідомості дуже повільно. Тому нам зараз важлива не так теорія, як практичні рекомендації, конкретні рекомендації щодо того, що потрібно міняти згідно з цією теорією вже зараз – маленькими кроками, інкрементальним шляхом. До речі, цю ідею підтримує і Ющенко. Потрібно, як кажуть американці, впроваджувати щось, тому що це працює, або навпаки, викреслювати щось, тому що це не працює. Ми побачили, що президент забрав забагато повноважень, – саме цю поправку треба внести у Конституцію, відібрати у нього можливість маніпулювати і використовувати виключно у своїх інтересах силові структури. Це не обов'язково називати якимись термінами. Хай потім аналізують політологи і інші науковці, яка це буде республіка. Адже ніхто не записав у американській конституції, що у них президентська республіка, це ми знаємо, що президентська, і так само нічого подібного не записано у багатьох інших конституціях – англійська держава офіційно іменується конституційною монархією та й усе. Теорія має велике значення, але ми

повинні звертати увагу на конкретні кроки у цьому плані, просвічувати людей, і самим також мобілізуватися, тому що, я знов повертаюся до того питання, яке не знайшло відгуку, якщо з боку інтелектуальної частини населення не буде жодних імпульсів – чи то подання в суд з приводу певних несправедливостей, чи то виступів у пресі, чи то ще чогось – то наше громадянське суспільство залишиться на тому рівні, на якому воно є зараз.

Тамара Денисова

Тут ішлося про минулі вибори. Скажіть, будь ласка, чи ви певні, що електорат голосував за “Нашу Україну” і, зокрема, за Ющенка і за Тимошенко, а не проти Кучми? Великий процент електорату не позитивний, а саме “контр”. Я теж не прихильник того режиму, який сьогодні є, але я не певна що, проголосувавши за Ющенка, я проголосую за демократичну Україну, бо у мене немає підстав ані з огляду на його теоретичні положення, ані з його практичної діяльності робити на нього ставку, так само як на його оточення, не кажучи вже про Юлію Володимирівну, яка розповідає на кожному кроці, що всі політики погані, і тільки вона хороша. Щоб говорити зі студентами, треба самій бути переконаній в тому, що я маю сказати. Нечесно я не буду говорити, ніколи не говорила ні за якої влади. Це перший момент. І другий момент. От ми тут говоримо про наявні кандидатури, які на поверхні плавають. Чи не здається вам, ви, політологи, до цього більш підготовлені, що назріває кандидатура в надрах, про яку ми не знаємо, і її тримають до певного моменту, щоб не розголошувати не тільки її позитивні, але і негативні риси, і що вона винирне звідкільсь і знайде технології, щоб зібрати на себе електорат. Тому я вважаю, у нас багато завдань. У науковців свої – рити оці фундаменти, підвалини і шукати можливі моделі і постаті, і орієнтувати потім нас, тих, хто займається просвітництвом, безпосередньо на те, на що можна орієнтуватися.

Іванна Ібрагімова

Я погоджуюсь з пані Денисовою і хочу сказати, що голосуючи проти, ми все-таки голосуємо за. За щось, навіть якщо проти чогось. Чи треба голосувати обов'язково за щось і не бути чомусь проти? Мені здається, що власні переконання можуть формуватися і змінюватися саме на протизагу чомусь. Тому я не думаю, що це дуже погано. Підтримую думку про те, що справді може визріти кандидат і впливати в останній момент. Але ми це побачимо вже на останніх етапах перегонів. Ще я хотіла сказати, що мене неправильно зрозуміли, ніби я проти політології і політичної теорії. Я просто хотіла підкреслити, що на базі аналізу, політичної теорії треба враховувати реалії, і мова була не про перехоплення Тигіпком і його силами лідерства, а про використання риторики, яку використовували сили Ющенка. І наразі мова про те, що необхідно вибрати стратегії інформаційної підготовки до виборів. Це включає вибір і гасел, і шляхів, і форм взаємодії, і таке інше. Я хотіла навести два приклади. За даними опитування, яке оголошене в Інтернеті (не можу сказати, хто і коли його проводив), близько 70% населення формує свої електоральні переконання саме на підставі інформації від ЗМІ. Це може бути не пряма інформація, не в тому плані, що нам сказали – голосуйте за когось, і ми одразу пішли за нього голосувати. Але інформацію населення дістає із засобів масової інформації, інтерпретує її залежно від свої власних переконань чи переконань свого оточення, і на базі цієї інформації голосує. Тому, якщо стан засобів масової інформації і їх керованості не поліпшиться до виборів, то ми матимемо певні проблеми. І ще один приклад на підтримку тези, висловленої пані Тетяною з приводу просвітництва. Я дуже скептично ставилася до ідеї просвітництва, але якщо пам'ятаєте, під час передвиборчої кампанії були такі ролики, підтримані Фондом Відродження, – “За чесні вибори”. Коли я їх дивилася, то думала, невже це на когось справить враження. Бо всі ми знаємо, що до того, хто підштовхує до голосування чи змушує когось голосувати за чиюсь кандидатуру, застосовується норма Кримінального кодексу України. І виявилось, що навіть ця реклама, на мою думку, легка і примітивна, викликала серйозний резонанс в областях, особливо на нижчих рівнях, у селах. Навіть були випадки, коли цю рекламу забороняли, бо дійсно дуже великий відсоток населення не знає про те, що можна відкрити кримінальну справу, що можна піти до суду.

Стосовно опитувань громадської думки. Фонд "Демократичні ініціативи" регулярно займається такими опитуваннями. Ми проводили опитування щомісяця до виборів до Верховної Ради і протягом семи місяців з місяця в місяць бачили одні і ті самі цифри. Електорат визначився, яку партію вони підтримують. Можна сказати, що громадська думка визначилася зі своїми політичними пріоритетами, тобто, громадяни точно знали, за кого вони хочуть голосувати. Ми провели опитування в день виборів – exit poll, і виявилось, що за три місяці до виборів половина вже також знала, за кого вони збираються голосувати. Я не думаю, що вже так було багато протестного електорату, який голосував за Ющенка для того, щоб проголосувати проти діючого президента, все таки переважно це був свідомий вибір. Це перше. Друге. Стосовно нової людини, яка десь там зріє у таємничих надрах. Для того щоб розкрутити політика на президента, потрібно багато часу. Приклад Путіна не прийнятний для України – для цього потрібно, щоб повністю змінилася ситуація, скажімо, як у Росії, відбулися вибухи і почалася війна.

Олександр Фісун

У мене три коротких реліквії, і я їх якраз висловлюю як конкретні поради для практикуючих політиків з боку політологів. По-перше, нині є унікальний шанс відмовитися від системи, де переможець одержить все. Я думаю, що націонал-демократичні еліти повинні скористатися цим шансом, який надано зараз, можливо, якимись кон'юнктурними обставинами. Треба відійти від системи, де головною ставкою боротьби є президентство, за цією ось моделлю – "переможець одержує все", і перейти до системи, де головною ставкою боротьби є перемога на парламентських виборах. Суть цієї пропозиції – знизити значущість президентського приза. І коли знизиться значущість президентського приза, цього супер-виграшу, тоді наша політична система набуватиме більш стабільних окреслень. Друга пропозиція. Чому я говорив про необхідність не картельної, а консенсусної, погоджувальної моделі консолідації політичних еліт на основі прозорих правил боротьби. Тому що тільки така модель забезпечує становлення демократичних поліархій. Саме невизначені розколи між політичними елітами, які мали місце і в західних демократіях кінця XIX – початку XX століття, і угоди між елітами забезпечили перехід до цих демократичних поліархій. Я думаю, що нині, у 2002 році, в Україні склалася аналогічна ситуація, коли між різними сегментами політичного поля існують нездоланні суперечності. Для нормального виходу з цієї ситуації потрібен перехід до цієї узгоджувальної системи. Узгоджувальна система забезпечує так зване "заморожування" соціетальних розколів у політичній системі, і це "заморожування" дає змогу оформитися основним політичним альтернативам, які спроектовані на політичну систему. Я бачу ці альтернативи такими: по-перше, це партія "торі", яку може представляти коаліція "Нашої України", по-друге, це партія "вігів", яку можуть представляти бізнес-партії, і, по-третє, це ліві партії, ідеї яких може виражати КПУ. Така тричастинна структура ближча до європейського поділу політичного простору. І третя пропозиція. Для української політичної системи введення пропорційної електоральної формули без зміни відносин у трикутнику "президент-уряд-парламент" означалоб фіаско. Зараз через кон'юнктурні обставини парламент може "продавити" цей закон, і буде прийнято пропорційну систему без зміни решти системи взаємовідносин. Дослідження політологів показують, що президентські республіки з пропорційною системою дуже нестійкі. Прикладом є латиноамериканські країни і Веймарська республіка. Тому необхідне не тільки введення пропорційної системи, а й зміни у формі правління.

Сергій Кленко

Я вперше присутній на конференції Інституту Кеннана, і, уважно прислухаючись до виступів та читаючи попередні документи, задумуюся над тим категоріальним апаратом, за допомогою якого зараз аналізується ситуація, в яку ми з вами включені. Чи готовий цей категоріальний апарат виробити достатньо практичні рекомендації, щоб ними могли скористатися і діючі політики, і електорат у своїй поведінці. У той же час, коли ми обговорюємо прийдешній інтервал, наші

“діючі еліти” розробляють свої бізнес-плани, розробляють свої технології. А мова, в принципі, йде про такий механізм. Фінансовий капітал, який визначається діями, думками олігархів, визначає економічний розвиток України. Інтелектуальний, культурний, соціальний капітал, в принципі, піддається результатам цієї економічної політики і має від цього відповідні вигоди чи втрати. У цьому плані технологія соціальної інженерії, яка в нашій аудиторії має панівний вплив, мовляв, не потрібно нам задумуватися над тим, як змінювати існуючу владу на владу нової опозиції в той час, коли в суспільстві існують ще і контропозиції і до влади, і до опозиції. Як же діяти? Перед конференцією побачив статтю в американській газеті, яка називалася “Війна професорів”. Перед 11 вересня перевірялося, як в американських університетах вчені досліджують ті регіони, де зараз найбільш зав’язані антитерористичні інтереси США. Виявилось, що американські вчені ці регіони, які зараз для геополітичних інтересів США мають найважливіше значення, фактично не вивчають, і було підраховано, що у зв’язку з подіями останнього року тільки на 20 млн. доларів виросло фінансування таких досліджень в американських університетах. Ми з вами знаємо, принаймні, з повідомлень Ющенка, коли він був ще главою Національного банку, що Україна має найдорожчий уряд у світі. Як інформується і електорат, і вчена публіка про те, як відбувається здешевлення цього апарату. Адже фактично він для нас найдорожчий і, в той же час, найменш ефективний, оскільки сьогоднішні виступи показують, що ми маємо загальну кризу управління в країні, маємо загальний неефективний менеджмент в будь-якій сфері, до якої не звернулися б. Закінчуючи свій виступ, хотів би закликати вас до того, що ми, в перспективі наших кіл, перспективі представників інтелектуальної еліти і взагалі інтелектуального капіталу, повинні розпочати в нашій країні “війну професорів”. Я маю на увазі, що система атестації наукових кадрів, яка склалася на даний момент у нашій країні, потребує реформування, яке тим самим стало б реформуванням усієї країни, про яке ми сьогодні ведемо розмову.

Віктор Пасісниченко

Не буду вдаватися до теорії, щоб не ускладнювати, а звернуся до практики і до того, що кожен з нас повинен готуватися до цієї війни – війни без правил, бо, на жаль, ми тільки захищаємося. Такий приклад із власного досвіду. Я не знаю як в інших інститутах, але якраз напередодні парламентських виборів до мене звертається завідувач кафедри і каже: “Вас викликають у ректорат, і ви повинні бути там завтра о восьмій годині”. Я кажу: “А як ви мене знайшли?” – “Знайшли, бо це питання життя і смерті”. Приходжу до ректорату, а мені кажуть: “Вікторе Леонідовичу, Вам випала велика честь – Вас включили в агітбригаду, яка працюватиме місяць напередодні виборів. Ви звільняєтесь від усіх занять, а зараз ви йдете до райкому, де Вам скажуть, куди і коли вас повезуть”. Я туди не пішов. Повинен вам сказати, що це був складний вибір, бо коли я повідомив завідувачку, що не можу йти, вона відповіла: “Ти ж про докторську думаєш, тобі ще тут працювати...” “Подивіться на мене – я ж просто антиреклама “Їди”! Як я можу?” Пішов до проректора і сказав, що не можу бути у цій команді і на те є причини; проректор подивилася на мене і промовила: “Справді, Ви для цієї роботи не підходите”. Коли ми говоримо про теорію, це одне, а практика, живе життя – то зовсім інше. Чесно кажучи, щоб бути вільним на практиці, це треба змогти собі дозволити. У мене побажання: всі, хто тут зібрався і володіє теорією, ще й на практиці робили все, щоб могли собі дозволити не тільки зібратися у цій залі, а й мали змогу і сміливість брати участь у цій “війні” і бути більш активними. Я теж був пасивним, бо тільки сказав “ні”.

Антоніна Колодій

Пане Пасісниченко, оскільки ми зараз бачимо вас живим і неушкодженим, можемо зробити з цього висновок, що наш авторитарний режим ще недоавторитарний, і від простої людської гідності багато залежить. Я з вами солідарна.

Сергій Римаренко

Можемо говорити хоч до ранку, та все одно проблему не вирішимо. Я не знаю країни світу, де влада керується науковими рекомендаціями вчених. Тобто, наука і політика, може, і не паралельні світи, але політика робить своє, а науковці намагаються дати рекомендації, до яких влада не прислухається. Пан Рибальченко дуже добре проілюстрував на прикладі харківського регіону, як місцева влада ставиться до порад чи аналізу науковців. Друга теза. Як на мене, немає жодного значення, яке прізвище буде під номером один у списку кінцевого бюлетеня центральної виборчої комісії по виборах президента. Так, можливо, ім'я лідера, харизматичного чи не харизматичного, є. Але поки не буде інституційних чи системних змін влади, правила гри залишаються старими, і все залишиться, як воно є, незалежно від прізвища президента. Тим більше, що на моє глибоке переконання, система влади, яка існує в Україні зараз, – це стара комуністична система, де Президент – це Генеральний секретар, адміністрація Президента – це Центральний комітет, що керує і не несе ніякої відповідальності за наслідки своїх дій, а Кабінет міністрів – це інструмент, через який проводяться “рішення партії”. І третя теза. Влада стала товаром, причому товаром високоякісним і багатотартісним. Поки влада буде оцим товаром, який коштує занадто багато і надає можливість перетворювати цей товар у надприбуток, то жодного значення немає, хто стоятиме біля керма держави.

Ігор Рибальченко

Я дякую пані Антоніні, бо вона зачепила дуже важливі питання, питання отого, що працює. Хай невеличкі чи не завжди бажані, але оптимальні у даній ситуації кроки, які можуть працювати. У зв'язку з цим я виношу на ваш розсуд прохання трохи порозмірковувати про формат нашої зустрічі. Я тут людина нова. Як мені здалося, тут вже склалася якась спільнота – це вже п'ята зустріч, і я думаю, що не остання, дякуючи американським спонсорам, які це дозволяють. Мені хотілось би, щоб ви подумали, чи можна якось підвищити ефективність таких зустрічей, аби вони не були суто науковими, що закінчуються на оцих збірках. Я не знаю ареал читання оцих збірок, але мені здається, що його можна було б зробити трошки більшим і вийти на тих, хто потребує цих практичних рекомендацій. Для цього треба і формат конференції трошки змінити. По-перше, назвати її науково-практичною, по-друге, трошки більш структурувати, звзунити теми секцій і доповідей, і зробити їх більш актуальними на теперішній момент, щоб кожна така секція більш детально розкривала нагальну проблему на поточний час. Тоді дискусія по цій секції може вестися більш організовано, і результат цієї дискусії можна буде зафіксувати не тільки у вигляді стенограми чи статей, а і у вигляді якоїсь прийнятої експертами рекомендації.

Антоніна Колодій

Якщо говорити про те, наскільки ми задоволені форматом нашої теперішньої конференції, як на мене, я бачу прогрес порівняно з попередньою, і мені здається, що конкретизація була доволі виразною, і я навіть здивована, як вдалося в такі блоки поєднати ці теми, які посилялися стихійно. Треба враховувати ареал нашого розселення і наші інтереси.

Віктор Пасісниченко

Це нормально, що людина завжди прагне до більшої досконалості, і колега зразу ж почав вносити пропозиції на поліпшення. Будучи не тільки лібералом, а ще і прагнучи бути консервативним, я хотів би сказати, що, на жаль, ви не були на харківській зустрічі і на конференціях, що відбувалися раніше. Я був, і це дає мені змогу сказати, думаю, колеги зі мною погодяться, про надзвичайний прогрес навіть у порівнянні з минулою конференцією. Нагадаю тим, хто був, і скажу тим, хто не був на цій конференції, що ми говорили про те, що видання, в яких містилися матеріали попередніх конференцій, за формою були досить добрі, але за змістом вони не відповідали вимогам, і нам було важко презентувати їх як наші наукові доповіді, бо там не було,

наприклад, таких суто технічних речей як ISBN і т.ін. Видання, яке ми маємо зараз, – це нормальна повноцінна робота. Я не можу не відзначити надзвичайно високий, якісно новий рівень організації конференції: ми одержали доповіді не тільки електронною поштою, а й у формі видання. Я хотів би констатувати великі успіхи, сказати “Так тримати!” і висловити вдячність організаторам конференції.

Олена Лазоренко

Безумовно, ми оптимістично піднімаємося зі сходинки на сходинку в плані поліпшення якості проведення конференцій. Це очевидно. У зв'язку з цим у мене дві пропозиції. Перша. На цій конференції жорстко позначився поділ чисто теоретичних виступів і виступів практичного змісту, які базуються на теоретичній основі. У зв'язку з цим минулого разу вирішили, що конференції матимуть науково-практичний характер. Тому прохання до організаторів чітко позначити: чи теоретичний задум конференції чи науково-практичний. Просто позначити одним словом для того, щоб це було зрозуміло тим, хто приєднується до нас заново. Друге. Тих, хто приєднується, всіляко вітаємо, це дуже цікаво знайомитися з новими людьми, з новими точками зору. Але я б порекомендувала організаторам, залучаючи нових учасників, наперед ознайомлювати їх з тим, що вже було з цієї проблематики, яку вони передбачають подавати на конференції. Чому? Оскільки цілий ряд проблем про політичні режими, про моделі ми вже обговорювали, тому бажано, щоб нові виступи були від досягнутого рівня, а не нескінченним перемелюванням одного й того самого матеріалу в одній і тій самій проблематиці. І третє, мабуть, найголовніше. Я думаю, що професійна мережа фахівців-випускників різних американських програм, яка постійно діє, ще не створена. Є спроби її створення, є якісь натяки, але діючої мережі немає. Я поцікавилась, як було в Європі, як там засвітилися такі зірки, як Сарторі, Лейхард та інші. Завдяки чому? Виявляється, все досить просто. Успіхи європейських політиків – це багато в чому зусилля американських учених, які очолювали Дослідницьку раду з соціальних наук США. Очолював її професор Алмонд, і 18 років він патрунував мережу європейських учених, доки в результаті ця мережа професіоналів – учених була створена. Європейці виступали як учасники, саме на рівних, і вони ввійшли в цю світову науку. Якби я сьогодні виграла грант Фонду Сороса на написання університетського підручника, після того, як побувала на стажуванні, то, звичайно, писала б його зовсім інакше, маючи той матеріал, ті знання, які одержала у США в результаті спілкування. Саме це важливо – безпосереднє спілкування, втягування і залучення нових людей. Я хочу запевнити американських колег, що у нас є фахівці високого рівня, які цілком могли б працювати у спільних проектах. І європейська суспільствознавча наука, і ті політичні технології, які там розроблялися, безумовно, з величезною вдячністю згадують ім'я Алмонда. Мені видається, що це був би значний крок уперед. Давайте зробимо український проект для того, щоб вишукати по Україні вчених, які працюють за цими спеціальностями, і вийти на спільні проекти. Я думаю, що є такі можливості і є необхідність. Більше того, я читала, що в США зараз відкрито понад десять наукових центрів, які працюють у порівняльній політології по різних географічних регіонах. Там могли б працювати і наші учені. Нехай би вони працювали не як стрінгери, а як колеги, дискутували, навчалися, поширювали здобуті знання.